

MIRAS
میراث



МУДАЧ
2023

ISSN 0869 — 3536

БУ САНДА

Фирдәүси. Шаһна-
мә. Поэма

Фәһил Мансуров.
Солтан Кирәмәт.
Роман

Мөсәгыйт Хәбибул-
лин. Сөембикә хан-
бикә һәм Иван
Грозный. Тарихи
роман

Халык медицинасы



Мамай мирза

КҮРЕНЕКЛЕ ШӘХЕСЛӘРЕБЕЗ



КАЮМ НАСЫЙРИ

КАЮМ НАСЫЙРИ

Бөтендөнья татарларының халы-
кара ижтимагый-сәяси, әдәби-нә-
фис һәм фәнни-популяр айлык
журналы



Баш мөхәррир
Әхмәт Сәхапов

Халыкара редакция советы

Гали Ақыш (Алмания)
Рифкать Алтынбаев (Яр Чаллы)
Мари Броуксон (Бөекбритания)
Камил Вәлиев (Казан)
Разил Вәлиев (Казан)
Равил Гайнетдин (Мәскәү)
Васил Гайфуллин (Казан)
Ринат Галиев (Әлмәт)
Миркасыйм Госманов (Казан)
Камозава Ивао (Япония)
Надир Дәүләт (Төркия)
Мирфатыйх Зәкиев (Казан)
Виль Гатауллин (Казан)
Әбрар Кәримуллин (Казан)
Василий Лихачев (Казан)
Хатыйи Миннегулов (Казан)
Темимдар Мохит (Япония)
Флүн Мусин (Казан)
Һәнүз Мәхмүтов (Казан)
Марат Мөлеков (Казан)
Хәләф Низамов (Казан)
Рөстәм Садри (Австралия)
Фәндәс Сафиуллин (Казан)
Гөлзада Сафиуллина (Казан)
Гаяз Сәхапов (Түбән Кама)
Марсель Таишев (Казан)
Рифат Таби (АКШ)
Индус Таһиров (Казан)
Окан Таһир (Финляндия)
Касыйм Фәсахов (Казан)
Мөсәгыйт Хәбибуллин (Казан)
Нурмөхәммәт Хисамов (Казан)
Әнвәр Хәйри (Казан)
Илшат Хәлиуллин (Казан)
Рәфикъ Хәмидулла (Казан)
Мансур Хәсәнов (Казан)
Рушан Шәмсетдинов (Казан)
Рифкать Шәрәфетдинов (Казан)
Сыюзан Эйзенхауэр (АКШ)
Равил Әмирхан (Казан)
Дауд Әминев (Санкт-Петербург)
Ислам Әхмәтжанов (Казан)
Марсель Әхмәтжанов (Казан)

© «Мирас», 1993 ел

МИРАС 9(22) 93

«МИРАС» ЖУРНАЛЫН ОЕШТЫРУЧЫЛАР:

Халыкара «Мирас» журналы редакциясе
хезмәт коллективы, Татарстан Респуб-
ликасы Мәдәният министрлыгы, Татар
«Мирас» Фонды Советы, Бөтендөнья та-
тар конгрессы Башкарма комитеты

БУ САНДА

Көңүзәк әңгәмә

Татарстан — тынычлык һәм тотрыклы-
лык утравы! Татарстан Республикасы
Югары Советы Рәисе Фәрит Мөхәм-
мәтшин белән әңгәмә..... 3

Әдәби мирас

ӘБЕЛКАСЫЙМ ФИРДӘУСИ. Шаһ-
намә (Поэма)..... 10
ГАЗИЗ ГОБӘЙДУЛЛИН. «Ике йөз
елдан соң инкыйраз»..... 20

Шигърият

ГАМИЛ АФЗАЛ. Әбелкасыйм Фир-
дәүси (Шигърь)..... 33

Чәчмә әсәр

ФӘНИЛ МАНСУРОВ. Солтан Кирә-
мәт (Роман)..... 36

Милли сәнгать

ЛИЛИЯ САТТАРОВА. Рәссам..... 49

Чит илләрдәге милләттәшләребез

СӘЕД ГАЗРАИЛ ГАБИД. Яшь чакта-
гы шигърьләрем..... 52

Милли дәүләтчеләгебез тарихыннан

РИЗАЭДДИН БИНЕ ФӘХРЕДДИН.
Мамай мирза..... 53

Тарихи мирас

МИРГАЗИЯН ЮНЫС. Бабаларым-
ның кабер ташларына карап (Эссе)..... 58

Алтын Урда оешуга 750 ел

ВАХИТ ХАКОВ. Тарихи дәрәҗәк өчен
(Алтын Урда чоры әдәби теле һәм аның
борынгы традицияләре)..... 68

Милли сәясәт

КАСЫЙМ ФӘСАХОВ. Татарстан
Конституциясе һәм сәяси көрәш..... 77

Милли мәгариф

ВАСИЛ ГАЙФУЛЛИН. Педагогикада һәм мәгарифтә халыкчанлык..... 85

Дин вә әхлак (Махсус кушымта)

ӘНВӘР ХӘЙРИ. Изге кыйблабыз!..... 95

Ислам төгълиматы

МЕҢ ДӘ БЕР ХӘДИС (*Мөхәммәд пәйгамбәрнең үгет-нәсихәтләре*).....102
ЙОСЫФ ӘЛ-КАРДАВИ. Хәләл һәм хәрәм (*Ислам дине принциплары*).....104
ШӘЕХ РАВИЛ ХӘЗРӘТ ГАЙНЕТ-ДИН. Намаз.....108

Ислам дине тарихыннан

РИЗАЭДДИН БИНЕ ФӘХРЕДДИН. Дини вә ижтимагый мәсьәләләр.....111

Шәхси фикер

МАРСЕЛЬ ӘХМӘТЖАНОВ. Күпме ялганларга була?113

Тышлыкның беренче битендә рәс-сам **РУШАН ШӘМСЕТДИНОВ** рәсе-ме, икенче битендә **ЭРОТ ЗАРИПОВ** рәсеме; өченче битендә **ИСКӘНДӘР РАФИКОВ** рәсемнәре, **ЗӨФӘР БӘШИРОВ** фотолары, дүртенче битендә **ШӘМАИЛ, РӨСТӘМ МӨХӘММӘТ-ЖАНОВ** фотосы.

Халык ижаты

ӘСИРЛЕКТӘН КАЙТКАН ӘКИЯТ-ЛӘР. Салтыкай.....117

Туган тел мәзәкләре

МИХНӘТЛЕ ЕЛЛАР.....119

Авыллар тарихы

ГАЛИНА СЕРЕДА. Хәерби авылы мә-чете.....121

Халык медицинасы

МӨХӘММӘД ХӘСӘН БИНЕ ХӨСӘ-ЕН. Тыйбб китабы.....123

Сәнгать һәм шәхес

ХАЛИТ КУМЫСНИКОВ. Өзелгән өмет.....126

«Мирас» китапханәсе

МӨСӘГЫЙТ ХӘБИБУЛЛИН. Сөем-бикә ханбикә һәм Иван Грозный. (*Та-рихи роман*).....147

«Мирас» почтасы

Без күптәннән монда!.....155

Милләт дөньясында

Хроника, вакыйгалар, фактлар.....157

Резюме

Журналның инглиз һәм урыс телләрен-дәге кыскача эчтәлегә.....158

Редакция хезмәткәрләре:

Зөфәр Бәширов, Ренад Галимуллин, Фердинанд Галәмиев, Әлфия Галимжанова, Флера Гыйниятуллина, Гөлнур Закирова, Павел Карнашин, Илсәяр Кадыйрова, Нәнүз Мөхмүтов, Лилия Сәхапова, Касыйм Фәсахов, Дания Фәтхуллина, Әнвәр Хәйри, Илшат Хәлиуллин, Юрий Шерстнев, Рушан Шәмсетдинов, Рәшидә Яфизова, Суфия Әхмәтжанова.

Редакциянең фикере журналда басылган язмаларда чагылган фикерләр белән һәрвакытта да туры килмәскә мөмкин. Журнал авторлары язмалардагы фактларның объективлыгы, аргументларның һәм фәнни дәлилләрнең төгәллегә, рәсми мәгълүматларның, саннарның, цитаталарның дөреслегә, бәхәсле фикерләрнең корректлыгы өчен шөхсән җавап бирәләр. Журнал татар телендә чыга. Аның кыскача эчтәлегә урыс һәм инглиз телләрендә бирелә. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм рецензияләнми. Борынгы текстлар хәзергә әдәби телгә күчереп бирелә.

«Мирас» журналының индексы — 73955. Ана Бәйсез Дәүләтләр Бергәлегенә кергән илләрнең барлык элемент бүлекләрендә һәм башка дәүләтләрдә урнашкан БДБ илчелекләренен матбугат атташатларында чикләнмәгән күләмдә язылырга мөмкин. Бәясе — ярты елга 162 сум. Безнең адрес: 420111, Казан, Бауман урамы, 19 (502.503 бүлмәләр). «Мирас» журналы редакциясе. Телефоннар: 32-29-70, 53-07-53, 53-07-69. Хатлар өчен: 420111, Казань, а/я № 426, редакция журналы «Мирас» («Наследие»).

«Мирас» журналына ярдәм итәргә теләүчеләр акчаларын түбәндәге исәпкә күчерә алалар:

1. Текущий рублевый счет № 100609413, МФО 265016, в коммерческом Татсоцбан-ке по адресу: 420007, г. Казань, ул. Чернышевского, 18/23.

2. а) Валютный счет: USD BANK OF NEW YORK, NEW YORK 890-0055-014 для счета Татсоцбанка 35348 DB 0109 USD (американские доллары)

б) DEM BAYERISCHE VEREINS BANK, MUNICH 68108667 для счета Татсоцбан-ка 35348 DB 0303 DEM (немецкие марки) для благотворительных целей редакции журнала «Мирас».

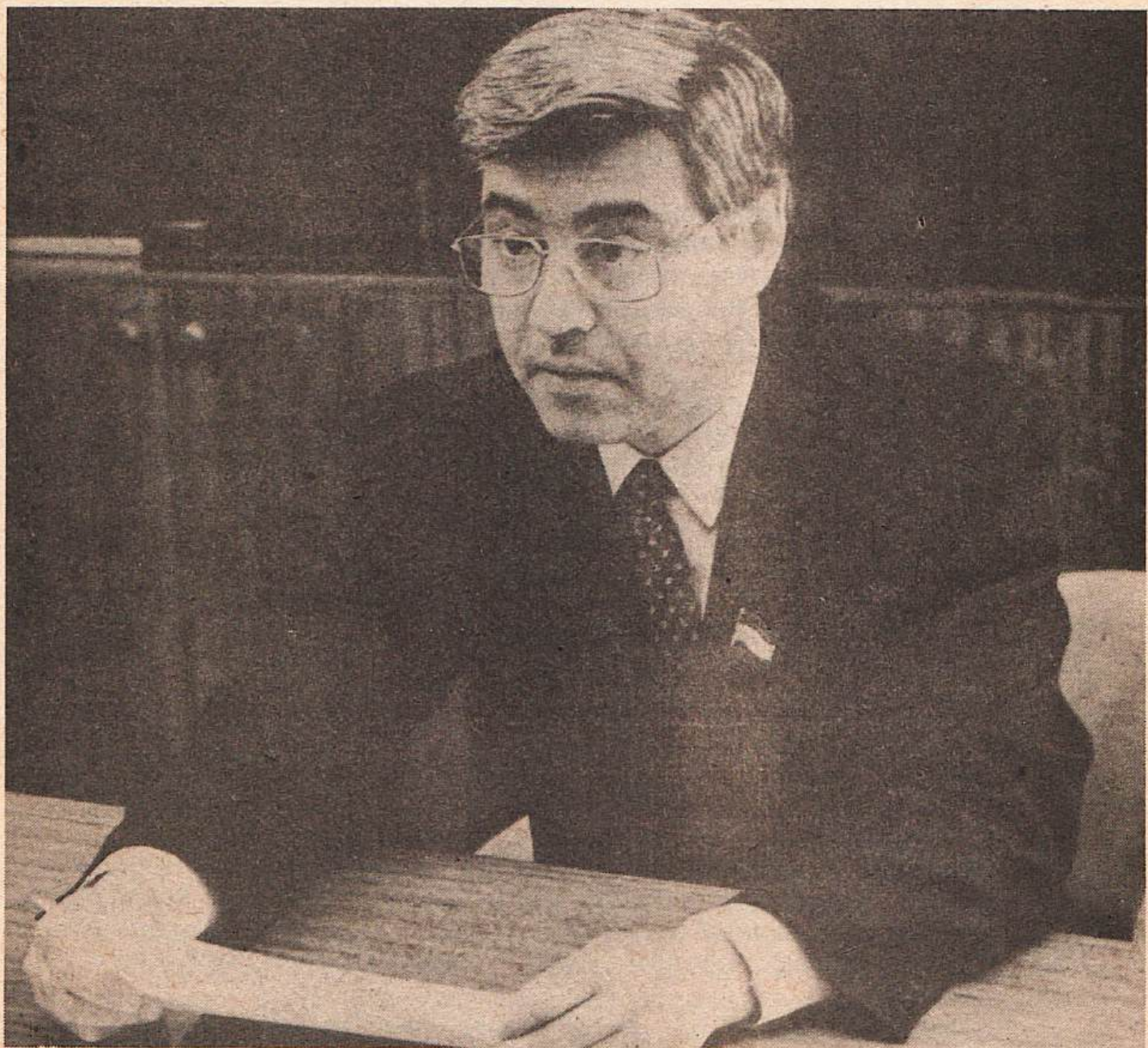
Халыкара «Мирас» журналы Татарстан Республикасы Министрлар Кабинетында (теркәү номеры 1) теркәлде.

Производства бирелде 8.06.93 ел. Басарга кул куелды 13.08.93 ел. Көгазь форматы 70 × 108 1/16. 2 номерлы офсет көгазе. Офсет ысулы белән басылган. Басма табагы 10,0. Исәп-басма табагы 14,0. Заказ Я-323. Тиражы 10000 данә. Бәясе 27 сум, ваклап сатуда 75 сум. Татарстан газетә һәм журналлар нәшрияты басмаханәсе. 420066, Казан, Декабристлар урамы, йорт номеры 2.

1990 елның 30 августында
Татарстан Югары Советы Республикабызның
дәүләт мөстәкыйльлеге турында
Декларация кабул итте
көнүзәк әңгәмә

СОВЕТЛАРНЫҢ МӨМКИНЛЕГЕ АЧЫЛА ГЫНА ӘЛЕ!

(Татарстан Республикасы Югары Советы Рәисе
Фәрит Мөхәммәтшинның халыкара «Мирас» журналы
баш мөхәррире Әхмәт Сәхапов сорауларына җавабы)



— Фәрит Хәйруллович! Мәгълүм булганча, Татарстан белән Россия арасындагы мөнәсәбәтләр шактый кнеренке. Россия әлегә кадәр республикабызның яңа статусын танымады һәм, күрәсен, танырга да жыенмыйдыр. Бу ситуациядән чыгу юлы бармы?

— Менә ике елдан артык инде Татарстан белән Россия арасындагы ике яклы шартнамә проекты өстендә эшләү дәвам итә. Президентлар Минтимер Шәймиев белән Борис Ельцин житәкчелегендәге рәсми делегацияләренң берничә тапкыр очрашуы булды. Бу катлаулы һәм үзенчәлекле эштә сизелерлек алга китеш бар. Хәзер без бу мәсьәләне чишүнең юлын үзгәрттек һәм Татарстан белән Россия арасындагы мөнәсәбәтләрне төгәл ачыклау өчен, аерым юнәлешләр буенча ике яклы хөкүмәтара килешүләргә ирешү аша шартнамә төзүгә якынлаша башладык. Күп мәсьәләләр буенча без Россия житәкчелеге белән якыннан аңлашуга ирештек. Әйтик, Россия Федерациясе Премьер-министры Виктор Черномырдин Татарстанга рәсми визит белән килгәч милек, таможня хезмәте һәм хәрби промышленность комплексы буенча килешүләргә кул куелды инде.

Жәмгысе шундый характердагы уника килешү төзелергә тиеш. Алар ике дәүләт арасындагы мөнәсәбәтләрнең төп мәсләкләрен (принципларын) ныгыткан шартнамәнең төгәл нигезен хасил итәләр.

Йомгаклап әйткәндә, мөнәсәбәтләрне ачыклау һәм аларны канунлаштыру буенча катлаулы, киеренке, нәтижәле эш процессы бара.

— Бу процессның кайчанга кадәр сузылуы мөмкин? Ике арада тигез хокуклы мөнәсәбәтләрнең урнашуына Сөз үзегез ышанасызмы?

— Беренчедән, мин бу хакта ачык әйтергә тиешмен: Татарстан Республикасының яңа статусы танылу, бәйсезлеккә ирешү җиңел эш түгел. Шулай ук кемнеләр теләге белән генә дә Татарстан шундук бәйсез дәүләт була алмый. Моның өчен вакыт кирәк, республикада барган барлык сәяси һәм икътисади процессларның асылын аңлау, фикерләү һәм төгәл сәяси фаразлау кирәк.

Ә ике елга сузылган сөйләшүләр... — тарих өчен бу нәрсә!? Ул — кыска бер вакыт, мизгел генә. Ләкин шул кыска гына вакыт эчендә дә хакимиятнең федераль органнары житәкчеләре безнең мөстәкыйльлеккә тулысынча кабул итмәү, танымау психологиясеннән арына барып, сөйләшүләр өстәле артына утырырга мәҗбүр булдылар. Хәзер бу сөйләшүләр ахырына якынлаша бара.

Татарстан белән Россия арасындагы мөнәсәбәтләрнең ачыклануына ышаныч бар. Гаять зур икътисади куәте булган, федератив шартнамәгә кул куймаган һәм ике яклы шартнамә төзелмәгән республиканың билгесезлек хәлендә калуы беркемгә дә файдалы түгел.

— Россия Федерациясе Конституциясе проектларында Татарстан белән Россия арасындагы мөнәсәбәтләрнең яңа дәрәжәсе хакында бер сүз дә юк. Алай гынамы соң әле, федераль хакимият органнарының вәкаләтләре хакында әйтелгән 62 нче маддәгә караганда, Татарстан гадәти бер өлкә дәрәжәсенә төшерелә. Мәскәү нефтьне, газны, энергетиканы, табиғат байлыкларын, производство фондларын, финансларын, валютаны, кредитларын, таможняны үзендә калдырырга җыена... Мондый хәл Татарстан Республикасының дәүләт мөстәкыйльлегенә турындагы Декларация белән каршылыкка керә. Татарстан халыкларының төп мәнфәгатьләре искә алынмаган проект демократик принципларга туры киләме соң?

— Турысын гына әйткәндә, әйе, Россия Федерациясе Конституциясенен каралган ике проектына да безнең дөгъваларыбыз бар. Чөнки Татарстан белән Россия арасындагы яңа мөнәсәбәтләрне ныгыту турындагы безнең республиканың кануни инициативасы әлегә проектларның берсендә дә чагылыш тапмаган.

Бу очракта шунысын искә алырга кирәк: Республикабыз Югары Советы Конституциядә «Татарстан Республикасы Россия Федерациясе белән үзара вәкаләтләрне бирешү турындагы шартнамә нигезендә ассоциацияләшкән суверен дәүләт, халыкара хокук субъекты» дигән положениен беркетте. Ә Конституцияне гамәлгә кертү турындагы Канунда исә түбәндәгечә язылган иде: «Ике дәүләт арасындагы шартнамәле-конституцион мөнәсәбәтләр ту-

рындагы положениены Конституциягә кертү хакында Россия Федерациясе Югары Советына мөрәжәгать итәргә». Шундый ук текстларны карау өчен без Президент Борис Ельцин белән Конституция Комиссиясе сәркәтибе Олег Румянцевка да тапшырдык.

Без әлеге кануни инициативалар исәпкә алынсын дигән ныклы фикердә торабыз. Кызганычка каршы, безнең бу таләбебез кайбер республикалар житәкчеләре арасында гына түгел, ә бәлки республикаларныкы кебек үк вәкаләт дөгъвалаган кайбер өлкә һәм край житәкчеләре арасында да аңларга теләмәү һәм көнләшү тудыра.

Без исә республикалар һәм өлкәләр әлеге вәкаләтләрне үзләре гамәлгә ашырырлык дәрәжәдә алырга тиешләр, дип саныйбыз. Биредә бертөрле караш булмаска да мөмкин. Без һәрвакыт федерация төзелеше ассимметрияле булырга тиеш, дип саныйбыз. Бер республика, бер төбәк, федераль хакимиятне зур мөшәккәтлән бушатып, зур вәкаләтләр алырга һәм аларны гамәлгә ашырырга мөмкин. Икенчесенә исә, Татарстандагы кебек зур вәкаләтләрне гамәлгә ашыру өчен сәяси һәм икътисади яктан әзерлегә булмаска, сәяси институтлары һәм кирәкле кадрлары житешмәскә мөмкин.

Россия Конституциясе проектларының башка положениеларына килгәндә, аерым алганда, Сөз телгә алган 62 маддәдә: «Федератив шартнамә тарафыннан башка нәрсә каралмаган булса»,— дигән искәрмә бар. Анда Федерация субъектларының вәкаләтләре язылган. Ләкин без үз Конституциябез, «Жир асты байлыклары турында»гы Татарстан Кануны нигезендә эш итәчәкбез. Безнең дә республикабыз территориясендә булган барлык байлыктар беренче чиратта күпмилләтле Татарстан халкыныкы, дип әйтергә бөтен нигезебез бар. Ә федераль хакимияткә исә без Россиягә үзебез тапшырган вәкаләтләрне тәмин итү өчен акча гына күчәрәчәкбез.

— Безнең дәүләт мөстәкыйльлеге турындагы Декларациядә һәм Конституциябездә Татарстан халыкара хокук субъекты дип игълан ителгән. Бу положение ничек тормышка ашырыла? Бу юлда ясалма киртәләр бармы?

— Республикабызның эзлекле сәясәтенә күрә туксанынчы еллар башында дөнья жәмәгатьчелеге Татарстанны «ачты» дияргә була. Безгә эшмәкәрләр, дипломатлар, халыкара ижтимагый оешмалар вәкилләре, журналистлар агыла башлады. Казанда визит белән Венгрия, Германия, Литва һәм башка дәүләтләрнең рәсми делегацияләре, Швеция, Төркия, Таиланд, Австрия, Көнъяк Африка Республикасының вәкаләтле һәм гадәттән тыш илчеләре булдылар.

Үз чиратында Татарстан үзе дә халыкара аренада сизелерлек активлык күрсәтә. Безнең делегацияләр, вәкилләр дөньяның күп илләрендә булдылар. Президент Минтимер Шәймиев АКШка, Канадага, Төркиягә, Венгриягә, Грециягә визитлар ясады. Бүгенге көндә Болгария, Венгрия, Кыргызстан белән халыкара дәрәжәдә килешүләр төзелде. Бу әле эшенең башы гына. Берүк вакытта без Россия Федерациясе субъектлары белән күпьяклы дәүләтара шартнамәләр төзәргә дә ниятлибез. Андый шартнамәләрне без Башкортостан, Мари Эл, Удмуртия белән төзедек инде. Чувашстан, Дагстан белән дуслык һәм хезмәттәшлек турындагы шартнамә проектлары әзәрләнде.

Бүгенге көндә безнең вәкилләр Үзбәкстанда, Әзәрбәйжанда, Литвада эшли. Бу темага сөйләшүләр Европа һәм Азиянең кайбер дәүләтләре белән дә алып барыла. Моннан тыш, республикабызның кайбер эре предприятиеләренең чит илләрдәге вәкилләкләре дә Татарстанның халыкара элементләрен жайга салу эшенә нык булышалар. Татарстан БМО, ЮНЕСКО, Халыкара валюта фонды, Гарәп дәүләтләре лигасы, Ислам конференциясе Оешмасы һәм башка халыкара оешмалар белән эшлекле элементләр урнаштырды.

Үзегез дә аңлайсыздыр, бу элеккеге автономияле республика өчен зур уңыш. Ләкин Татарстан Республикасын дөнья дәүләтләре берләшмәсе арасына кертү өчен алда зур эш тора әле.

Бу юлда ясалма киртәләр бармы соң? Объектив кыенлыклар бар, дип әйтү дәрәсрәк булырдыр. Беренчедән, Россия белән мөнәсәбәтләрнең көйләнмәгән булуы. Анардан башка дөньяның бер генә иле дә безне танымый. Башка дәүләтләрнең Балтыйк буе илләрен аларны Россия таныганнан соң гына мөстәкыйль дәүләт итеп тануын исегезгә төшерегез.

Оештыру мәсьәләләренә караган кыенлыклар да юк түгел. Гәрчә бездә Тышкы икътисади элемтәләр министрлыгы, Республика Президенты каршында тышкы эшләр департаменты төзелгән булса да, болар гына житәрлек түгел. Әлегә безгә Россия Тышкы эшләр министрлыгы аша эш йөртергә туры килә. Безгә якын арада үзөбезнең Тышкы эшләр министрлыгын, ә Югары Советта — халыкара сәясәт мәсьәләләре буенча даими комиссия оештырырга кирәк. Шулай ук тышкы элемтәләр өлкәсендә эшли алучы белгечләр әзерләүне дә жайга салу таләп ителә. Нәтижәле халыкара эшчәнлекне тәмин итү өчен Татарстанга үз кануннарын булдыру да кирәк.

— **Үзөбезнең кануннар димәктән... Безнең укучыларыбыз үзләрен хатларында: «Без әлегә кадәр Россия кануннары буенча яшибез, кайчан үзөбезнең жинаять, гражданлык, административ, торак һәм башка кодексларыбыз кабул ителер икән?» — дип сорыйлар.**

— Жәмгыятебез яшиячөк кануннар ижат итү, кануннар эшләү — шулай ук дәвамлы процесс. Шуны әйтергә кирәк: XII чакырылыш Югары Совет өч елдан артыграк вакыт эчендә Совет хакимияте моңа кадәр элеккеге елларда кабул иткәнгә караганда да күбрәк кануннар кабул итте. Бу зур казаныш! Ләкин бүген кануннар эшләүнең мондый темплары да көн таләпләренә җавап бирә алмый. Сөз телгә алган кануннарга килсәк, без аларны якын көннәрдә кабул итү өчен нәтижәле эш башларга кирәк дигән карар кабул иттек. Проектлар өстендә эшләүче галимнәр группасының хезмәтенә түлөү өчен шактый чыгымнар каралды. Бу эшләрнең барысы да Югары Совет Рәисе урынбасары А. Лозовой һәм Даими комиссияләрнең рәисләре житәкчеләгендә алып барыла.

— **Билгеле булганча, һәр мөстәкыйль дәүләт үз кануннары буенча яшәргә тиеш. Әгәр канун кабул итү күп көч һәм вакыт таләп итә икән, шундый сорау туа: Конституциянең 91 нче маддәсендә каралган Канун чыгару мәжлесе кайчан булыр соң?**

— Безнең өчен бик мөһим, көнүзәгендә торган мәсьәлә бу. Чөнки канун ижат итү эшчәнлегенә депутатларның төп хезмәтләреннән аерылмыйча эшләүләре аркасында пассив бара.

Без бүгенге депутатлар арасында: «Парламентта даими рәвештә эшләүгә ничек карыйсыз?» — дигән сорауга җавап алу үткәргән идея. Кызганычка каршы, алынган нәтижәләргә караганда, хәзерге вакытта канун чыгару мәжлесе оештырып булмагачак. Күрәсәң, безгә вәкаләтләрөбезнең вакыты чыкканчы эшләргә туры килер. Биредә шунысы хакында да әйтергә тиешмен: без даими эшләүче парламентка якынлашып киләбез инде. Бу елның жиде аенда гына да биш сессия уздырдык. Кануннарны кабул итү тизлегенә дә көчәя бара.

— **Фәрит Хәйруллович! Сөз инде Югары Совет Рәисе буларак зур тәҗрибә туплап өлгердегез, һәм, димәк, парламентның уңай һәм кимчелекле якларын да яхшы беләсез. Шул хакта берничә сөз әйтмәссезме икән?**

— Мин алда әйттем инде: парламентның профессиональ дәрәжәсә үсә, эш нәтижәлелегенә күтәрелә бара. Без проектларны беренче һәм икенче тапкыр уку өстендә төгәлрәк эшләргә, регламентны төгәл үтәргә өйрәндек. Бу безне бик куандыра.

Әлбәттә, кимчелекләр дә бар. Беренчесе, алда әйтеп кителгәнчә, Канун чыгару мәжлесе булмавы. Кануннар өстендә даими рәвештә, иртән һәм кичен эшләнәләр, нәтижәлелек тә шактый артыр иде. Янә бер кимчелек бар: кайчакта аерым депутатларны яки аерым депутат группаларын сәяси дул-

кын үз кочагына ала. Өскә канун чыгару эшчәнлегә мәнфәгатьләре түгел, бәлки сәяси тәкәбберләнүчәнлек калкып чыга. Болар барысы да кануннарны тикшереп, аларны кабул итү урынына теге яки бу сәяси аспектлар буенча кирәксез бәхәсләр китереп чыгара. Мондый гамәл Югары Советның эшен бик нык катлауландыра.

Кызганычка каршы, кануннарны тикшергәндә үзләрен битараф тоткан, даими комиссияләр эшендә дә, микрофоннар алдында да активлык күрсәтмәгән депутатлар да бар әле. Шулай ук жибәрелгән проектларны тирән өйрәнмәүче, үз фикерләрен белдермәүче һәм төзәтмәләр кертүдә катнашмаучылар да юк түгел. Ләкин андыйлар азая бара...

— **Хәзер Россия Федерациясе Югары Советы белән Президент Борис Ельцин арасында килешмәүчән каты көрәш бара. Соңгы вакытта Борис Ельцин Советларны бетереп, алар урынына Президент идарәсенең губернаторлар һәм мэрлардан торган формасын кертү өчен тырыша. Сөз ничек уйлыйсыз, Советлардан баш тарту, хакимиятне үзәкләштерү демократияне чикләүгә һәм тоталитар режим урнаштыруга китермәсме? Сөз үзегез Советларның демократик потенциалы югалуына ышанасызмы?**

— Хакимиятнең сайланып куелган органнары буларак Советлар — аның иң демократик тармагы. Чөнки депутатларга вәкаләтне халык үзе бирә. Нәкъ менә Советлар аша халык хакимлегә тормышка ашырыла һәм халык тарафыннан дәүләт идарәсе системасын күзәтү алып барыла. Бу контроль башкарма хакимияткә жәмгыять ихтыяжларыннан аерылуга юл куймый.

Көчле башкарма хакимият сайланып куелган көчле хакимият белән аралашырга тиеш. Шәхси хакимиятнең нәрсәгә китергәннән без беләбез инде. Әгәр бөтен хакимиятне бер тармакка, әйтик, президент кулына гына тупласак, бу жирлектә тоталитар режим туарга бик мөмкин.

Реформалар бары киң катлау халыкның активлыгы һәм аларның фикере белән исәпләшү нәтижәсендә генә уңышлы барырга мөмкин.

Бу планда Советларның, аеруча жирле Советларның роле нинди соң?

Беренчедән, алар үткәрелә торган реформаларны барлык халыкның яклавына ирешүгә хезмәт итәләр. Башкарма хакимиятнең теләсә нинди планнары һәм чаралары сайланып куелган органнарда өстәмә анализ үтәргә тиеш. Болай эшләү безгә жәмгыятьтәгә төрле сәяси һәм ижтимагый төркемнәреннән мөнәсәбәт ачыкларга мөмкинлек бирә.

Икенчедән, Советларның контрольлек итүдәгә ролен уңай бәяләмәү дөрес булмас иде. Иң элек кануннарны бозуга һәм эш урыннарыннан явыз максатларда файдалануга юл куймауда аларның әһәмияте әйтеп бетергесез. Россиядә башланган советка каршы кампаниянең төп сәбәпләренең берсе шунда ки, дәүләт кесәсенә кул сузган түрәләр шул рәвешчә үзләрен фаш итүдән саклап калмакчы булалар.

Шуңа күрә, мин Советларны хакимиятнең демократик органнары дип саныйм һәм бүгенге көндә аларның гаять зур потенциалы бар, аларга бары яңа импульс кына бирергә һәм шул жирлектә эшнә яңача оештырырга гына кирәк.

Миңа Президент Борис Ельцинның Советларны юк итәргә маташуы аңлашылмый. Элек ул үзе дә депутат, Югары Совет Рәйсе булган чакта, Советлар иң демократик орган, иң демократик структура, ди торган иде. Һәм бүгенге көндә Советларга пычрак ташлау — конъюнктурачылык алымы гына ул. Дөрестрәге, Борис Ельцинны принципта Югары Совет түгел, ә үзе уртақ тел таба алмаган Руслан Хасбулатов һәм ул житәкләгән хәзерге депутатлар корпусы канәгатьләндерми булса кирәк.

— **Хәзер Татарстанга якын килсәк... Мәскәүдән аермалы буларак, безнең Югары Совет һәм Президент үзара аңлашып эшлиләр, сәяси жирлектә бәрелешмичә уртақ тел табалар. Бу үз чиратында Татарстандагы сәяси хәлне**

тотрыклы итә. Моңа ничек ирешелә? Сезнең Президент белән фикер каршылыклы да буладыр бит инде?

— Безнең республика, аның халкы бөтенхалык тарафыннан сайланган Президенттан уңды. Чөнки ул үз шәхси мәнфәгатьләреннән һәрдаим өстен тора белә. Фикер каршылыклы китереп чыгарган катлаулы мәсьәләләргә тикшергәндә без беренче урынга халык мәнфәгатьләрен куябыз. Бу буш сүзләр генә түгел. Президентның да, Югары Советның да, Министрлар Кабинетының да әле бөтен халык түгеллеген, бәлки халыкка хезмәт итәргә тиешле хакимият органнары икәнлеген беркайчан да хәтердән чыгармыйбыз.

Әйе, эштә төрлесе була. Кайчакта Президент белән фикерләребез туры да килми, төрле карашлар килеп чыга. Ләкин без бу очракта Россия житәкчеләре кебек мөнәсәбәтләргә гәзитләр аша, телевидение аша ачыклау юлына басмыйбыз, бәлки телефон трубкасы аша яки бер-беребез янына барып өстәл артына утыру аша уртақ фикергә килү юлын эзлибез. Әгәр Президентны ышандырып булса, ул минем позициям яки Югары Совет фикерләре белән килешә. Әгәр Президент Югары Советны үз фикерләренән дөреслегенә ышандырса, ул чакта Югары Совет Президент позициясен кабул итә. Татарстан Республикасының башкарма һәм канун чыгару хакимиятләренән килешеп эшләүләренән нигезе менә шунда.

— Татарстандагы сәяси тотрыклылыкны, Югары Совет белән Президент арасындагы мөнәсәбәтләргә мөгаен Россия житәкчеләре дә күрә торгандыр. Аларга үрнәк алу өчен матур мисал бар. Ләкин ни өчен алар Татарстан житәкчеләре хакында бер кәлимә генә дә жылы сүз әйтмиләр соң?

— Хәзер бу мәсьәләне болай кискен куярга кирәкмәстер, дип уйлыйм. Ул элек, без мөстәкыйльлекне игълан итеп, үз Конституциябез өстендә эшли башлаган көннәрдә генә Россия ягы, федераль хакимият органнары безгә карата гадел мөгамәләдә булмадылар. Ә бүген безнең мөстәкыйльлек вакыт сынавын уңышлы үткәч һәм Татарстандагы сәяси һәм икътисади хәл тотрыклы булып калгач, республика житәкчеләренә мөнәсәбәт уңай якка таба үзгәрдә. Безнең Президентның һәм Югары Советның абруе Россиянен күпчелек төбәкләрендә һәм БДБ дәүләтләрендә сизелерлек дәрәжәдә үстә.

Без Борис Ельцин, Руслан Хасбулатов, Виктор Черномырдин белән яхшы эш элемтәләре урнаштырдык. Кайчакта Россия Президенты үзен чыгышларында безнең Президент сүзләренә һәм фикерләренә дә таяна. Минтимер Шәймиевнен абруе республика башлыклары Советы утырышларында да яхшы чагыла.

Менә бер генә мисал. Мәскәүдәге Конституция киңәшмәсе утырышының беренче көненнән соң (хәтерегездә булса, ул конфликт белән тәмамланган иде) барлык республикаларның да житәкчеләре Шәймиевкә мөрәҗәгать ителәр һәм аңардан шундук Ельцин белән сөйләшүне һәм килеп туган хәлне аңлату өчен аны чакыруны үтенделәр. Бу мисал Татарстан Президентының абруе башка республикалардагы коллегалары арасында да шактый зур булуы хакында сөйли.

Безнең референдум алдыннан Россия масса-күләм мәгълүмат чараларында Татарстанга каршы нинди көчле пропаганда сугышы алып барылуын исегезгә төшерегез! Хәзер исә һәр атна саен диярлек теге яки бу Россия гәзитендә безнең республика хакында материал, аның житәкчеләре белән әңгәмә басылып тора. Кызганычка каршы, ул материаллар һәрвакытта да объектив булып бетәлми әле. Ләкин монысы башка мәсьәлә инде.

— Татарстан мөстәкыйль үсеш юлына баскач, суверенитет дошманнары, бәйсезлек ижтимагый һәм милләтара каршылыклы китереп чыгарачак, дип юраганнар иде. Ләкин чынбарлык моның киресен исбатлады. Бүгенге көндә безнең республика зил-зиләле, давыллы Россия уртасында сабырлык, тыйнаклык, тынычлык утравы булып кала бирә. Моның сәре нәрсәдә?

— Ин элек моның сере безнең республика Президенты, Югары Советы һәм Хөкүмәтенең уңга да, сулга да боргаланмыйча алып барган тигез һәм ипле сәясәтендә, сүзе эштән аерылмаган гамәлендә. Бөтен мәсьәләләренә хәл иткәндә без Татарстанның күпмилләтле халкы мәнфәгатьләрен искә алабыз. Конституцияне кабул иткәндә без татар һәм урыс телләрен дәүләт теле итеп калдырып һәм ике төрле гражданлык турындагы положениен кертәп, зирәклең күрсәттек. Бер генә милләтнең дә хокукы бозылмасын өчен бездә эшләнә торган эшләр хакында шактый сөйләргә мөмкин булып иде.

Тынычлыкны, милләтара татулыкны саклауда безнең базар мөнәсәбәтләренә йомшак керү сәясәтенең, халыкның аз мөлкәтле өлешен ижтимагый яклау чараларының да әһәмияте кечкенә түгел. Бу юнәлештә безнең тәҗрибә белән хәтта Россия житәкчеләге дә кызыксынды.

Без үзгәртеп коруга чаклы булган бар нәрсәне Россиядәге кебек ватып-жимерү юлыннан китмәдек, бәлки хужалык итү һәм идарә итүнең вакыт сынавын уңышлы үткән калыпларын һәм ысулларын саклап калдык. Без халыкның бер өлешен икенчесенә каршы куймадык, башка идеаллар үрнәгендә тәрбияләнгән кешеләрнең хис-тойгыларын ихтирам иттек. Хәзерге вакытта Мәскәүдә хөкүмәткә карата көчле оппозициядә торган коммунистларны без үзбездә эзәрлекләү һәм кысу юлына басмадык. Алай гына да түгел, элеккеге партиянең күпчелек житәкчеләре бүген икътисадны яңарту эшенә үзләренә белемнәрен һәм бай тәҗрибәләрен бирәләр.

Бер сүз белән әйткәндә, сәясәттә прагматизм, аек исәп, сабырлык һәм бөтен халык мәнфәгатьләрен искә алып эш итү булганда гына республикадагы ижтимагый тотрыклылыкны даими рәвештә саклап була.

— **Ә хәзер исә Сөзгә шәхси характердагы берничә сорау бирергә рөхсәт итегез. Сөзнең киләчәк планнарыгыз нинди? Алдагы президент сайлауларында Сөз үз кандидатурагызны куярга җыенмыйсызмы?**

— Якындагы киләчәктә безнең алда торган иң беренче бурыч — зур сабырлык белән республикабыздагы ижтимагый тотрыклылыкны тәэмин итеп һәм тынычлыкны саклап, бу депутатлар корпусының эшен аның вәкаләтләре беткәнчегә кадәр алып бару. Бу Югары Совет туплаган эш тәҗрибәсен бөртекләп җыеп, саклап, киләчәктә депутатлар корпусына тапшырасы иде. Алар эшнә нульдән башламыйча, бүгенге парламент туплаган тәҗрибәгә таянып эш итсеннәр иде.

Президент сайлауларында үз кандидатурамны күрсәтү уем юк. Киресенчә, без мөгаен барыбыз да алда булачак сайлауларда кабат үз кандидатурасын бүгенге Президент — Минтимер Шәрип улы Шәймиевнең куюын сорарбыз.

— **Үзегез, гаиләгез, буш вакытыгызда ниләр белән шөгыльләнүегез хакында берәз сөйләсәгез иде?**

— Тормыш иптәшем беләмә буенча нефтьчә, «Татнефтепром» берләшмәсендә кадрлар бүлегә начальнигы булып эшләдем. Хәзерге вакытта хужабикә, ләкин эшкә бик чыгасы килә. Әлегә кызымны институтка әзерли. Улым финанс-икътисад институтын тәмамлады һәм белгечлеге буенча Әлмәттә эшли.

Буш вакытым минем бөтенләй юк диярлек, шуңа күрә яраткан шөгылем өчен бер дә вакыт калмый. Су буйларында ял итеп булмасмы, дигән өмет белән моторлы көймә дә сатып алган идем. Ләкин әлегә һич кенә дә аңардан файдалану өчен җай чыкмый. Жилсез, матур көндә көймәгә утырып балык тотасы, дөнья мәшәкатьләрен берәзгә гына булса да онытып, рәхәтләнәп бер ял итәсе килә инде анысы...

— **Әңгәмәгез өчен зур рәхмәт Сөзгә, Фәрит Хәйруллович! Катлаулы һәм четрекле дәүләт хезмәтендә халкыбызга шулай турылыклы хезмәт итүегезне, зур сәламәтлек, гаилә бәхете һәм жан тынычлыгы теләп калабыз.**

— Рәхмәт!

ӘДӘБИ МИРАС

Әбелкасым Фирдәүси

Шаһнамә

Поэма

Рөстәм һәм Сөхрәб*

Иртән яқты кояш калкытты башын,
Нурга күмеп жир йөзен, тавын, ташын.

Кичтән Кавыс боерган иде Туска,
Бар гаскәрне хәзерләт, дип сугышка.

Иртән патша хәзинәне ачтырды,
Халыкларга алтын-көмеш чәчтерде.

Өләштерте гаскәргә алтын-көмеш,
Һәрберсенә чыгарырлык мул өләш.

Сүз барабан-куша быргы-бакырга,
Дингез булып гаскәр агыла кырга.

Күтөрелде һавага шундый тузан,
Ул тузаннан кеше ачалмый күзен.

Бар галәмгә тулды тавышлар, шаулар,
Ул шау-шудан ишелер кебек таулар.

Байрак сабы, сансыз сөңге урманы
Ташкын булып каплап бара дөньяны.

* Дәвам. Башы журналның 1993 елгы 6, 7, 8 санның.

Бабисәргә якынлашты шулай яу.
Коймаларда тора сакчылар уяу.

Күрә алар: офыктан караңгылык
Үрли, галәмне йотып кара болыт.

Болыт түгел, сансыз гаскәр тузаны.
Хәбәр итте Сөхрәбкә сакчы аны.



Рәссам РУШАН ШӘМСЕДИНОВ.

Һуман белән Сөхрәб коймага чыкты.
Яуны күреп Һуман чыраен сытты.

Бик тә курка иде Һуман Ираннан,
Артка карый, йөзәндә калмаган кан.

Сөхрәб күрдә аның хәлен: «Әй жүләр,
Нигә жаның болардан куркып тетрәр?

Исең китте бу гаскәр күплегенә.
Аларга мин сугыш күрсәтәм менә!

Мондый тагын йөз мең гаскәр булмыймы —
Аз гына да бу хәл борчымый мине».

Бу коймага шәраб китертте Сөхрәб,
Һуман белән утырды, эчә шәраб.

Жаны тыныч. Яуны итә тамаша.
Гаскәр килә, бар кырларга урнаша.

Төзеләләр кырда сансыз тирмәләр.
Ә гаскәрләр киләләр дә киләләр.

Энә, алтын, шаһ чатыры калыкты.
Олы бөкләр биләде һәр тарафны.

Карый Сөхрәб, карый күзләр талганчы,
Күреп кырда атасын танымакчы.

Төсмерләми, йөрәк сабырсызлана,
Күзендә яшь, әрни жаны, сызлана.

Кояш батып караңгы капкач кына,
Кайтты Сөхрәб үзенә бакчасына.

Жыелдылар олылар тирәсенә,
Сөхрәб — моңлы, күзе яшьле, көрсенә.

Табынга ул тәклиф итте боларны,
Гизә кулда шәрабле бокаллары.

Ә бу якта Рөстәм килде дә шаһка:
«Рөхсәт бир, — ди, — бер барыйм теге якка.

Олы-кече аны телдән төшерми,
Үзем күрим аны, нинди кеше? — ди. —

Килмәс борын курку салды Иранга,
Нигә бөкләр табына ул оланга?

Кайсы бөкләр килгән, күрим, Тураннан,
Озак тормам, тиз үк кайтырмын аннан!»

«Бар, — ди Кавыс, — юлың уңсын һәр эштә,
Батыр исменә тагын бер дан өстә».

Киенде дә Туран солдатты кебек,
Караңгыда, качып, калыгага кереп

Күзли Рөстәм теге якны, бу якны.
Мәҗлес шавын ишетә, күрә: якты.

Килә якын, күрә: төхеттә Сөхрәб,
Имәндәй нык, гәүдәгә — фил, йөзе ак.

Каршысында итеп тора хезмәтләр
Һуман, Барман кебек мәшһүр зур бөкләр.

Бу гайрәт! Бу мәһабәт төс! Карашы!
Туганы юк мондый адәм баласы!

Бу килбәте Сямны искә төшерә;
Карый Рөстәм булыгып күз яшенә.

«Ни була иде, миңа бирсә шундый ул?
Бәхетемә таяныч була иде ул.

Дөнья барыр тик мин теләгән юлга;
Алтын булыр туфрақ алсам кулга.

Ни хәл итим? Бу — улым түгел дисәм,
Кемнән генә туа алып мондый Сям?»

Тәһминәнен бар иде ир туганы
Жәндәрәзем. Яуга Тәһминә аны

Юнәлтте бер йомыш әйтеп: «Туганым,
Син бармасаң, никтер, борчыла жаным.

Син бар, зинһар, бу — танымый атасын,
Күрсәтәсең син аңар, танытасың».

Шул Жәнд батыр тышка чыкты табыннан,
Үткән чакта поскан Рөстәм яныннан,

Күрде. «Юк, — ди, — мондый гәүдә төректә.
Шымчымы бу? Яктыдан читерәктә

Нишләп йөри?» Әйтте: «Нинди кеше син?
Син безгә чит, кемнең соң белеше син?

Йөзөң күрим, кая, чык яктыгарак».
Ана Рөстәм төшерде бер йодырык.

Жәнд егылып, эһ тә дими бирде жан.
Авызыннан акты жиргә кара кан.

Сугып, Рөстәм, шундук юк булды аннан.
Көтә Сөхрәб, керми Жәнд күп заманнан.

Хезмәтчеләр аны эзләп чыктылар,
Шундук аны үлгән хәлдә таптылар.

Бу кайгыдан каты әрнеде Сөхрәб,
Елый сызлап, каргый язмышын сыкрап.

Диде: «Йа Раб, бу язмыш тагын нигә?
Сакламадым, ни әйтәмен әнигә?

Жәнднең жирдә кемгә тиде зыяны?
Бар галәмдә кем дошманы дия аны?»

Диделәр: «Бу — иранлылар эше тик,
Моңы эшләр аннан килгән кеше тик».

Һәр тарафка бастырдылар сакчылар,
Үтерүчеләрне эзләп чаптылар.

Сөхрәб йоммый кайгыдан күз ул кичен:
«Мең кан коям иртәгә бу кан өчен!

Ничә мең-мең кешенең жанын алам,
Явызлардан Жәнднең үчен кайтарам».

Торагына юл тотты Рөстәм исә.
Күзгә төртсәң күренмәс кара кичә.

Тора икән юлда Гив каравылда.
Бер карачкы шәйләде алда, юлда:

«Тукта! Качма, жаныңны алам, явыз,
Нишләп кырда төнлә гизәсең ялгыз?»

Дип кычкырды. Тавышыннан таный да:
«Мин бу!» — диеп, Рөстәм килә янына.

«Әле бардым, кальгага кереп чыктым,
Бер төрекнең башына биреп чыктым».

Аннан китеп шаһ алдына ул килде,
Баштан кичкән бар хәлне сөйләп бирде.

Һәм Сөхрәбне мактый ул таңга калып:
«Күргән кеше китә алмый, сокланып.

Буй-жилкәгә ул батыр — минем кебек,
Тик, мин — карт, ул — яуга чыккан яшь егет.

Туран, Иран — жиһанда, моның ише
Туганы юк әле жиргә бер кеше».

Шаһ бүлдерде: «Ташла, юкны мактыйсың,
Андыларның меңен үзең тукмыйсың.

Күңел ачар вакытлар, күтәр, бушат
Жамакны, күңелләргә итик шат».

Төн дә үттә, якты қояш калыкты.
Корал тотып Сөхрәб коймага чыкты.

Өскә кигән авыр, корыч көбәсе.
Килә аның тиз әтисен күрәсе.

Танымакчы аны, күрөп ерактан,
Аның дәрте hiç тә чыкмый йөрөктөн.

Ул бу сергә катыштырмый беркемне,
Эче яна, тышка чыкмый төтене.

Сөхрәб чыгып урын алган калгадан;
Каршы якны дошман явы каплаган.

«Бу — ул», — дияр бер дә күрмөгән ирне.
Ул китертте үз янына һажирне.

Диде: «Сина берничә соравым бар.
Минем алда ялганчы булма, зинһар.

Әгәр бирсән туры жавап сорауга,
Коткарым дип, сине уйлым сынарга.

Азат итәм, хәтта бүләк алырсын,
Ә алдашсан, ничек жан коткарырсын?

Беләсен ич, ялганда — күп куркыныч.
Хәтәре юк, фәкать туры юл тыныч».

«Тик, коткар! — ди. — Әйтермен тик турысын,
Тик миңа әйт, миннән нәрсә сорыйсың?»

«Мин белмим, — ди, — шаһны, Иран гаскәрен,
Мин — күрсәтәм, әйт син барча бәкләрен.

Кайсы — Гишвад, кайсы — Гударз, Тусы?
Бу — Бәһрәм диң, була, диң, Рәстәм бусы».

Алтын чатыр, иң югары урында,
Ничә йөз фил бәйләп куйган уңында.

Алтын кояш шәмәхә байрагында.
Ай урагы яна алтын сабында.

«Ул, — ди һажир, — Иран шаһы тирмәсе.
Арысланнар, филләр шунда һөммәсе».

«Ә уңында — кара атлас зур тирмә.
Байрагында — фил башы, карый кемгә?

Тирәсендә мәш килә күп халаек.
Чыпчык үтмәс, тирмәсе — шаһка ласк?»

Диде һажир: «Нәүдәр улы Тус анда.
Гаскәр башы санала ул Иранда».

«Әнә теге кызыл тирмә кемнеке
Тирәсендә иң зур халык төркеме?

Алтын саплы күк байракта — арыслан,
Шаһ чатырына якын ул барысыннан».

«Бу, — ди һажир, — Гударз ихатасы.
Ул Иранда — сиксән батыр атасы.

Һәр баласы яу кырында — арыслан,
Гәүдәгә — фил, чаярак юлбарыстан».

«Ә әнә ул — яшел чатыр күренә,
Биеклектә, гүя күккә үрелә.

Һавада байрак жилферди алдында,
Бәйләп куйган шунда гүзәл атын да.

Андый гүзәл ат кем күргән жиһанда?
Хужасындай зат та юк бу заманда.

Буй — манара, ул төхөттә утыра.
Башы — баскан халыктан калкып тора.

Аты — филдэй: яраша адәменә.
Бәхетле ир, кем мондый атка менә.

Кая бар соң тагын мондый баһадир,
Исемен әйт, аты белән бәһа бир?!»

Куркып калды һажир бу игътибардан,
Күнелдә шом, гапылы калды хәйран:

«Рәстәм ул дип әйтсәм бу зобанига,
Аны жуеп, ул утка безне яга.

Ни — Ираны, ни — Иран халкы кала,
Тәһмәтәнне, яхшысы, әйтмим аңа».

Диде: «Илдә күргәнем юк мин аны.
Тик ишеттем, килгән Чин пәһлеваны.

Кулын сузса, йолдызга житә диләр,
Мөһабәт бер баһадир, үзе чибәр.

Олы-кече бик тә мактады үзен,
Исемен белмим, үзем күрмәдем йөзен».

Әнисенәң сүзләренә яраша,
Бу батырны — әтисе дип караса,

Өмет белән кәтсә һажирдән бер дәм,
Әйтер диеп: «Бу батыр исме — Рәстәм!»

Менә җавап: Сөхрәб көйгәндәй булды,
Йөрәк янды, сулыш әрнеп буылды.

Нишләтәсең, тәкъдирдә шулай язган,
Кем бар жирдә тәкъдир язганын бозган?

Чыкмасмы, дип хәбәр Рәстәм хакында,
Сорашырга тотынды ул тагын да:

«Ә кем, теге, бер читтә тирмә корган,
Байрагында алтын бүре ыржайган,

Гүзәл тәхет, каршында саф-саф коллар,
Мондый бөкләр була шаһка якыннар?»

«Бу, — ди һажир, — Гив, Гударз улы ла!
Өчтән ике гаскәр аның кулында.

Тәһмәтәннең кияве — бу баһадир,
Бөтен Иран: — Тинсез батыр! — аңа дир».

«Әнә теге, кояш нуры чыккан жир,
Ак тирмәдә тагын кайсы баһадир?

Дәһшәтле бер аждаһа байрагында,
Һәрчак гөҗли халык тирә ягында?»

«Бу, — ди һажир, — Фәриборз, шаһ улы,
Ил өмете, илнең мәшһүр батыры».

«Яшел атлас — инендә, сары чатыр,
Тирәсендә мәш килә мендәрчә кол?»

«Ул, — ди һажир, — Гөразә, мәшһүр батыр».
Табалмады атасын Сөхрәб факыр.

Сорый — кәтә, сорый — талды йөрәге,
Атасыннан хәбәр тапмый йөдәде.

Тәкъдиреңә шуны язгач бу заман,
Аны кайчан, кем генә соң бозалган?

Хәсрәтеннән Сөхрәб утларда янды,
Тагын сорый, тагын өмет уянды:

«Син нәрсәдер буташтырасың жаным?
Яшел чатыр, гүзәл ат — исмен аның

Ник әйтмисен? Тик чөйнисен иренен,
Андый ирен кем соң белмәс иленең?»

«Ул килгәндә мин бу калыгада идем.
Очрашмадык, шуңа исмен белмимен», —

Диде һажир. «Һаман сөйлисең ялган, —
Син — Рөстәмнән сүз ачар идең алдан.

Бәла яусын син ялганчы биленә,
Тәһмәтәнне ник алмыйсың телеңә?

Авызыңа сыймыймы исме аның,
Оныттыңмы исмен ул пәһлеванның?

Синен күнел тулы мәкер, хыянәт,
Шул мәкерне куймаска синен ният!

Чыкмады йә үлесе, йә тересе,
Әгәр булса ул Иранның олысы,

Аның аты гөрләсен имеш Жирдә,
Ә син аның исемең алма телгә?!

Нишләтим мин бу мәкер жанны, йа Раб?
Утыра бит тик мине мәсхәрәләп».

«Рөстәм, — диде һажир, — юк яу кырында.
Йөридер ул әле үз Забуленда.

Яз башында анда шаулый бәйрәмнәр,
Әле шунда ул эчә булыр мәйләр».

«Башсыз сүзен сөйлисең бит һаман да
Кавыс яуга гаскәр сөргән заманда,

Бу якларга агылганда яшь-картлар
Рөстәм батыр өйдә, әйтә такмаклар?!

Юк! Алдашма! Йә хәзер китә башың,
Йә Рөстәмне күрсәт — жан коткарасың!»

«Нигә, — диде һажир, — мине кыйныйсың,
Бәйләнәсең, әйткәнне аңламыйсың?

Нигә юк-бар сылтау эзләп йөрисең,
Максатың бер, үтер, ник үтермисең?

Башың булса, Тәһмәтәнне телгә алма,
Башыгызга каза киләсен аңла.

Исең булса, исемең чыгар истән,
Ул күренсә, бер дошман калмый исән.

Ана — син ни? Явыз. Күпме, азмы алар?
Ана яудан жиңелергә язмаган».

Бу сүзләрдән ачыңды Сөхрәб жаны.
«Сөйләнмә!» — дип сугып екты ул аны.

Хәйран калды ул хакның хикмәтенә:
Очрашырга юл куймый гына менә!

Гүя өмет өзде аны күрүдән.
Күз яшьләнде әрнүдән, үртәнүдән.

Диде: «Ярый, монда булмаса атам,
Мин боларның барсын тәмугка атам!»

Ачы әрнү ачу салды йөрәккә.
Сөңге алды, гөрзи элдә беләккә.

Атка менде, атын майданга сөрде,
Бөтен жирне зилзиләгә төшерде.

Жилде берәз майданда, яу алдында,
Дәһшәт салып иранлылар жанына.

Күргән уйлый: «Кем бу? Сям? Нәриманмы,
Кем генә соң жиңәләр бу яманны?»

Торып Сөхрәб майданда салды аваз:
«Кая, бармы, чыксын миңа Кәй-Кавыс?!

Бүгән эшем минем Кавыс беләндер.
Аның золмын ил һәм улус беләдер.

Мин юк итәм жирдән аның оятын,
Калдырмыймын Иранда аның атын.

Аны кем соң Иранга иткән хәким?
Бу миләкне явызга тапшырган кем?

Ник утыра тәхеттә, мин торганда?
Гөрзи, кылыч, сөңгем ярсый шул жанга!

Калдырмыймын Иранда бер тере жан,
Туяр бу жир, ниһаять, бер эчеп кан!»

Ул, шук, төртте шаһ чатырына сөңге,
Кырык терәк егылды, бау өзелде.

Кавыс куркып авып төште тәхеттән:
«Коткарсын,— ди,— тиз килсен,— ди,— Тәһмәтән!

Белә ич ул, юк бездә башка кеше,
Бу төрөккә берәз үтәрлек теше».

Аһ-ух килеп, Тәһмәтәнгә чапты Тус:
«Шаһ чакыра, эшләр чиктән ашты, дус!

Котын алды төрөк Иран иренен,
Каршы чыгарлык хәле юк беренен».

«Авыр көндә исенә төшә Рөстәм,
Бәйрәмендә без бит чыгабыз истән!

Һич күрмәдем моның көнендә рәхәт,
Кайчангача салыр жанга жәрәхәт?

Мине итә каза угына калкан,
Хәвеф юкта миңа — элмөкле аркан».

Торды, атын китерергә боерды,
Бар батырлар шул тирәгә жыелды.

Рәхмәт әйтеп, укыйлар аңа дога,
Киендерә, кайсы ук-жәя тага.

Гив иярли атны, Гөргин һәм Рәһһам
Китерәләр сөңге, гөрзи һәм аркан.

«Тиз бул! Тиз!» — дип кычкыра, бер-беренә.
Бу төрөк бер Әһримәндәй күренә.

Бар батырның бер үзе алган котын.
Тәһмәтән дә бушка сузмый вакытын.

Кия юлбарыс тиресе өстенә,
Боерык бирә Зөварәгә — энесенә:

«Төрөк белән мин көч сынарга барам,
Торак, байрак — сиңа кала, Зөварәм.

Аларны нык, яхшы сакла. Берегез
Урныгыздан кузгалмыйсыз, белегез!»

Атланды да мәйданга атты атын,
Килеп басты ул Сөхрәбкә бик якын.

Күр, мәкерле, бу тәкъдирнен хәйләсен,
Ташка тота күнелләр тәрәзәсен,

Искә алмый зыянының чамасын,
Челпәрәмә итә жан пыяласын.

Син: «Кавыштым!» — дигәндә, хәнжәр ора,
Йөрәкләргә ук давылы тондыра.

Ни күрәчәк — язылган шул әзәлдә,
Аңа каршы чара табармы бәндә?

Тик тәкъдир дә синдәй үк ихтыярсыз,
Ул да язганга буйсынган чарасыз.

Менә Рөстәм басты Сөхрәбкә каршы,
Яшь арысланга текәлдә карашы:

«Бу буй, гәүдә кемдә бар соң Иранда?
Охшаган ул Сямга, йә Нәриманга».

«Яуга чыктым, әгәр булса да атам,
Бераз уйнап, көчем моңа сынатам».

Диде Рөстәм: «Көрәшәбез бергә-бер».
Жавап бирә Сөхрәб тә шат: «Мин — әзер!

Башкаларга эш калмас без барында.
Синен язмыш — арыслан тырнагында.

Дөрөс, буйга, гәүдәгә син — манара.
Жил дә иске манараны аудара.

Мин — яшь егет, ә син, әнә — карт инде,
Егет белән карт көрәштә бер тиңме?

Мин — яшь, миндә егетлек бөхетә яна.
Сине алдап яуга салган замана.

Салма үзең сынауга карт көнөңдә,
Әйдә, таны Туранның хөкемен дә,

Корыйк мәжлес, алыйк кулга жамаяк,
Эчик шәраб, ял ит, тынсын һәммә як.

Жиде башлы аждаһа бул — аңла син,
Тот киңәшне — булалмыйсың миңа тин.

Чын күнелдән изге киңәш бу сиңа,
Һаваланып, кысыр дөрттән ярсыма!»

Күрә Рөстәм: чиктән чыкты бу төрек,
Тора алда үгез кебек үкереп.

Диде: «Жаным, әгәр син яшь егетсең,
Тиңсез батыр, чын пәһлеван кебексең,

Оят пәрдәсен күтәrmә йөзәннән,
Башларыңа жәфа туар үзәннән.

Юлыкмаган борнын шиндерер иргә.
Моңы, жаным, батырлык дия күrmә.

Синдә бар көч тагын булмасмы жирдә?
Син, шул, балам, юлыкмагансың иргә.

Шалкан базары иттең бит яу кырын,
Өлкәннөрдән бераз тартын, факырым.

«Карт», — дисең дә, мине сукмыйсың санга.
Минем сугыш — сине китерер аңга!

Бу чәч, сакал агарган яу кырында,
Мәйдан булды һәрчак минем кулымда.

Бу кулымнан жән коткаралмады жән.
Зар елады куркып «бабаңнан» Туран.

Минем алда дию куяндай була,
Гайрәтемнән халык гайрәткә тула.

Йөрөп яуда арганым юк һаман да,
Бер калмадым яудан читтә кальгамда.

Минем көчем, гайрәтем — Иран милкә,
Мине яхшы таныды Туран төрке.

Сугышыма кояш, йолдыз таң кала,
Юлбарыслар аяк аска таптала.

Егет булсаң, бу карт сугышын таты,
Күр, көч — нәрсә, ничек сугалар каты.

Әгәр миннән исән жән коткарасың,
Бу жиһанда күп елларга каласың».

Ишетеп бу сүзне Рөстәмнән егет,
Каны кайный, кайнарланды ут кебек.

Тик күнелгә шундый хуш мактануы:
«Тәһмәтән бу — кыен түгел тануы!»

Атасының тели күңелен табарга,
Хөрмәт белән эндәшә ул аңарга:

«Ышанам мин — бер сүзең дә түгел лаф!
Балкый синдә батырлык, намус, инсаф.

Тик үзең бер соравым бар, жаным,
Чын ир кеше әйтмәс сүзең ялганын:

Әйтче, зинһар, Рөстәм ич син, Тәһмәтән,
Син санаган эшне эшләргә бүтән?

Сорыйм, зинһар, бүген яшермә атын,
Атың әйтмәүдә, белмим, ни моратың?»

Ди Тәһмәтән: «Юк, мин — Рөстәм түгелмен,
Ат яшерсәм әгәр — адәм түгелмен.

Рөстәм бит ул — галәмнең пәһлеваны,
Ни жән белән үземә тиңлим аны!

Рөстәм ул — бәк! Ә без — аңа йомышчы,
Рөстәм — патша, ә без — гади сугышчы.

Батырлар күп яши Иран эчендә,
Ләкин Рөстәм — бер ул алар эчендә.

Авызларда уенчыкмы ул исем,
Жиңел генә аны телгә алма син!»

(Дәвам киләсе санда.)

«ИКЕ ЙӨЗ ЕЛДАН СОҢ

ИНКЫЙРАЗ»

(Гаяз Исхаков әсәре)

Рәссам ГАБДРӘШИТ МУФАЗАЛОВ.

Классик әдибебез Г. Исхакийның тормыш, көрәш программасы буларак мәйданга килгән, аны тарихчы һәм философ та, сәясәтче һәм икътисадчы да, педагог, әдәбият һәм сәнгать белгече дә итеп таныткан бу повесть беренче тапкыр Казанда 1904 елда басылып чыга. Хәзерге графикада ул «Казан утлары» журналының 1990 елгы 1—2 саннарында дөнья күрдә.

Редакция.

I

Адәмнәрнең гакиллары үткәндәге белән генә түгел, хәтта хәзерге белән генә дә канәгать итми. Кешеләрнең һәр нәрсәне белә, карый, сыный торган, шул сынаган, караган фактларны гомумиләштерә торган гакиллары үткән вә хәзерге вакыйгаларны, хәлләрне караган, белгән соңында бер нәтижә ясап, әүвәле заманнарда әүлия вә пәйгамбәрләрдән генә көтелә торган гаибтән хәбәр бирүгә, инсаниятнең башына киләчәк бәлалар, рәхәтләр тугрысында да бер кагыйдә ясарга тырыша.

Моңарга гакил ирешчәкмә? Бу мәсьәләләргә голүме риязыйя (*математика фәне*) кагыйдәләре шикелле бер кагыйдә бер-бер вакытта тәртип итә алачакмы? Без бу бәхәсне социология (голүме ижтимагыя) вә фәлсәфәи тарихия фәне ияләренә тапшырып, бу мәсьәлә тугрысында — безнең татар башыннан чыккан бер әсәр тугрысында сөйлик.

Гаяз әфәнде Исхаков үзенә «Ике йөз елдан соң инкыйраз» исемле әсәрендә үткәндәге халкымызның китешен, аларның тарихын башыннан бер уздырган соңында һәм аның бу әсәренә язган вакытындагы татарлар арасында булган хәрәкәтләрне күз алдына китергән соңында бер нәтижә чыгармакчы була.

Әдәбият тарихында без халыкларның китешен тасвир иткән мондый әдәби¹ әсәрләрне башка милләтләр әдәбиятында да күрәбез. Мондый китапларны безгә санап торырга хажәт тө, вакыт та юк дип уйлыйм. Бары безгә шунысы гына кызык һәм әһәмиятле: шулардан кайсы бу әсәргә тәэсир иткән?

Гаяз әфәндене белгән бәгъзе кешеләрнең сөйләүләренә караганда, мөхәррир Белламиның «Йөз елдан соңра» исемле ижтимагый романын бик

¹ Художественный шулай тәржемә иттем. (Г. Гобәйдуллин искәртмәләре үзәндәгечә асәшермәдә бирелде. — Редакция.)

уқыр иде, ди. Ләкин бу әсәр белән «Инкыйраз»ның формасы өчен файдаланса да, фикере өчен файдалану мәсьәләсе хакыйкәтән ераграк күренә. Чынлап та, бу бит Гаяз әфәнденең романы милли бер рухта язылган. Әмма Белламиныкында мәсьәләгә бөтен инсаният ноктаи нәзарыннан (*күзлегенән*) каралып, икътисади сәбәпләрне генә күбрәк алынып язылган.

Ничек тә булса булсын, мин «Ике йөз елдан соң инкыйраз»ны үземезнең ижтимагый романымыз дип атамакчы булам. Моңың соңында, бу әсәрнең исемен ишеткәч тә, бу китапны татар жәмәгәсә ничек каршылады, дигән фикер күңелгә килә. Берничек тә каршыламады. Уқырга өйрәнмәгән, матурлыкны аңламаган татар галәмә бик тыныч кына каршылады. Хәтта беренче басмасы һаман китапчыларда сатылып беткәнә юк, дип кыска гына җавап бирергә мәҗбүр буламыз.

Бу мөһим әсәр тугрысында татар әдәбиятында тәнкыйть булдымы? сәаленә мәшһүр татар-төрөк мөхәррирләреннән Йосыф әфәнде Акчурин «Тарих вә голүм» атлы рисаләсендә (*хезмәтендә*) «кәнеж (*яшь*) мөхәррирләремездән Гаяз әфәнденең хәл итмәя калкышдыгы мөшкел мәсьәләи ижтимагыйя» дип, хәрәкәтә ижтимагыйя бәхәсендә әйтеп китә. Менә сезгә бер-ике жөмлә. Шуның белән бөтен татар әдәбиятының рисалә шөкелендә чыккан кыйсмендә тәнкыйть тәмам була.

Әлхасыйль (*кыскасы*), бу әсәр «ижтимагый мәсьәлә»ләр белән күбрәк шөгыльләнгәнә, моны ижтимагый-хыялый роман дип атыймыз.

Бу әсәрендә Гаяз әфәнденең иң мөһим булган, белдерергә тырышкан мәсьәләсә: «Әгәр татарлар болай барсалар, милләт мөнкарыйз булуыдыр (*милләт бетәчәгедер*)». Мөхәррирнең язуына караганда, милләт менә ничек инкыйраз булачак: дөньяда бер хыялый, милли, татарларга гына махсус бер авыру пәйда булачак та, бөтен татарларны үтереп бетерәчәк. Чыга торган авыру, ни өчендер, русларга вә башка кавемнәргә йогачак түгел, имеш...

Бәлки Гаяз әфәнде болай «матди» үлүне морад итмәгәндер, ничек тә мондый гына «матди» үлүне әйткәч тә ис китә. Чынлап та бит, бер вакытта да милләтләр мондый үлем белән үлмиләр, әмма янында мәдәни, куәтле халыкның кул астында шул халык булып китәләр, яисә куәтле башка бер халык белән көрәштә, Америка һиндилары шикелле һәлак булалар. Әмма тарихта бер дә матди, милли авыру белән беткән халык күренмидер. Шуңар бинаи (*шуңа күрә*), Русиядә ахырдан бер генә Жәгъфәр әфәнде калачак түгел, әмма меңләп Жәгъфәр калачак. Ләкин аларның татар булганын төсләреннән генә белергә мөмкин булыр. Йә искедән калма гадәтләреннән генә.

Мәгънәви «үлү»не мөхәррир үзе дә сизенә дә: «Милләт үзенең китеше белән китсә, башка милләтләргә кушылачактыр»,— ди. Ләкин бу сүз әсәр язылып беткәннән бер ел соң 1903 елда хатимәдә (*ахырда*) әйтелгән сүздер.

Гаяз әфәнде, дикъкәт белән укыган кеше күрер, бу әсәрендә инкыйразга бик күп матди вә мәгънәви сәбәпләр күрсәтә. Менә без хәзер шул сәбәпләрне эзләү белән мәшгуль булайык.

Иң башта иң куәтле итеп күрсәтә торган сәбәпләре — икътисади сәбәпләр. Аларны «Ике йөз елдан соң инкыйраз»да икегә бүлә аламыз:

- 1) сәүдә, промышленностьта, һөнәрдә артка калу;
- 2) жирнең азлыгы.

Мөхәррирнең әйтүенә караганда, «болгар»лар әүвәле «Аллаһы рәззак (*туендыручы*), сәдака бирергә кирәк, кәсеп белән табармын, дип кяфер булырсын», дип «китап әйтә, дип сөйләүләрдән курыкмый иделәр». Алар «Азиянең һәр тарафына китеп сәүдә кылалар иде». Мөхәррирнең әйтүенә караганда, ул чагында «һөнәр дә, заманына күрә, ярарлык дәрәжәдә иде. Хәтта болгарлар тарафыннан никадәр завод вә фабрикалар ачылмыш иде».

Башка бер урында бу тугрыда сөйләгәндә, унтугызынчы гасырда татарның рухани тәрәккый иткәнә сөйләгән соңында, «тижарәт (*сәүдә*) хәтта бик тәнзил иткән (*түбәнәйгән*) иде», ди. Бик күп фирмаларның банкрот булганлыгын, эшләренең кечерәюен сөйләп китә. Бу китапны язган вакытта

Русиядәге гомуми кризис сәбәбеннән, татар сәүдәгәрләрендә бик күбәйгән банкротлык, мөхәррирнең бик тугры фикеренчә, инкыйразның бик зур сәбәпләреннән санарга ярый. Мөхәррир ул банкротлыкны һәр жирендә зикер итә (*әйтә*), әллә ничә урында аның тугрысында кайгыра. Гаяз әфәнденең бик үткен акылы һәм хисе аның сәбәбен бик тиз таба. Аның уенча, татарлар һаман әүвәлге формада кәсеп итсәләр дә, заман һаман үзгәрә, гыйльме икътисадның кагыйдәләренә бина (*нигез*), файда һаман кими иде, әмма татарның расходы һаман арта иде. Безгә, гомумән, мәдәният арт ягы белән кергәнгәме, «үземез Яуропа модасына ияргәнгәме, фәкыйрьләремез руслардан калган талчук киёмнәре кия башлаганнар иде».

Мөхәррирнең поэзия-шигъриятенә махсус булган гипербола² сәбәбеннәнме, мөхәррир банкротлыкның шулкадәр күбәйгәнлеген бәян кыла ки, «йортлары өстенә хатыннары исеме язылган иде», ди. Хәтта бу урында мөхәррир сатира³ белән генә, «хәтта Яуропадан килгән мөстәшрикъ (*илче*) үзенең Казан мөселманнары хакында язган сәяхәтнамәсендә мондагы мөселманнар хатыннарга башка шәрәкъ халыклары төсле карамыйлар, һәммә эшләрендә — хатыннары, алар ирләреннән мөстәкыйлән йортлар бина кылдырып сату итеп торалар», дип елмаеп та куя. Сәүдәгәрләрдән башка сыйныфтагы фәкыйрьлек артуны «уллары киң һавада тамак туйдырып, күп ит ашарга өйрәнгән бер халык булганга, татарлар ит урынына каткан кара икмәк» ашарга керешкәннән күрә. Ләкин мөхәррирнең бу фаразын коры мантыйк белән генә уйлап караганда да дәрәс дип әйтәргә була. Дәрәс, шулай да булыр иде, әгәр Гаяз әфәнде әйтә торган нәрсәләргә татарлардан дәфгәтән (*кинәт*) тартып алсак, әмма ул бай заманга инде күп заман үткән, күп гасырлар кичкән, гасырлар арасында ит ашап торып та, каты икмәккә өйрәнгән венгрлар шикелле, безгә дә өйрәнергә мөмкин булыр иде!

Башка жәһәттән Гаяз әфәнде жир мәсьәләсен кузгата да, шуны инкыйразга беренче зур сәбәпләрдән дип атый. Аның фикеренчә, жир житмәгәч, милләтнең иң зур кыйсмен тәшкил иткән авыл халкы авылларынан төрле калаларга күчәләр иде, пролетариатка⁴ әйләнәләр иде. «Башта алар миллионщик булырга уйлап күчәләр» дә, сикез сумга фабрикаларга барып керәләр иде. Рус народниклары шикелле безнең татар «халыкчы»сы да, бу авыл халкының гәмәлгә (*эшчегә*) әйләнүе белән тагы бер мөшкәл мәсьәләгә барып төрәлә. Ул да — Толстойның да башын авырттырган халыктагы әхлаксызлык, вәждансызлыкның куәтләнүе.

«...Шул елларда авыл халкы арасында артык бер эш булмаса да, аларда да инкыйраз гәләмәтләре көннән-көн күбәя, жирләре кысылганнан һәм дә зирагәт (*игенчелек*) гыйлемен белмәүдән тамакларын туйдырып өчен, ирләре шәһәрләргә, төрлесе төрле жиргә тарала башлаганнар иде. Хатынкызлары шәһәрләргә китеп, асрау булып тора башласалар да, аларның күбесе фәхеш юлына китәләр иде», — ди.

Гаяз әфәнде жир мәсьәләсенә гәйд (*караган*) янә бер нәү ижад (*яңа*) бер фикер бәян итеп, жирнең татарлар кулында башта күп булуын да инкыйразның сәбәпләреннән санып: «Татарлар төрәккыйне кабил (*сәләтле*) бер милләт түгел иде, фәкәт бәхетсезлеккә урынның иркенлегә, тормышның җиңеллегә, күршеләренең һаданлыгы сәбәп булмыштыр», — ди.

Гаяз әфәнде фәкыйрьлекне руслар белән кушылуга беренче сәбәпләрдән санып. Аның фикеренчә, татарларның русларга «көтүче, дворник, работник булып керүләре руслаштырырга бик шәп булыр».

Укучылар, әгәр сез рус авыллары кырыйларына барсаңыз, мондый типларны күп күрәрсез. Кичләрдә сезгә авыл тирәсендә монлы татар җырлары авазлары ишетелер. Бу тавышны татар егетенең рус авылында көтүчелек иткәндәге монлануы икән беләңез дә торыңыз! Якына барып карар-

² Әдәбият истыйляхынча (*атамасынча*), ифрат (*чамасыз*) мөбәләгане (*арттыруны*) әйтәләр. Юнан (*грек*) сүзе.

³ Бик оста, куәтле, урынлы булган тирән фикерле һөжү (*көлү*).

⁴ Кул көче белән генә табып тереклек итә торган сыйныф.



га уйласан, күп вакытта татар өчен кабахәтлекнең кинаясе булган дунгызлар эченнән килгән жыр икәннен белергә мөмкин булыр. Барып карасан, чәчләре бер дә рәтсез житкән, өстенә русларның өстеннән төшкән искергән подбувка кигән, шакшыга манчылган бер татарны күрерсең. Мондый икътисади изелгән, читләргә кол булган кешенең динен, милләтен оныттыру күп вакытта бераз акча берлә, бер чит милләт халкының хатынының илтифатына гына гайд була. Менә мөхәррир әйтә торган фәкыйрьлекнең миллият өчен зарары, менә ул нинди дәрәжәгә китерә ала! Бу эшнә бервакыт Казанда булган миссионерлар съезды да сизенгән иде. Мөмкин кадәр мөселман татарларны русларга хезмәткә алу, русларны мөселманга хезмәткә кертмәүгә тырышырга карар да биргән иде.

Алда икътисади сәбәпләрне дә әхлак бозылу, хәмияте миллият (*милләтне саклау*) бозылуга сәбәпчә булганын мөхәррир сөйли, дидем. Вакыйган, бу әхлак вөждансызлык башлануын мөхәррир инкыйразның баш сәбәпләреннән таний.

Әхлаксызлыктан шәхсият (*шәхеслек*) күбәюе, җәмгыять фикеренә һаман бетүенә Гаяз әфәнде бик олы әһәмият бирә. Байлар үзләре «кәеф килердәй жирләрдән» күп акча кызганмыйча, кирәк жиргә бирмәүләрен, «милләт мәнфәгатенә бик салкын карап, милләткә ни булса булсын, үземнең дәрәжәмне бөтенләй төшереп җибәрәсем килми» дип уйлауларын, усалларымызның «мин барыбер усал» дип әшәкелекләрен арттыруларын, яхшы дигәннәре мин яхшы дип, гажәп берлә тулуларын — барысын да мөхәррир күз алдыннан җибәрми, миллиятнең югалуына бик зур сәбәпләрдән, дип уйлый.

«Ике йөз елдан соң инкыйраз», гомумән, әхлакка зур әһәмият бирүе, бу әсәргә Толстойның тәсире булуы тугрысында бераз уйга сала.

Исламият һәм инкыйраз

Әгәр Коръән ләфизына (*сүзенә*) биргән әһәмиятнең йөздән берен генә мәгънәсенә бирелсә иде, бүген болай булмас идек.

«Инкыйраз»

Инкыйразга беренчә сәбәп, әхлак бозылуга беренчә сәбәп, Гаяз әфәнденең бу әсәрендә әйтелгәнчә, «исламны яхшы аңламау»дыр. Бу әсәренң рухы да шул заманнарда чыккан төрек китапларыннан «Намазек тыйбба файдасы» (*«Намазның медицинада файдасы»*), «Тәгаддет зәүжат» (*«Күп хатынлылык»*), «Истигъляи ислам» (*«Ислам күтәрелеше»*) әсәрләреннән рухлары шикелле чын мөселманидыр. Вакыйган, мөхәррир исламияттә күп артыклыктар, гали фикерләр таба, тормышка муафыйк (*яраклы*) вөждани фикерләр күрә. Хәтта шул заманнарда чыккан төрек китапларыннан «Аурупа мәдәниятенәң әсасенә (*нигезенә*) бер нәзар» шикелле берьяклы, фәнни әһәмияте булмаган китаплардагы шикелле Гаяз әфәнде дә заманга, рухка иярәп, урта гасырларда булуы мөмкин булмаган, хәзерге Яуропа тәэсиратеннән (*төзелешеннән*) дә бәгъзе нәрсәләренә исламияттә тапмакчы була. Мәсәлән, җәмгыять хәйрияләре тугрысында «исламият мәйданга чыкканнан бирле бар!» дип куя. «Инкыйраз» фикеренчә, Коръән «фәлсәфи никадәр гали хөкемнәренә шамилдер (*тупланган*), җәнәбе Аллаһы тарафыннан җибәрелгән хөкемәттер!» Бу әсәрендә Гаяз әфәнде шулкадәр төкауви (*көчле*) булып китә ки, милләткә зарарлы кешеләренә кыямәт белән куркытудан да кире чикми: «Аларның кыямәт көнендә шуның өчен зур газапка мөстәхикъ (*лаек*) булачакларында һич шөбһәм юктыр», — ди.

Ислам реформаторлары роленә керә дә, мөхәррир әфәнде исламны югары күтәрүендә дәвам итеп, исламият ноктаи нәзарыннан һәммә фәннәренә уку-укыту дәрәсләген сөйләп, голяманы (*галимнәренә*) сүгә башлый да,

«үзенен дәлилларен куәтләр өчен Коръәннән, хәдистән тирес-морыс мәгъ-валәр чыгарып, әллә ниләр кыландырып бетерәләр иде», алар «исламның рухын аңламаганнар, диннен фәлсәфәсеннән хәбәр алмаганнар иде», чөнки, «хәзрәте Мөхәммәд галәйһис-сәлам тарафыннан өйрәтелмеш исламның манигы тәрәккый (үсеине тоткарлаучы) түгеллегендә һичкемнен шөбһәсе юктыр» ди.

Толстойның соң елларда, Гогольнең «христиан динен чынлап тотсак, бөтен бәлаләрдән котылыр идек» дигән игътикадлары (ышанулары) шикелле, Гаяз да бик шәп итеп: «Әгәр Коръәннең ләфызына биргән әһәмиятнең йөздән берен генә мәгънәсенә бирелсә иде, бүген болай булмас идек»,— дип жибәрә.

Соң бу мәжүс дине без — болгарларга кайдан килгән иде? Бу сәальгә социолог-мәэррих (тарихчы) булырга газапланган тормышны язучы (бытотписатель) менә ничек җавап бирә: «Чыңгыз заманында Кара-корым сахраларында бабаларымызның алып килгән Конфуций игътикады (дине) исламнан таза итеп урынлашкандыр»,— дип. Бу урында фактка даир мөхәрриргә бер сәаль бирергә кирәк була: соң каблә (элгәре) ислам-магуллар Конфуций динендә идеме соң? Конфуций дине бары кытайлыларның кәбарләренә (дәрәҗәле кешеләренә) генә махсус дин булганлыгы мәгълүм түгелме?

Бәгъзе бер «арттырып жибөрүләренә» карап, мөхәррирне берьяклыгына дип әйтергә ярамый, шуның белән дә бая әйткән төрек китаплары мөхәррирләреннән ул аерыла. Гомумән, Гаяз әфәнде хакыйкәтне, никадәр ачы булса да, яшерергә яратмый. Ул үзе дә «начарны яхшы, каракны тугры, зарарлыны зарарсыз күрсәтергә вәжданым риза булмый» дип әйтә. Шуңар күрә дә мөхәррир бу әсәрендә никадәр тәкауви булмасын, бездә рәссамлык юклыкны «динемездә тәрсиме мәмнүгъ булгангамы (рәсем ясау тыелгангамы), әллә үземездә рәсемнәрдән мәгънә алырлык хис булмагангамы, рәссамнәр юк иде» дип куя.

Мөхәррир фикеренчә, исламны бозучы кем иде?

Тугрыгына җавап: голяма сыйныфы иде. Әсәрнең мөкатдимәсендә (кереш сүзендә) үк ул сыйныфны да манигы тәрәккыйлардан, инкыйразны тизләтүчеләрдән саный. Укучылар, мин сезгә хәзер берничә сәтырда (юлда) мөхәррирнең голямага карашын күрсәтә торган сүзен китерәм: «Мин һәр эштә голяма манигы тәрәккый икәннен күргәч, милләтне тәрәккый иттерәсез килсә, аны башка милләтләр арасына кертәсез килсә, аңарга манигъ булган голяма сыйныфының сүзенә илтифат кылмаска, үземезнең ыштан алудан башлап кыз бирү, угыл өйләндерүгә кадәр эшләремезгә катыштыруларын бетерү мәсләгенә һәм аларның сыйныфларына артыклык бирмәенчә, кешесенә күрә эш йөртеп, алар хакындагы хазир (хәзерге) гавамымызның фикерен үзгәртәргә кирәклегә уена життем!»

Бу татар Лютерының нинди һөжүме, ничек итеп голяма бу кадәр каты һөжүмгә истихкак (лаек) кәсеп итте? диярсез. Моңар Гаяз әфәнде менә ничек иттереп җавап бирә, менә ул голяма өстендә нинди кабахәтләренә, жинаятьләренә күрә: беренче — Гаяз әфәнде мөкатдәснен мөкатдәсе дип таний торган исламны алар ялгыш аңлаттылар; икенче — голяманың үз хезмәтләрен әдадә (үтәүдә) кысулары, вәгазь әйтмәү, халыкны тугры юлга күндерергә тырышмау, вәгазь урынына әллә ниткән кирәкмәгән нәрсәләренә күп сөйләүләре, ниһаять, халыкның хосусый һәммә эшләренә катышып талаулары, акчаларын алулары, ишанлык белән мәшгуль булулары...

Ишанлыкны да Гаяз әфәнде инкыйразның иң куәтле сәбәпләреннән саный. Мөхәррир 21 нче гасырда бер хыялый журналда язылган мәкаләнен бер кисәген китерә дә, шул журнал исемненнән голяма вә ишаннарымызда «руханият әсәре булмаганына карамый, халыкның шулкадәр боларның курайларына биюләренә» гажәпләнгәннен бәян итә.

Гаяз әфәнде «болгар» голямасын бөтен ижтимагый хәрәкәтләренә кулларында тоталар, шул хәрәкәт дигән «курчак туйлары», «бизгәк»ләре белән

халыкны йоклаталар, дип гаепли. Бу гаепләүләр эчендә ижтимагый мәсьәләдән башка бик матур итеп, хәтта шагыйранә рәвештә безгә татарның ысулы жәдидә, кадимә, голүме жәдидә (*яңа белемнәр*) шәригатькә сыямы дип, вакыйгаи тарихия вә мәдәнияне бик ачык буяулар белән тасвир итеп ташлый. Мөхәррир әфәнде милләт һәм миллиятне аңламауны, аны нәрсә икәннән дә белми, коры тәрәккый иттерергә генә кирәк, дип сөйләүне инкыйразның юлларыннан хисаплай: «Аңлаган төсле сөйләп йөримез, милләт димез, тәрәккый димез, мәдәният, мәгариф димез. Боларның барысын да аңламый әйтәбезме, аңласак та, хәзер безнең заманада шул сүзләргә әйтү модада булганга күрә генә әйтәбезме?» — дип, бик матур, тирән фикерле, мөхәррирнең үзенең дә ул вакытта бик фикри, рухани хезмәт белән мәшгуль булганлыгын күрсәтә торган риторический бер сөаль дә биреп куя.

Шуны да әйтеп китәргә кирәк, мөхәррир татарлардагы һәртөрле хәрәкәтләр, аларның фикерләренә тарихын төрле жирләрдә сөйләп киткәндә, шул хәрәкәтләргә «төпсез курчак туге, бизгәк» дип кенә ышанганын бәян кыла. Менә бу сүзләрдә, укучылар, Гаяз әфәнденең киләчәктә төптән тормышны кузгатачак реформалар тарафдары, хак мөхәррир булса да күрәңә түгелме? Ни сәбәпкә бина кылып (*нигезләнен*), бар хәрәкәтләремезне болай жиңел саеп (*санап*) ташлай? дигән сөален бирерсез. Моңар да «Инкыйраз»да берәз җавап табарга мөмкин.

Мөхәррирнең фикеренчә, бу хәрәкәтләрнең башчыларының күбрәк әһәмияте сүздә генә булганга, аларның бу хәрәкәтләргә төрле замана модасы төсле генә караганга, бу эшләргә, бу кычкырышларга «курчак туге» дип кенә исем бирә.

Бу тугрыда Гаяз әфәнденең берәз хаксызлыгын күргән күк булам. Беренче жәһәттән, күп вакытта тарихта «иртә килгән карлыгачлар» күп сөйләүчән булалар. Без реформация алдында булган гуманистларның эштән битәр күп сөйләгәннәрен, күп язганнарын күрәбез. Француз инкыйлабыннан алда булган Вольтер, Руссолар да китаплары белән, нотыклары, әлхасыйль, эштән битәр сүзләргә белән дөньяны тутырдылар. Русларда 40 нчы ел адәмнәргә һаман акырмаенча, һаман үзләренә хакыйкәтләрен сөйләүдән туктадылармыни? Алар бер-бер нәрсә эшли алалар идемени? Элек сөйләп, язып жәмгыятьне өйрәтергә кирәк, элек аларда «бизгәк» калтыраулары ясарга, кыздырырга кирәк, менә шул кызулар гына акрын, сабыранә эш күрсәтергә юл ачачаклар.

Икенче жәһәттән, мөхәррир 19 нчы гасырда булган руслар мәселмәнарны чукундыралар икән дип, халыкның мәселмән-нәселдәш «төрәкләр янына һижрәт» кылу хәрәкәтләреннән көлә, халыкның «ас-кис, без үз динемезне ташламыймыз» дигән сүзләреннән янә көлә. Бу турыда көлөргә ярамый. Әмма эшкә төпләбрәк, тарих күзлегә аркылы карарга, әүля (*алдынгырак*) татарларны, мәкрүһ (*арттарак калган*) татарларны шулай язып алып кына китеп чукундырмаганнар микән, дип уйлап, тузанлы тарих сәхифәләрен ачарга кирәк! Шулай карасак, моның, бердән, тарихи сөенеп калган курку, икенчедән, 19 нчы гасырларда падишаһлык сөргән миссионерлардан вәждән, диннәрен сакламакчы булган татарларның гали әхлакларының тавышы икәннән күрерсез!

Өченче жәһәттән, мөхәррир бу ижтимагый-тарихи хәрәкәтләргә тасвир иткәндә татарларның дини фанатизмнарын берәз куерак, сонгырак (*ясалма*) буяу берлә тасвир кыла. «Өем-өем сәфәргә (*һижрәт*) киттеләр» ди... Берничә гайлә китү берлә болай әйтеп буламы? Волга буге татарлары болай ук күп киттеләрме?

Мөхәррир әфәнде инкыйразның дәхи бер сәбәбен тасвир итә: аның фикеренчә, татарларның тәрәккыенда, инкыйразында географик фактор (*сәбәп*) шактый гына роль уйнаган һәм уйнамакчы; «фәкәт бәхетсезлек, урынның иркенлегә, тормышның жиңеллегә, күршеләргә наданлыгы булмыштыр» ди.

II

Үткән юлы мин «инкыйраз»ның сәбәпләрен эзләп торырга вәгъдә иткән булсам да, бик мөһим булган берсен калдырдым. Ул да — гыйлем юклык, халкымыз арасында наданлык күбәюдер. Безнең бу мөхәрриремез, һәр әсәрендә дип әйтерлек, гыйлемне бик зур нәрсә итеп санып, хосусән элеккеге әсәрләрендә милләт бәхетсезлекләрен наданлыктан күрә. Бу нокта, бу гыйлемне идеализация⁵ Гаяз әфәнденең талантының⁶ хосусый нокталарынан бередер.

«Тәгалләмдә сәгадәт»нең бу мәсьәләне исемнән үк белергә мөмкин.

«Бай углы»нда каһарманның эштән чыгуын тәрбия күрмәүдән, наданлыктан, укымаганлыктан күрә.

«Көләпүшче кыз»да Габделәхәтнең укыса, әллә нинди зур дәрәжәләргә менәчәгенә иманын белдерә.

«Өч хатын белән тормыш»тагы резонер⁷ Риза гыйлемне нинди мактаганын, галим булганга нинди яхшы егет булганын һәр татар сценасын күргән кеше белер зан итәм (*дип уйлыйм*). Ниһаять, «Кыямәт»тә Яуропа ысулында яна гыйлем алган егет бөтен Казанның иске рухын алдый, өсләреннән каһкаһә белән көлө.

Хәзер «Ике йөз елдан соң инкыйраз»дагы гыйлемне идеализация, гыйлемсезлекне инкыйразның беренче сәбәпләреннән дип каравына дикъкатебезне чөерик!

Жәгъфәр Самарда, иске мәдрәсә диварында «дәрәс тәртибе» күргәч, «элгәреге болгарларда фәннәр укылмавы, төрле фәннән, төрле гыйлемнән, төрле китаплардан дибажәләр (*кереш сүз*) башлары гына укылуы исенә төшә». Әмма мөхәррирнең фикеренчә, бу укуның, чын мәгънәсә белән әйткәндә, юклыгы «халыкны жаһиле мөрәккәб (*наданнар жыелмасы*) итеп тотарга, башка нәрсәне уйларга башының кабилиятен (*сәләтен*) калдырмауга болар төсле хезмәт иткән нәрсә булмаган» ди. Бу сүзләр — һәр ысулы жәдидә мөгаллимә әйтә алырлык сүзләр. Мондый сүзләргә «Инкыйраз»да күп жирдә табарга мөмкин, әмма үз мәктәпләремездә укудан башка, заманасына күрә Гаяз әфәнде янә бер нәү ижад (*яңа*) фикер сөйли, «хөкүмәт мәктәпләренә кереп укымау»ны бәхетсезлектән хисап итә.

Рус мәктәпләре тугрысына житкәч, әйтеп китәргә кирәк, «Инкыйраз»да Гаяз әфәнденең «интеллигент кәлиәмәсенен (*сүзенең*) мәгънәсен аңламаганын белдерә торган бер жөмлә бар. Бер жирдә «русча уку интеллигентларга гына махсус» жөмләсен ычкындыра. Занымча, кеше укыгач кына «интеллигент» була торгандыр. Вә әллә бәгъзе надан мирзалар күк котелок кигәнгә генә, йә мирза сыйныфыннан чыкканга гына бу исемне бирми торганнардыр?

Инкыйразның сәбәпләрен күп сөйләдек. Хәзер карыйк, мөхәррир «нәф-селәмердә (*нигездә*) татар милләте мөнкарыйз булачакмы, булмаса, ни кылса мөнкарыйз булмас?» дигән сәальгә ничек җавап бирә? Менә шул җавапны тыңлаңыз: «Беренче жәһәттән, әгәр тәрәккый итик дисәк, һәммәбез милләтнең кирәк эшләренә тотынык һәм шундый кешеләргә ярдәм итешик. Барымыз, аңлаганнарымыз бергә, бер юл белән хәрәкәт итик. Һәммәбезгә газиз, һәммәбезнең эстәгәнәбез бердер. Тырышыйк, авырлыктар күтәрик, бер нәрсәбезне дә кызганмыйк, менә шуннан соң милләт төсле булса булыр. Икенче яктан, эш кылу өчен аны эшли белү кирәк булганга, без хәзер эш эшли белергә өйрәнергә кирәк. Беләбез дип хафаланып тормаска кирәк, шуның өчен һөнәр мәктәпләренә керик, балаларымызны кертик, карендәшләремезне кертик, фәкыйрьләргә кертик. Әгәр акча булса,

⁵ Хыялый тасвир.

⁶ Истигъдад фитрый (*табигый сәләт*).

⁷ Иске комедия, трагедияләрдә фәлсәфә сата торган адәм.

һөнәр мәктәпләре ачийк, булмаса, хөкүмәтнекенә керик, хасыйли (*кыскасы*), өйрәник, белик, белүебез киләчәктә яرارлык булсын!»⁸

Менә сезгә милләтне котылдыруның гыйлемгә, тәрбиягә бина кылынган юллары! Моңың белән генә калмыйча, Гаяз әфәнде инкыйраздан котылуның юлларын икътисади сәбәпләрдән күрә дә: «Яхшылап сату итә башлыйк, бүрек белән кәләпүштән үтик. Расходны чаклап тотыйк». Менә шул сүзләрдән беленә, әгәр гыйлем, байлык булса, «милләт милләт төсле булса булыр!»

Ахыргы жөмләдән күрелгәнчә, мөхәррирнең инкыйраздан котылуға бик ышанмаганлыгы күренә. Гомумән, китапның татар рухына хилаф (*каришы*) булган кайгылы, тормыш сөйми торган (*нежизнерадостный*) рух йә аһән белән язылуы да шуны ук күрсәтә.

Вакыйган, музыка уйнасалар, «Өмет бетте көе»н уйныйлар, Жәгъфәр төш күрсә, һаман тормышымызның караңгы жәһәтләрен күрә, әлхасыйль, һаман бер «Бәхетсез милләт, бәхетсез милләт» жырының тавышы чыгып тора.

Милләт, миллият һәм «Инкыйраз»

Бу хисне аңлатырга сүз юк, һәммәңез дә үзәңез таныгансыздыр!

«Инкыйраз».

Бу әсәрендә Гаяз әфәнденең «милләтче бер мөхәррир» икәннен үткән мәсьәләләрдә үк күрдәк. Бары мәсьәлә шунда гына. Ул милләтне ничек аңлай? Социалистлар әйткәнчә, «милләтем — нәүгъ бәшәрдер (*бер төр-дер*), ватаным — руи зәмин (*жир йөзе*) дияме? Исламиятче «милләтем — милләте Ибраһим» дияме? Әллә госманлы төрекләре күк милләт белән хөкүмәтне берләштерәме? Католиклар күк «милләт — кәлисә» (*чиркәү*) дияме? Мсье Ричард үзенең «Etude sur les nationalites» исемле китабының 15 нче сәхифәсендә М. Боухе исемле бер мөхәррирнең милләтне шул формада тәгърифен (*билгеләвен*) бәян итә. М. Боухенең фикеренчә, «миллият — бертөсле булган, гасырларча дәвам кылган көрәш-тартыш белән эшләнгән хисләр йә фактлар» ди.

Менә Гаяз әфәнденең милләт вә миллиятне аңлавы бу галимнең фикеренә бигрәк тә туры килә. Безнең мөхәрриремез, бигрәк тә әллә шагыйрь булгангамы, хисләрне ала. Ул музыкада, җырларымызда чит милләт кеше аңламый торган бер «хис» таба да, «бу музыкада әллә нинди әйтеп аңлатылмый торган бер куә (*көч*) бар иде» ди. Хәтта милләтнең мәгънәи мөҗәссәмә (*чагылышы*) була алырлык хис белән тулган хыялый Жәгъфәр әфәнде, татарча музыка ишеткәч, үз-үзен белми, уйнала торган жиргә барып кергән иде, ди, «бу көй Тәвкилев көе иде» ди. Ул татар көйләрен «тамырлардан йөри торган куәгә» малик (*ия*) икәнненә ышана һәм безнең — татарларның гына «кирәкле җирләрен чәметтереп-чәметтереп алган төсле булганын» хис итә.

Бер урында мөхәррир бу «хис» тугрысында «бу хисне аңлатырга сүз юк, һәммәңез дә үзәңез таныгансыз?» дип, һәммә татарда да «милли» хиснең булуына ышана.

Вакыйган, заманында «Миллият нәрсә?» исемле бер нотыгында миллиятнең мондый бер хискә бина кылынганын яшерми: «миллият — рух, мөҗәһрәт (*саф*) принцип», — ди. Бу — милли хисләрдән үк аңлашылган шикелле. Гаяз әфәнде тагы да ерак китә.

Гаяз әфәнде унтугызынчы гасырдагы немец (*алман*) метафизик⁹ галимнәре шикелле «халык рухы» мәсьәләсен кузгата. «Халыкларның әхвалә

⁸ Бу кискә «Инкыйраз»ның мөкаддимәсеннән (*керешеннән*) алынды.

⁹ Ма фәүкәтә табиғыйәткә бина кылынган (*табиғатътән өстен булмаган карашларга нигезләнгән*) фикерләр.

руханиясе» (*рухи хәле*) мәсьәләсенә, фикеремчә, нәзарияләрдән (*теорияләрдән*) ару килеш шундый мәсьәләләргә кузгата да, бу мәсьәләдә тормыш язучы мөхәрриремез философ, психологка әверелә.

Кирәк хәзергә галимнәр, кирәк метафизиклар булсын, бер халыкның милли әхвалә руханиясен яшерә алмыйлар. Чөнки ул бар, аны тарих, урын, заманнарча милли аерымлык өчен тартышулар төртип итәләр.

Татарның милли психологиясе нәрсә? «Инкыйраз»да бу әхвалә руханияне икегә бүлүгә мөмкин. Беренчесе — начар, икенчесе — яхшы жәһәте. Бу әсәрдә мин таба алган психологиябезнең ямьсез жәһәтләре: сәбатсызлык (*ныклык, даимлек, җитмәү*), киләчәк өчен кайгырмау, һәрвакытта эшнә алдан уйламый ахырдан искә төшерү, күп уйлап, күп сөйләп, аз эшләү.

Гаяз әфәнде «Ике йөз елдан соң инкыйраз»да яза: «Болар һәммә эшнә яратсалар да, боларда сәбат булмаганга, күп эшләр сүз белән генә калгандыр», — ди.

Табиғатемезнең яхшы яклары исә — горуранә, үзләрен вакытмыйча башка халыктан зур тотулары, «сабыр, һәрнәрсәгә күтәрә торган, үткен, һәрнәрсәгә белергә кабил, яхшылыкка мазил (*һәвәсле*), берәз фанатиклыкка мазил» бер табиғатлылар. Бу ахыргысы исә, мәшһүр Крымскийның әйтүе шикелле, бөтен әхвәмә төркіләргә (*төркі халыкларга*) махсус бер консерватизмнан килә торган табиғатлылар.

Татарларның милли табиғатлылар турында сөйләгәндә, «Инкыйраз»да менә шул жөмләләргә очратабыз: татарлар «үзләре бик кабилиятле, үткен һәм тере халыклар иде. Болар табиғатлы сәя торган, сәнаигы нәфисәдән (*нәфис сәнгатьтән*) ләззәт ала торган, әхлак кагыйдәләрен бик ригая кыла (*оылыи*) торган һәм кешеләр белән дуслашуны бик ярата торган, кунак сыйлау өчен яратылган кебек бик күп әхлакы хәмидәгә (*күркәм әхлакка*) малик бер кавем иде» ди.

Әгәр начар табиғатлы, йә начар гадәт татарларда бар икән, һәммәсен дә милли горфи табиғатлы димичә, аларны: «Азиядән килгән монгол-татар үзләренә гадәтләрен бүләк итеп калдырганнар» — ди. Гомумән, бу әсәрендә Гаяз әфәнде әллә нишләп «болгар» гына булып киткән.

Шунысы кызык, алай булгач, ни өчен китапның ахырында Гаяз әфәнде «без Русия мөселманнары булырга кирәк» ди? Менә бу урында бу әсәрдә очрашканы торган тәнакызларның (*каршылыкларның*) берсе килеп чыга.

Мөхәррир әфәнде бу әсәрендә әдәбиятны — милли әдәбиятны миллиятнең беренче терәкләреннән санын, «әдәбиятсыз милләтемезнең төрәккә мөмкин түгелгә беләнсә дә, илтифатка алынмамыштыр» һәм әдәбият «без болгарларның иң мөкатдәс, иң зур болгарлык көзгәсе» ди. Вакыйган, милли әдәбият милли тел белән якын бәйләнгәннәр. Әмма милли тел булса, миллият тугрысында бик күп язган галимнәр фикеренчә, миллиятнең хәссәсендәдер (*тойгысындадыр*). Алман галимнәреннән Редегернең менә шул жөмләләреннән бик яхшы аңлана: «Милләтләргә бер-берсеннән аерырга сәбәп — тел. Аерым шәхесләр исемнәргә белән танылганнары шикелле, милләтләр телләргә белән танылалар», — ди.

Миллият тугрысында зур гына китап язган Даневский намендә бер рус галиме: «Бер-беренә аңлашу, жыелырга, иттихадка (*берләшүгә*) беренче шарттыр», — ди. Гаяз әфәнде дә телне төрәккәй иттерә торган, әдәбиятны төрәккәй иттерә торган нәрсәләргә юклыгына бик кайгыра: «Милләтемезнең рухын саклау өчен нә мәдрәсәләремез бар, нә мәктәпләремез бар!» — ди.

Гаяз әфәнде бу әдәбият тугрысында үзе сөйлиме, йә бер каһарман авызыннан сөйләтәмә, һаман әдәбиятымызда татарлык, бер хосусият (*үзенчәлек*) табарга тырыша һәм беркадәр муафыйк та була ала. Хосусиятләр тугрысында шулай яза: «Боларның әдәбиятында төржемә бик аздыр», — ди. Сәбәбен исә мөхәррир «милли рухны» сакларга тырышканлыктан күрә. Һәм төржемәгә дә милли әдәбиятка зарар (*дин*), аның чын миллилеген бетерәчәген яшерми.

Тәржемә юклыгын, икенче яктан, янә шул милли табигатьтән күрәп, «табигатьләрендәге үзләрен сөю тәржемәләргә бик аз кешене бушатмыштыр»¹⁰ ди.

Мөхәррир «татар әдәбиятында урысча самостоятельность һәм курыкмый әйтү артыклары бар» ди. Мөхәррир әфәнденең бу сүзе бу турыда алдан хәбәр бирергә теләүне яки шундый хассаларның (*үзенчәлекләренең*) әдәбиятымызда булуын күрәсе килүне бәян булса кирәк. Чөнки «Инкыйраз» чыкканчы мөхәррирнең үз әсәрләреннән һәм Фатих Кәриминиң «Жиһангир мәхдүм», «Шәкерт һәм студент»ларыннан башка тугры әйткән китаплар юк иде бугай. Борынгы әдәбиятымыз хакында әйтсә, анда нинди хассалар күрә икән?

Әдәбиятымызның шигырь кыйсменә килеп, безнең шигырьләремезнең силлабический булганлыкларын бер дә исбатсыз сөйләп китә. Шигырьгә мөхәррир суык карый. Бер дамага Жәгъфәр әфәнде исеминән «22 нче гасырда шигырь белән уйнау вакыт түгел икәнлеген белдерә». Тагы бер дә исбатсыз кабул итә.

Әдәбият хакында, урынсыз булса да, шуны әйтеп китик: мөхәррир әфәнде бу урында «Теләнче кызы» драмасы уйналганын сөйли. Бу сүз мөхәррирнең 2 нче зур бер әсәренә ул вакытта язарга уйлаганына яки үзенә драма сурәтендә яза башлавына берәз ишарә бирә шикелле.

«Инкыйраз» һәм татар хатыннары

«Ике йөз елдан соң инкыйраз»да Гаяз әфәнденең милләт вә миллияткә карашы белән берәз белешкәч, шул ук милләтнең яртысын тәшкил итә торган хатыннарга карашы тугрысында берәз туктауны әһәмиятле таба. Алда китереләчәк кисәкләргә караганда, Гаяз әфәнде бу әсәрендә хатыннар өчен чынлап та бик зур көрәшчә, аларны азат кылуга тырышучы баһадирлардан берсе булып чыга.

Жәмләдән берсе генә: Гаяз әфәндегә кадәр «Өч хатын белән тормыш» вә төгәддәте зәүжат (*күп хатынлылык*) мәсьәләләрен кузгатучылар бар идеме? Минемчә, бер дә юк иде. Булу гына түгел, төрек әдәбиятында төгәддәте зәүжатның файдаларын укып шашучылар аз түгел иде...

Хатыннарга хөррият бирү мәсьәләсен Гаяз әфәнденең кызу канлылыгынан, коры хөррият сизүдән генә килгән бер суллык дип карарга ярамый. Хәтта мөхәррир бу рәссамәнә (*рәссамнәрчә*) язылган китабында да хөрриятә нисван (*хатын-кызлар иреге*) файдасына бик күп, бик тулы дәлилләр китерә.

Иң куәтле дәлилләренең берсе: кызлар житкәч, «ана» булачаклары һәм ирләренә дә тәрбия кылачакларыдыр. Шуңар күрә дә аларны укытырга өнди: «Кызлар язу белсә, егетләргә хат яза, дигән мәсьәлә янадан баштанаягына кадәр мөһакәмә кыйлына башлады... Хатын-кызларның кеше идекләре, аларның дөньяда булган һәр нәрсәдән файдаланырга хаклары барлыгы, аларның кәнизәк түгеллекләре һәм ирләренең куәи шәһвәнияләрен ифа кыйлыр (*женси бурычларын үтәү*) өчен генә яратылмадыклары нинди рәзаләтне (*түбәнлекне*) дә чигәргә риза була торган, бер бәддога төшкән, чөчләре озын, акыллары кыска бер хайваннар гына түгеллекләре һәр жирдә сөйләнә башлады»,— ди.

Мөхәррир бу жәмләләрдән соң хатын-кызларга каршы булган хәрәкәтне сөйләп, янә дә дәвам кыла: «Аларның халык арасында рәтләп игътибарлары юккамы, әллә замана үзе шулай теләгәнәмә, хатын-кызларда уку көннән-көн арта иде. Һәр милләтнең яртысы—хатыннар, һәр милләтнең рухын саклаучы—хатыннар, һәмме милләтнең телен, хосусый төләффызын (*сөйләшен*), шивәсен саклаучылар—хатыннар, киләчәктәге ата булачак ирләргә ана булачак хатыннарны саклаучы хатыннар идегә һәркемгә мәгъ-

¹⁰ Бу мәсьәлә, билгеле, «Инкыйраз»га кадәр булган әдәбиятымызның хәленнән бәхәс.

лүм бер мәсьәлә булгач, минемчә, аларны тәрбия кылырга кирәкме йә юкмы мәсьәләсә һәркем җавап бирерлек бер мәсьәләдер».

Бу сүзләрдән соң мөхәррир туп-туры нотык сөйләргә, хатыннары укырга өндәргә тотына. Менә монда китерелгән ахыргы бу җөмлөләрдән дә мөхәрриремезнең фикере беләнә дип, артык тәфсыйль лязим юк дип беләм. Сөз әйтәрсөз: «Соң уку тугрысында сөйләгәндә ник бер дә сөтрә (*пәрәнҗә*) мәсьәләсен әйтмәгән?» — дип.

Моңарга җавап бик ансат. Беренче җәһәттән, сөтрә мәсьәләсен ул вакытта ачыктан-ачыкка әйтү мөмкин түгел иде. Икенче җәһәттән, «хатыннары кәнизәк түгел» дигән җөмлә вакытына күрә бик каты әйтелгән сүз. Тәгаддәте зәүҗат мәсьәләсенә исә Гаяз әфәнде «Инкыйраз»да шундый бер тәбәсsem (*көлемсерәү*) ясап китә «һәм Жәгъфәр әфәндегә болгарларда өч хатын алу бик күп булган, хатыннары ничек тордылар икән? дип, тәгаддәте зәүҗат мәсьәләсен ачтылар, хәтта берсе Жәгъфәр әфәндедән, ничә хатыныгыз бар, дип сорады» ди. Бу бик шаигъ (*билгеле*) булган сөальне безнең «тормыш язучыбыз» да онытмыйча, бик матур итеп әйтеп киткән:

— Бәлки сөзгә дә, укучыларымыз, бервакыт бер-бер мещан рус: «Князь, у тебя сколько жен?» — дип сөаль биргәндер.

Шунысы кызык, Гаяз әфәнде хатыннары мәсьәләсендә «никадәр фәлсәфи хикмәтләренә шамил» (*эченә алган*) исламияткә бер дә әйләнәп тә карамый. Ни өчен?..

Хөкүмәт һәм «Инкыйраз»

Гаяз әфәнде Исхаковның «милләтче» вакытында язган бу әсәре 1902 нче елларда язылып беткән. Табигый, бу заманда бер китапта хөкүмәт, рус милләте тугрысында берәр нәрсәне татар сөйләү түгел, рус үзә дә сөйли алмыйдыр иде. Шуңа сәбәпләрдән булырга кирәк, бу әсәрдә мөхәррирнең хөкүмәткә карашын бик консерватизмга буялган итеп күрәчәкбез. Алай да булса, бик арттырып җибәргән жирләрен күрсәтү белән һәм бигрәк тә мөхәррирнең рус милләтенә мөнәсәбәтен күрсәтү белән канәгатьләнәргә.

Шуны да әйтеп китәргә кирәк, бәгъзе кешеләрнең риваятьләренә караганда, бу китап цензура кулында шактый гына ятып, ахырдан шундый «сәдыйк» (*дөрөс*) элементлар тыккач кына цензор рөхсәт биргән, имеш. Әмма, алай дип уйларга ярап ук бетми, чөнки, Гаяз әфәнденең үз язына караганда, әсәре 27 ноябрьдә 1902 сәнәдә Оренбургта торганда язылып беткән, әмма цензорның рөхсәте 25 июньдә 1903 елда килгән.

Мөхәррир татарларның русларга ышанмауларын бик яманлый һәм ышана башларга, ышанмасаңлар, хөкүмәттән боларны «ышандырырга» үтенә. Ул исә — «татар арасында рус лисанын (*телен*) тарату, рус әдәбиятына мәйдан бирү һәм дә болгар әдәбиятына юл ачу белән генә була торган эштер», «бу — русларга ышанмау безнең милләтемезнең китеше өчен һәм ватанымызның фәйдасы өчен бик фәйдасыз эштер» ди. Икенче зарары хакында сөйләргә дә юл юк, әмма беренчесен шундый «милләтче» рухы белән язган мөхәррир өчен әйтү — принципка хилаф эштер. Бер жирдә «руслардан әллә нинди куркып, алардан шикләнәп караучыларның исәбе-хисабы юктыр» ди. Бу ник болай? Моңар үзә җавап бирмәк була: «Вакыйган, руслардан дөнъяның китешен аңламаган бәгъзе папасларның (*рус дин әһелләренең*) мәселманның христиан итү фикеренә килүләре болгарларны һәм руска алдакчы күзә белән карауга сәбәпче булмыштыр», — ди.

Бу әсәрдә шактый гына тәнакыз (*каршылык*) дигән нәрсәләр очрашканы. Бер урында «болгарлар һичбер вакыт руслардан курыкмамышлардыр. Фәкать христианлыкка гына риза булмамышлардыр» ди.

Гаяз әфәнде «Кабан» исемле хыялый газетаны «жәмгыять, садакәт (*садака*) гайрәт» биргәнә өчен мактый.

Әсәренә ахырын шундый сүзләр белән бетерә: «Русиядәге шулкадәр безгә бирелгән иркенлек, безнең хактагы гадәләт (*гаделлек*) һичбер мәмлөкәткә, һичбер милләтә мөхкүмәгә (*бер ил хакимлегә астында торучы*

милләткә) бирелмәгәндер. Шунардан файдаланырга гайрәтемез, хәмияте-мез калмаганмыни?» — ди...

Әсәргә гомуми бер нәзар

Әсәрнең иң кадерле, иң гали, иң матур ягы «чын әдәби» жәһәте икән-легендә һич шөбһә юк. Шулай ук «Инкыйраз»ны укыган кешенең бу әсәр бер социолог, мөөррих (*тарихчы*), философ кулыннан чыкмаган, әмма бер шагыйрь күңеленнән, бер рәссам кулыннан чыккан икәннен тиз беләчәгендә шөбһә итмим.

Дөресте шул: Гаяз әфәнде бер галим, бер фән мөтәхассыйсе (*белгече*) түгел. Ул — рәссам, ул бар нәрсәне язучы, тормышның һәр ягын күрүче, ачы жәһәтләре белән «тартышучы» бер рәссам һәм шагыйрь. Ул әшәкелек-ләр, кабахәтләр белән кылыч күтәрәп сугышмый, әмма миемез, баш һәм йөрәкләремезгә керә дә, хисләремезне чөөрә, әйләндерә.

Аның һичбер әйткән нәрсәсе юк ки хисебезгә сукмасын... Иске заман-нардагы «курчак» туйларын, байларның тормышларын яки болгар агаенның сөүдәдәгә хәрәкәтен сөйләймә, йә бер конферанс тасвир итәмә, йә татар рәссамнары ясаган рәсемнәр тугрысында язамы — һәммәсендә йөрәгемезгә тия, һәммәсе «аркаларымызны чәметтереп-чәметтереп ала». Аның тасвир-лары безне шаккатырып калдыралар. Ни әйтергә дә белдермиләр. Әле үткәнәремезне сүктәрәләр, әле бөтенләй өметемезне өздәрәләр дә, бер хиссез калдыралар, йә киләчәккә өметне уяндыралар да «көрәшкә» өнди-ләр!

Тормышымызны язуда әүвәл һичнәрсәдән курыкмый, сүзне дә ул үлчәп тормый, укучыларны уятырга тырыша... Ул қаты жөмлөләрдән курыкмый, чөнки аның жиңел каны безне бишәккә салып тирбәтәсе, йоклатасы килми, әмма йоклаганда «кабыргамызга» төртәсе килә...»

Бигрәк тә ул милләтнең бетүе тугрысында үзе дә безнең белән бергә жырлый, әле жылый, әле иске заманнарны искә төшерә, иске шөүкәтләрне, иске куәтләрне күз алдымызга китерә... Бәгъзан ул шул татар халкы өчен Ходалан үтенә, зар-елыклар кыла, сорый башлый...

Бәлки бәгъзе укучылар «романның каһарманы Жәгъфәр хақында бер сүз дә әйтмәгән» диярләр... Әмма мин монда Жәгъфәрне күрмим, мин аны бер кеше дип атамыйм... Мин аны бары кристаллга әйләнгән, ташка, матдәгә әйләнгән татарлык, аның вөжданы дим... Чөнки андый бер коры вөждан, хис белән тулган шөхес, нәфисел-әмердә (*нәфис эштә*) булу их-тималы юк... Булса да, ул заманда һәм тормышның ул шартларында була алмый. Әгәр булса да, аны акыллы дип әйтеп булмас иде... Чөнки адәм андый һаман хис, һаман фикер белән генә тора алмый.

Гаяз әфәнде бу әсәрәндә башка, хосусән «Очрашу»ындагы шикелле — һәр матурлыкның мөфтүни (*сокланучы*) бер шагыйре. Аның шигыре вөзен-ле (ритмлы) булмаса да, эчтәгә «вөзене» бик матурдыр...

Шулай итеп, «Инкыйраз» фикер жәһәтеннән берәз искергән булса да, тасвир, чын әдәби жәһәтеннән мөңгелек бер әсәрдер.

Г. Газиз. 11 нче апрель, 1911.

Күренекле галим, педагог Газиз Гобәйдуллин тарафыннан язылган бу мәкалә Казанда 1911 елда «Олуг кешеләр һәм аларның әсәрләре» исемәндә басылган китапта дөнья күргән. Анда Йосыф Акчураның «Тоткынлык хатирәләре» дигән китабына Нәжиб Хәлфин рецензиясе дә бирелгән.

Г. Гобәйдуллин текстын журнал өчен РУЗИЛӘ ГАЛЛӘМОВА әзерләде.

ӘБЕЛКАСЫЙМ ФИРДӘҮСИ



(*Һенрих Һәйнегә ияреп язылды*)

Әбелкасийм Фирдәүсигә әмер килгән,
Олуг шагыйрь матур кыйсса язсын, дигән,
Иран данын яңгыратсын бар дөньяга —
Галижәнаб Мәхмүт солтан куша аңа.

Ун гасырлык Иран даны озын икән,
Кылыч тотып кемнәр килгән — кемнәр киткән,
Кайсы солтан кемнәр белән сугышмаган —
Зирәк тарих батырларны онытмаган.

Тус шөһәре читендәге жыйнак өйдә
Үткән чорга юл ачылды Фирдәүсигә:
Килде аннан яу чабарга маһир инсан,
Атка менеп, кылыч болгап, сөңге тоткан.

Козгын кебек, ил өстендә әйләнәләр
Тәхет яулап солтаннар вә шаһзадәләр;
Гаскәр жыя, алтын жыя, каннар коя,
Агай-эне берсен-берсе суя-суя.

Солтан кызы, нурлы йөзе тулган айдай,
Солтан углы, курку белмәс арысландай,
Солтан үзе пәйгамбәр дә, әүлия дә,
Кояш кебек нурын чәчә бу дөньяга...

Яшәделәр горур, рәхәт, муллык белән,
Иран халкы гомер итте коллык белән.
Барысы да жирдән килде, жиргә китте,
Гүрләренә өсләрендә үсте үлән.

Язды шагыйрь язларын да, көзләрен дә,
Моңлы илһам йокы күрмәс күзләрендә,
Энже тезде көннәрен дә, төннәрен дә,
Кайгы тулы башын куймый мөһнәренә.

Падишаһлар вә солтаннар алмаш-алмаш,
Салым түләп жәфа чиккән Иранга баш.
Кан коела, яулар килә, яулар китә,
Талаш белән йөз ел үтә, мең ел үтә...

Язды шагыйрь жәйләрен дә, кышларын да,
«Шаһнамә»сен жәйләүендә, кышлагында,
Янбакчалар утырганда шау чәчәктә,
Өмет белән күзен текәп киләчәккә.

Карчык вафат. Фирдәүсигә житмеш ике;
Тыныч кына монда йөзә шөһәр чите.
Ялгыз яши, моңсу гына, зарлы гына,
Ятса-торса, горур гына, ярлы гына.

Ярты гомер тарих белән әңгәмәдә,
Уф Алла, дип нокта куйды «Шаһнамә»гә.
Ходай шаһит, кирәкми мал, кирәкми дан,
Укысын да, бәһа бирсен бөек солтан...

Мәхмүт солтан сараенда кич вә иртә,
Ыгы-зыгы, илчә килә, илчә китә.
Тикшергәндә сугыш-солых мәсьәләсен,
Оныттылар шагыйрьне вә «Шаһнамә»сен.

Куе яфрак, жиләс әңгер, яшел бакча,
Челтер-челтер көмеш сулы фонтан ата,
Шул бакчада, ефәк мөһнәт өсләрендә
Мәхмүт солтан тук мәчедәй кырын ята.

Бәллүр, мәрмәр вазаларның төрлөсендә,
Чәчәк аткан нәфис гөлләр хуш исендә,
Хезмәтчеләр чорнап алган әтрафында
Шагыйрьләр һәм музыкантлар тып-тын тора.

Жилпәзәләр тоткан сылу хурлар кебек,
Зәйтүн гөлләр таңга калган хозур күрәп,
Йокымсырый кипарислар сукмак буйлап,
Дөнья түгел, оҗмахларның багын уйлап.

Кинәт шулчак әллә кайда лүтнә кылы
Чыңлады да, агып китте йөрәк моңы.
Йөзә балкып, солтан Мәхмүт сикереп торды:
— Әй, Әнсари, кем язды бу гүзәл жырны?





Әнсари карт жавап бирде түбәнсенеп:
— Фирдәүси ул. Язган иде Сызга, диеп...
— Ул Фирдәүси, олуг рәссам кайда хәзер,
Ничек яши, ниләр яза бөөк шагыйрь?

Жавап бирде Әнсари: «Һай, бөөк хужа,
Фирдәүси карт чигә михнәт, күрә нужда,
Гомер итеп жиләк саткан акчасына,
Тус шәһәрә читендәге бакчасында».

Солтан әйтте уйлап торгач берәз гына:
— Әнсари дус, барчы минем абзарыма,
Алып чык син илле мул вә илле дөя,
Дөяләрнең өркәченә бүләк төя!

Төя, дустым, зиннәтле мал шагыйрь өчен,
Затлы малы карый-карий жан сөенсен.
Ефәк, парча: савыт-саба, киём-салым,
Иң яхшысын, иң затлысын төя, жаным!

Фарфор савыт, алтын белән бизәкләнгән,
Фил сөяге, чалма-чапан, энже-мәржән,
Затлы таяк, челемнең дә төрлесен сал,
Капланнар вә юлбарыслар тиресен сал.

Бүләк итеп тапшырылган төрле жирдән,
Дәүләтемнең осталары эшләп биргән
Ефәк шәлләр, мамык шәлләр, келәмнәр сал,
Кылыч-хәнжәр, көмеш-ука йөгәннәр сал!

Шәраб жибәр — татлысын да, көчлесен дә,
Күчтәнәчләр — ачысын да, төчесен дә.
Төясеннәр жиләк-жимеш, шикәрле торт,
Прәннекләр менә дигән беренче сорт.

Гүя сылу аккошларның ак канаты,
Унике пар сөлек кебек гарәп аты,
Унике пар кара колым аңа кйтсен,
Житез куллар карт шагыйрьгә хезмәт итсен.

Бүләк төяп, көрван белән, син, Әнсари,
Туска таба озын юлга чыксаң ярый.
Фирдәүсинең аягына баш орып син,
Сәлам әйтеп, бүләгемне тапшырырсың!

Зур өлкәнең табышына тигез мөлкәт
Төяделәр дөяләргә йөкләп-йөкләп.
Әзерләнде озын юлга кузгалырга
Әнсари карт хужасының әмерен үтәп.

Менә балкып чүл өстенә кояш чыгар.
Төяделәр гаскәриләр вә ялчылар.
Әнсари карт әләм тотып алга басты:
Кузгалдылар көрван белән көрванчылар.

Сигез көн юл. Тугызынчы таң нурында
Тус шәһәрә пәйда булды тау буенда.
Барабанлы гаскәр белән, сак астында
Көрван керде көнбатыш як капкасыннан.

Көрван әле аяк баса урамга тик,
Кычкыралар «Лә илаһә иллә алла» дип.
Сөрән салды быргычылар, сорнайчылар,
Сөенәләр, елмаялар көрванчылар.

Көнчыгыш як капкасыннан уйга талып,
Шул сәгәтьтә үкси-үкси чыкты халык.
Озаттылар күз яшьләрен сөртә-сөртә,
Фирдәүсинең женазасын каберлеккә.

Йөз ел үтте, жилләр исте, комнар күчте,
Солтаннар да, вәзирләр дә дөнья кичте.
Ни үкенеч, мәрмәр-заллар тынлыгында
Фирдәүсинең «Шаһнамә»се искә төште.



КҮРЕНЕКЛЕ ШӘХЕСЛӘРЕБЕЗ



КАЮМ НАСЫЙРИ

Каюм Насыри (1825—1902). Күренекле мәгърифәтче — галим, язучы, педагог. Матур әдәбият, халык авыз ижаты, филология, педагогика, математика, тарих, география, биология, астрономия һ. б. фәннәр турында кырыктан артык хезмәт ижат итә. Казан университетында оештырылган Археология, тарих һәм этнография жәмгыятенә әгъзасы булып тора.

СОЛТАН КИРӘМӘТ

Фәнил Мансуров

Роман*

Арысланның шактый әйбәтләнгән саулыгы артык озак та үтмәде, кабат начарайды. Сугышта үлгән башка авылдашлары истәлегенә урамда кое казуда ул ары катнаша алмады, умрау сөяге, аяк-кул буыннарының туктаусыз сызлавына чыдый алмыйча, көндезләрен дә түшәктә яталы-торалы гомер үткөрергә яңадан мәжбүр булды.

Бу килештән үз сырхавын гына кайгыртып, бернинди уйсыз-ваемсыз ятмады ул. Шушылай гарип калгач, нишләсен — сугышта күргәннәрен бәгыреннән кичереп, башта Гитлерны бөтенесе алында жиде бабасына житкәнче, катлы-катлы каһәрләде, тора-бара хәтта үзебезнекен дә өйдә ялгыз калган чакларында тавыш-тынсыз гына гаепли башлады.

Азак төмам сабырсызланды Арыслан, күңелендәген шул килеш кенә сакларга тәкате калмады, кемгәдер сөйлесе килде, кемдер белән уртаклашырга теләде.

— Әти, кил әле, — диде ул, бер көнне өйдә икесе генә калгач, — менә мондарак, якынак утыр...

Әхмәй берәз сагаебрак калды:

— Ни булды тагын?

— Кичәдән бирле әллә нинди бер шиккә тарыдым әле.

Сәке йөзлегенә утыргач, Әхмәй аның мендәр өстендәге, сары суккан йөзенә игътибарлы карады, сөяккә баткан нурсыз күзләрендә ниндидер шомлы хәсрәт тоеп, йөрәге кысылып куйды.

— Йә, нинди шик ул?

— Син башта, әти, миңа шуны әйт, эт заты азаулы бүрегә ташланамы?

— Коерыгын бот арасына кыстыра!..

— Менә, менә, нәкъ өстенә бастың, минем шушылай ятуда төп гаепле кеше, Гитлердан бигрәк, безнең үзебезнеке, дим.

— Кит, тузга язмагаңны!

— Алай кирегә сукалама, әти. — Арыслан, чыраен сытып, көчәнә-көчәнә баш астындагы мендәреннән калкыңды.

— Әгәр дә без көчле булсак, Герман сугыш башлар идеме?

— Анысын ил башлыгы беләдер.

— Үзең әйтеп торасың бит, азау бүрегә нинди эт тә ябешми, дип.

— Этнең, улым, котырганы да була.

*Ахыры. Башы журналның 1993 елгы 3—8 саннарында.

— Гитлер андый заттан түгелдер, күрөлөтө бүрегө ташланмас.

— Кем белә?!

— Бераз уйлап карачы, әти, ничәме еллар безнеке, барчасын дер калтыратып, кол хәлендә тотты, үзе туктаусыз мактанды, халыклар атасы, янәсе, сугышка чаклы ук илне бетерде ул, кырды...

Әхмәй сырхау улының болай тел уйнатуын бигүк өнөп бетермәсә дә, бу хакта ярыйсы гына белгәнгәме, күтөрелеп-бөрелеп аңа каршы төшмәде, сәке йөзлегеннән авыр гына торды, күңелсез, басынкы тавыш белән:

— Син, Арыслан, бушка башыңны катырма, үзеңне ныграк кайгырт, — диде.

Заманында Әхмәй үзе дә, әлеге Арыслан кебек чагында, атлар аранындагы келәттә, чамаламыйча, ачык авызыннан саескан очырып, чак-чак үз башына үзе житмәде, ярый, вакытында Ленинградка качып өлгерде. Югыйсә нәрсә — өнә духтыр Лебедев, кадерле Сергей Иванович югалдымы? Югалды! Хәер, әллә кайда түгел, Тау-Илендә дә күз алдындагы Дүсәлим шундый язмышка тарыды, хәтта Бөржән ягындагы Үтәбайга да анын шаукымы тиде, ахры, кайдандыр шикле берәү килеп, Әхмәйдән шул узамаң башкортны кат-кат сорашып йөрде.

Шуңардан соң Арыслан андый сүзгә бүтән кузгатмады, тик Гитлерны оныту кая — күңеленә оялаган куркудан тыш бөтен сөякләре өзексез сызласын да, ничекләр генә тыныч ята алсын, ди. Әтисе киңәшен кире какмаса да, тешләрен шыкырматып фашист этне ул һаман сүгүендә булды.

Дәрәс, егылганны төпәләр дә, үлгәнне каһәрләр дә егетлек түгел, ләкин шунысы хак: жиңүче өчен дә, жиңелүче өчен дә бу сугыш — йөрәкләрне өшеткеч зур фажига!..

Шуңа күрәдер, Арыслан үзенең аянычлы язмышына күнмәде, кыш урталары житәрәк ул өйдәгеләрне тәмам гажәпләндерде — төнендә жаны бар чакта сугышта булган якларда йөрәп кайтырга ниятләде. Бу теләгенә әтисе каршы төшмәгәч, отыры алгысыды, әллә шуңарга, ярыйсы ныгый төште, соңга табарак сәке өстендә көндезләрен бер дә ятмады.

Инде күпме гомер Коләхмәт карт, шул исенә төшкән саен күңелә тулышып, үкенеп бетә алмады, күрөлөтө хараплар иттә малайны — кышкы заманда ике култык таягы белән гарип жанны тот та хатынына ияртеп әллә кайларга озат, имеш. Каян гына фатиха бирде? Кызганды шул, кызганды! Хәер, каршы торып та нәрсә? Тыңлатуына ышанмады. Карт шул ялгышы өчен һаман да үз жанын парә-парә телгәләде.

Көннәрә дә алар юлга чыккач кына бозылды. Көтмәгәндә көнбатыштан искән йомшак җил, моңарчы бер чамада торган кышкы суыкны жылытып, бөтен тирәдәге карларны эретте, урамнарда гөрләвекләр кузгалды, аннары озак та тормады, коры салкын китереп бәрде, аяк асларын баш ярырлык юка боз каплады.

Табигать белән бергә Әхмәй үзе дә шулай тынычсызланды: башта тегеләрне Туймазыда поездга утыртып жибергәч, алар мәшәкатеннән бушангандай, үзгә ниндидер бер жиңеллек тойган сыман булды. Аннары берничә көн үткәч, ул ирекле-ирексез уйлана башлады. Айгөл генә нәрсә, ичмасам, Арыслан үзе сәламәт булсачы? Күрше авылга гына түгел бит, кайчандыр Тау-Иле токымының Мәһди атлы бабасы, иштәкләр баскагынан туеп, олуг Идел аръягындагы Сары су буена казык каккан ерак-ерак төбәккә, яуларда үз каны белән сугарган әллә кайдагы Сталинград жиренә! Тора-бара Әхмәй бөтенләй пошаманга төште, улы өчен дә, килене өчен дә чын-чынлап курка башлады. Юлда Арыслан авырайса, начарланса, Айгөл иза чигәчәк. Атна-ун көн чамасында карт менә шулай төрлечә борсalandы.

Әхмәй, алардан хәбәр килгәч, Туймазыда поездны киң үрәчәле чана белән каршы алды: бөтен аяк асты атларлык түгел, шугалак. Ул дагалы атын вокзал алдына ук чыгарып туктатты. Арысланны вагоннан җиргә төшермичә, чанага туры утыртырга чамалады. Әйберләрен асып алдан Айгөл килене төште, аның артында Арысланны күтәргән ике ят ир күренде. Моңа Әхмәй бер дә аптырамады, киткәндә дә аны яшьрәк берничә юлчы

күтәрәп дигәндәй вагонга кертте бит. Ә инде улының ни үле, ни тере хәлдә икәннән белгәч, ул кинәт тораташтай катып калды. Аннары да таралган зинһенен туплый алмады, чана төбөндөгә саламга Арысланны сузып салгач, юл төөнчәкләрен килене урнаштырганны да көтмичә, гасаби тавыш белән атына жикерде:

— На-а, әйдә жәтрәк, Алла сантые!..

— Тукта, әти, сабыррак.

— Бәй, күрмисеңмени, теге ни, кем?

Айгөлнең тәңкәләнгән күз төпләренә эре-эре берничә яшь бөртеге төгәрәп төште, күм-күк иреннәре бөрешеп, жиңелчә, сизелер-сизелмс калтыранып куйды:

— Ат белән Сталинградка кире кайтканда салкын алдырды, ахры. Поездга утыргач ук хәле начарланды. Өфедә госпитальгә сугылган идек, укол да кадамадылар. Кая ул яткыру, районнан язуыгыз юк, дип, ниндидер врач ике дә сөйләттермәде.

— Нишлибез, алайса?

— Авылга кайтыйк. Теле бар чакта: «Бер кая йөртмә, өйгә туры кайтар»,— диде. Хәзер сондыр инде...

Чыннан да, шуның икенче көнендә ахшам житкәндәрәк Тау-Иленең бичара яугиры Арыслан, сугыш миһнәтләрен кичергән жирләрдә йөрәк әрнүләрен отыры ныграк көчәйтеп, ата-бабалары нигезендөгә төп йортка кайтып егылганның соңында, бу дөнья гаделсезлекләренә рәнжегән рәвешле, мең газаплар белән сәке түрәндә соңгы кат ияк какты.

Женаза мәшәкатенә Әхмәй кирәгенчә үзе йөри алмады. Бала хәсрәте аны бөтенләй иссез калдырды. Күбрәк ул килене, оныклары эргәсендә буталды. Аларны көйләүдән бигрәк, үз күңеленә юаныч эстәнде. Ярый авылдагы һәммә адәм нәрсә кирәк барын хәстәрләде.

Арысланны жирләшергә Каралачыктагы авыл советыныкылар гына түгел, хәтта Туймазыдан өч кеше—хәрби комиссариат хезмәткәрләре дә килде.

Ләкин Әхмәй аларның берсен дә өнәп бетермәде: исән чагында адәм баласының кадерең белү кая—яраларына чыдый алмыйча, урын өстендә төүлек әйләнәсенә сызланып ятканда, жыен бала-чага белән гарип хәлендә яуда калганнар ядкаренә урам коелары казыганда да ник берсе бер килеп Тау-Илендә күренсен. Хәзер исә туйлар узгач, таптый-таптый күмәргә әзерләрме?! Житмәсә, шул Туймазыныкылар, женаза гыйбадәтеннән соң, Каралачыкларны саф-саф бастырып, кем уздырыштан һавага шарт-шорт мылтык атарга тотынды. Уф, әй, көрәштәшебез мәңге яшә!.. Әхмәй кабер өстендөгә бу атышны Арыслан исемен зурлауга түгел, гыйбадлыкка исәпләп, һәркем күңелендәгә «женне» качырырга—ил күкрәгенә күптән төбәлгән ут-ядрәләр сыман итеп тойды. Әмма биредә ачыктан-ачык алай сүз куертырга берничек тә ул базынмады.

Шунысы хуш, табигать Әхмәйгә Алпамша тазалыклары бирде, югыйсә олы яшендә ике авырлыкны берьюлы күтәрү, ай-һай, жиңел түгелдер, гаиләсендә үз башыннан гайре кая берәрсе исән калсын: кызлары да, қарчыгы, улы да, бу бит тоташ бер буын, шулардан кала хәзер икенче буынны—өч малайны аякка бастырырга кирәк, бусы да аның жилкәсендә, азмы көч, хезмәт сарыф итәргә, артык жаваплы бурыч, аны үтәмичә дөньялыктан кичү—зур гөнаһ. Шуңа күрәдер, Төңре язган тәкъдире дә Әхмәйгә, гомерен тиккә уздыруны фараз итмичә, эш бәхетләрен һич кызганмады.

Ярый әле Айгөл килене сабыр канатлы булды: еш-еш ятимәләнеп, күпме генә гажизләнсә дә, юк, ул сыгылып төшмәде, үз юанычларына үз ымсынып, учагын тергезде, казан асты, табын әзерләде, кыскасы, Ходайның һәр бирмеш көнендә өйгә ямь-кот өстәде, әмма үзенә ул бер нәрсә дә, хәтта кирәк кадәрән дә язмышыннан сорамады...

Коләхмәт картның бүген дә аңарга рәхмәте зур, малайларның өчесендә ул адәм арасында адәмчә башлы-күзле итеште, гомумән, ире ягындагы

сүнөп барган нәселне тергезергә жан ихтыяры белән булышты. Картның аңарга догасы хәзер шул: бер үк авыр туфрагы жиңел булсын! Чын мәгъ-нәсендә ул, килен дә, ана да буларак, үз вазифасын ахыргача үтәде.

Юлның Тау-Иленә житәрәк төшендә Торымтау ягыннан Коләхмәт карт теге чакны Арысланның кабере өстендә яңгыраган мылтык атышны, қолак-ларын тондырырдай кайтаваз рәвешендә, тагын ишеткән кебек булды. Як-якка бәрелгәндәй тоелган тавыштан ул, сулышы киселеп, сискәнөп туктады, аннары башын күтөрөп, каш астыннан шул таба карады, тирән тынлыктан гайре берни сизмәгәч, карашын Батырай түбәсенә күчерде. Ә анда, тау битендәге каракучкыл агачлар алдында ул сәләмә киемле — буй-буй алача күлмәк-ыштанлы колгадай озын кеше сынын шәйләп алды. Шулай да Коләхмәт карт, аның кемлеген белмичә, биредән тизрәк таярга уйламады, киресенчә, аңарга базымлы, сынчыл карап, бертөрле шикләнү белән ары ни нәрсә булырын тын гына көттө.

— Минә танымадың, ахры?

— Шулайрак.

— Борчылма, Ахмей эфенди, мин күбәләккә тиң имгәтелгән бер жан.

— Йә Ходай!..

Агачлар алдындагы әлегә сынның көр тавышы Коләхмәт картка як-яктагы таулардан да югарырак биек күктән иңә сыман тоелды.

— Улыңның кабере өстендәге мылтык атышны янә тагын ишеттеңме?

— Әйе.

— Бусы төпчек оныгыңа төбәлгән атыш ул.

— Кит моннан, өрәк, хәзер үк югал!

— Сабыр бул, алай кума, үзең эзләп таптың мине.

— Кайчан? Ничек?

— Илдә Олуг Хөкемдар үлгәннән соң Өфегә барып, сугышка чаклы ук билгесез югалган шушы бахырны кем юллап йөрдә — син, тилеләр йортын-да атлар караучы конюхтан шушы бахырның соңгы көннәрен кем сорашып йөрдә — син!..

— Бәй, бәй, Сергей Ивановичмыни?!

— Нәрсә диеп мине эзләдең?

— Анысы иман боерыгы.

— Мин дә, яралы, көянәк жан буларак, ихтыярсыз сине кисәтәм. Атлар караучыга ярдәмләшкәндә аран почмагында кача-поса көндәлек язып бар-дым. Хәзер ул сиңең тимер сандыгында. Көндәлектә язылганнарны Тау-Илендә битен биткә укып чыктың. Хәтерендәдер, бер төшендә Ырынбурда икәү барып йөргән Солтан Кирәмәт турында да бар. Анда чакта син дә, мин дә Солтан Кирәмәтнең мәгънәсен бөөк хөрмәткә чыгардык. Юк, бер дә алай түгел икән ул, Солтан Кирәмәт — олуг фажига! Әүвәл дәрвиш күмел-гән урынны руханилар дини әмәлдә изгеләштерсә, хәзергеләр алардан да уздырды, ялган иманны хак дип, дәрвиш каберен дә, минем ишеләрне дә сансызлады. Андый хәсетлек бүген дә әлегә бар. Бер үк сак бул! Борынгы дуслыгыбыз хакына, һич ни курыкмыйча, сиңи кисәтәм...

Нәкъ шунда, соңгы сүзен әйтеп бетерүгә тау битендәге агачлар алдында торган Лебедев — вадерле Сергей Иванович сыны Коләхмәт картның күз алдында томан эрегән төслерәк сәер генә таралды куйды.

Бу хәлдән Коләхмәт карт исенә килеп айныса да, акылына төмам килеп бетә алмады, ни хикмәт беләндер күзенә күрәнгән таныш сын югалганга үрсәләнөп, үзен үзе белештермичә, Батырай түбәсенә таба укталды:

— Юк, юк, зинһарлар дим, Сөендеккә тимә!..

VIII

Батырай түбәсе өстендәге кояш Торымтауга таба кичке якка ярыйсы авышкан иде.

Коләхмәт карт, авыл башына житкәч, пәрәвез жепләре сарылган сакал-мыеклы йончу йөзен куш куллап сыпыргалады да, югарыда нәрсәгәдер кар-карр кычкырган карчыгага игътибарын юнәлтте.

— Монысы нәрсәгә инде?

Ырымга яшьләй ышанып барган Коләхмәт карт әле дә чарасызланды — авыл капкасын узгач, шикләнәп, бөтенләй туктады, күктәге карчыганың ни кыйланганын күзәтте.

Ни гажәп, бу карчыга, гадәттәгечә, бар әтрафны жай гына иңләп, авыл арасыннан берни эзләмәде, үзләре турысыннан азрак теге баштарак урам өстендә, тамак төбе белән һаваны иңрәтеп, бер югарыга, бер түбәнгә бөргәләнде.

Кем-кем, моның юкка түгеллеген Коләхмәт карт шундук чамалады, як-ягына чыгырлы коелары тезелгән урамның яшел чирәмәннән авырайган аякларын сөйрәп, шул уңайга жәһәтләде.

Әнә, әнә карчыга, кара туп булып, югарыдан Аралбайлар коесы эргәсенә атылды. Нәрсәгәдер өерелешкән мучкәй этләр чыелдашып төрлесе төрле яры сибелде. Шул арада карчыга да, үткер тырнакларына нәрсәдер эләктереп, канатларын жилпи-жилпи жирдән күтәрелде. Этләрнең барчасы, эчәкләре суырылып чиктә өрә-өрә янәдән шул тирәгә жыелды. Тик карчыга әллә ни биеккә күтәрелә алмады, жайсызрак эләктереп, көче житмәдеме, тырнакларындагы нәрсәкәй Аралбайлар коесы тирәсенә очып төште. Менә, менә ул, киредән борылды да, канатлары белән һаваны сызгыртып, кабат аска омтылды.

Ихатадагы Аралбай урамга йөгереп чыкты, йодрыкларын һавага төятөят, ачыргаланып кычкырды:

— Ай, ләгънәт, нинди зәхмәтләр китерде сине!..

Әлбәттә, Аралбайдан бары да өректә: түбәнгә укталган карчыга, кырыйга каерылып, янадан урам өстенә күтәрелде, мучкәй этләр дә, бот арасына койрыкларын төйнәп, кайсы кая читкә тайды.

Шундый тарткалаш тудырыр нәрсәне Аралбай тиз элөп алды күзенә, башта ул, Коләхмәт картны шөйләмичә, үз-үзен қочаклаган рөвешле эчен тотып, ыңгыраша-ыңгыраша чүгәләде, аннары аягүрә басты да, куллары белән башын учлап, такмаклай-такмаклай үксәргә кереште:

— Хараплар гына иткән бит әй, Алланың каһәрләре төшкерә!..

Бу кадәре карганып, ул шулай өзгәләнгәнгә Коләхмәт башта да әллә ни аптырамады. Күз алдында буй-сын житкереп, ир бавырына күптән утырган һаман шул бер көйлерәк Аралбай инде! Шунда чирәм өстендәге тиресе сызырылган зур гына эт үлөксәсенә күзә төште. Бәй, бу бит Батулла кодасы бүген иртән авыл башына чыгарган нәрсәкәйләрнең берсе ләбаса! Күрәсен, үлөт بازیна ук илтөп күммөгән, каһәр! Коләхмәт карт авылдашы шулай өзгәләнгәнгә бу юлы да аптырамады, әмма ни әмәл кылырга гажизләнөп, өнсөз калды.

Аралбай, үз янына килөп туктаган Коләхмәт картны күрөп алгач, қыска гына бер мизгелгә сулышын қысып, күзләрен алартып торды да, кинәттән янә кабынды — үзалдына илерүдән бигрәк, шөрран ярып, аны әрләргә тотынмасынмы:

— Күр менә, картлач, куан, Бакыйның кулы бу!.. Ник эндәшмисең? Ә-ә, телөң әйлөнмиме?! Читкә борма йөзөңне, туры кара! Бәлки, ояттыр?!

Шул арада капка төбенә ярый Аралбайның хатыны чыгып басты:

— Каралө, кара-а, қыланышы урамга сыймый!

Аралбай аны ишетмәмешкә салышты, игътибарга алмады, Коләхмәт картны һаман әрлөвөндә булды:

— Әнә Каралачыкта хужа — күзләрен кан баскан үгезмени. Көтүгә чыкмаган өчен хәтта утны кистертте. Инде нишләргә, әллә этөң белән үзөңне алып чыгасымы? Бу қилөштән, атым Сибгат булмасын, дип қанык-са — Тау-Илендә дә көн юк!

Капка төбендәге хатын да үз дигәнөн қуймады, бирегә жәтрәк жәһәт-лөп, Аралбайга тагын да қатырак эндөште:

— Син тукта, атасы, олы кешене ашарга житешеп барма, тешен үтсө дә, тамагыңнан үтмөс.

Бу юлы Аралбай, хатынына аркаланып, отыры кайнашмады, киресенчө, үзалдына бераз басылып, еламсырарга кереште:

— Бакый йөри дип, төнлө әйттем бит, әнә нишлөткөн.— Шундагы тиресез этнең чиркангыч үлөксәсенә ымлап күрсәтте ул.— Бер аңарда гына мылтык, син чыгармадың, билләһи газыймдыр, жанын кыя идем.

— Уф-ф, тагын өзлегәсен инде, Ходай бәндәсе!

Аралбай һаман да сабырлана алмады:

— Моңысы кодаң берләче генә түгел, үпкөләмә, картлач,— дип, Коләхмәт картка янә бәйләнмәкче булды.

— Куй, тилермә! — дип, хатыны аның беләгенә чат ябеште.— Олы кешенең рәнжеше башыңа төшәр. Сөендек тә ишетсә, харап бит әй. Изгелеккә — явызлык!..

Шул чакны Батуллалар капкасы каршысында тагын гажөп тамаша купты: баягы мучкәйләр, коерыкларын һәммәсә чәнчеп алган да, нәрсәгәдер якин барырга жөрәт итмичә, бугаз ертырдай өрә-өрә, әле алга, әле артка ыргылышып, туй уйнагандагы шикеллерәк мәйханә килде.

Әлегә хатын ары нәзберекләнеп тормады, кыска гына бер мизгелдә шул таба күз атып алды да, кинәт кырысланып:

— Чирли башлаганнан бирле тәмам тел бистәсенә әйләндең,— дип, Аралбайны әрли-әрли ихатага әйдәде.

Аралбай исә киреләнеп-үжәтләнеп тормады, чирәм өстендәге эт үлөксәсен жәһәт элөктерде дә, ындыр артына чыгарып күмәрбез дип, үзалдына мыгырдана-мыгырдана хатынына иярде.

Коләхмәт карт аларга тагын бер кат күз ташлады: агач ничек кенә биек булмасын, тамыры барыбер түбәндә! Хатыны ирне сөйрәп, ир эт үлөксәсә сөйрәп, урам капкасынан ихатага атлады. Аннары карт, күңеленә авыр йөк йөкләп, үзләреннән кире яктагы Батуллалар өе каршысына туктады: чирәм өстендә тагын бер эт үлөксәсә, аның өстендә кодасының озын мыеклы бохар песие, тирә-ягында туктаусыз чәңгелдәүче авыл мучкәйләре. Карар күзгә жирәнгеч күренешнең бусын да ул күңеленә сыйдыра алмады.

— Бату-у! Батулла!..

Әмма ләкин, урам тутырып карт күпме генә кычкырмасын, жәлт итеп өйдән беркем чыкмады. Аннары ул, өй эргәсенә килеп, урам як тәрәзәне шақырга тотынды. Бары шуннан соң гына ишектә күзләре кызарып аларган сәрхуш адәм — кодасының икенче хатыныннан туган малайны күрде.

— Кем кирәк?

— Әтиң кая?

— Ул да, инәй дә умарталыкта.

— Нишлиләр анда?

— Табын әзерлиләр.

— Нинди табын?

— Алар ел да, көз життеме, мине өйләндерергә маташа... Коләхмәт карт, аның атасы умарталыкта шулай типтергәлөгәнне әүвәлдән белсә дә, әле менә бертын ни нәрсә әйтергә дә теле әйләнмәде, аптырабрак калды.

— Әнә, күрәсеңме! — диде аннары ул, урамдагы әкәмәткә ишарәлеп.

Бу юлы Батулла малае, йока иренле очлы авызын жәеп, керделе-чыктылы тешләрән агартты:

— Ха-ха, карачы безнең кәмитчене, бүресе улаган мөкәржә сәүдәгәре-мени!

— Нинди үлөксә икәннән беләсеңме?

— Бөрәч, әти бит барын да капчыкка салып, каядыр ыргытып кайткан иде.

— Ыргытырга түгел, күмәргә кирәк.

— И-и, кода бабакаем, киңәшен дәрәс!

— Маймылланма!

— Мин аны хәзер аткарам — балта белән тураклыым да, тавыкларга бирәм.

— Тфү, тәки акыл кермәде үзенә, атаң мескен!..

Бу мажара шуның белән генә бетмәде, өйләренә кайтып житкәч, урам капкасы төбендә тагын бер эт үләксәсенә тап булды ул, күзләре хәтта маңгаена сикерде.

— Менә әй, теге ни, кем, ниткән бетмәс каза булды бу?

Житмәсә, нәкъ шунда Батуллалар турысында торып калган этләр, коерыкларын чәнчепме чәнчеп, өере белән бу таба элдермәсенме. Коләхмәт карт аларны шундук шәйләп өлгерде, капка төбендәге әлегә үләксәне сыңар аягыннан эләктерде дә, үзләре ягындагы авыл башына кузгалды.

Иртәнчәк ул, уртанчы оныгы төн уртасында шарт-шорт мылтык атып йөргәнгә үртәлеп, Торымтаудагы Арыслан каберенә зиярат кылырга барганда, як-яктагы өйләрнең тәрәзәсеннән барчасы гаепчел карап торадыр төсле тойса, әле инде ул, бөтенләй бүтәнчә, бернидән тартыну-кыенсыну кичермәде— Бакыйга ачудан күзләре томаланып, ихатадамы, кое янындамы, чын-чынлап аптыраулы карап калучыны да күрмәде, жанын кая да куярга белмичә, юл тузаныннан эт үләксәсен ихтыярсыз сөйрәп, авыр-авыр ары атлады.

Шунда Коләхмәт карт кайчандыр Баязит баба авызыннан ишеткән гыйбрәтле бер мәзәкне исенә төшерде. Ниндидер аксакал үзара дошманлашып көн иткән малайларын үзенә чакырып алган, ди. Чакырып алган да, кулларына себерке тоттырган, имеш: «Сындырыгыз!» Юк, берсе дә булдыра алмаган. Аннары аксакал шул себеркене тараткан да, имеш, берәр-берәр чыбыгын малайларына өләшкән. Билгеле, аларның һәммәсе үзләренә тигәнне күз ачып йомган арада сындырган, ди. Коләхмәт карт менә әле дә шул таркаулыкны башына сыйдыра алмады: бер кан затлары арасында нигә бердәмлек юк?! Гадәттә, адәм баласы авыр хәлгә тарыганда, ул нинди генә дәрәжәгә ия булмасын, яш чыгындагы үзенә тәүге остазын юксынучан. Ай, аның якыннардан якыны духтыр Лебедев, кадерле Сергей Иванович бүген дә исән булсачы, ерак араларны да жиксенеп тору кая, очыпларгына барып, шушы моң-зарларын аңарга түгәр иде. Юк шул, юк бу дөньяда андый хикмәти көч— тылсымлы кодрәт. Теге вакыт, мыеклы Олуг Хөкемдар үлгәннән соң, илдә, иркен сулыш берәз сизелгәч, тик торганнан кычынып, юкка гына ул аны эзләтмәде.

Коләхмәт карт, аны юллап, ике мәртәбә Өфегә барды. Беренчесендә ул, әлбәттә, берәз шикләнебрәк, икеләнебрәк кузгалган иде. Ул анда әллә нинди Ак йортларның ишеген кагып йөрмәде, татарча газета чыгаручыларга туры керде. Коләхмәт картның әле дә хәтерендә, кечкенәрәк бер бүлмәдә аның үтенеч-гозерен какча, озын буйлы, бик житди кыяфәтле егет, коңгырт күзләрен еш-еш йомгалап, туры борын астындагы килешле калын мыегын ара-тирә сыпыргалап, сабырлыгын һич тә жуймыйча, агайнечә озын-озак итеп тыңлады. Ләкин карт аның кайсы якныкы икәннен онытты. Тфү, каһәр, үзе әйтте бит инде, хәтта Туймазыда да берничә ел эшләдем, диде, ә менә авылы исендә, үз малаеның исеме булгач ни, Арысланныкы, диде. Шул егет барын да бәйнә-бәйнә язып алды, үзем йөрермен, бабай, диде, борчылмагыз, андый кеше булгач, язмышының очына чыгачакмын, диде, әлегә кире кайтырга кушты, соңынтын хәбәр итәргә ышандырды. Дөрестән дә ул вәгдәсендә торды, ай ярым чамасы узгач, Коләхмәт карт аңардан чакыру хаты алды. Әмма ләкин, барчасы ачыкланса да, Өфегә икенче килүдә ул чак кына да куаныч кичермәде, егетне ни акыллы, ни жүләр халәттә тыңлады: Сергей Иванович Лебедев соңгы ун ел гомерен шушы каланың тилеләр йортында үткәргән икән. Хәтта егет үзе дә бу аянычлы язмышка битараф калмады— шушы хакта мотлак сәяси шигыр язачакмын, дип, зәһәр гасабиланды. Аннары духтыр Лебедев, ветеринар врач буларак, шул тилеләр йорты аранында ат караучыга байтак булышып йөргән икән. Егет, аны эзләп таптым, диде, әмма берничек тә сөйләтә алмадым, диде. Шулай да ул бәндә Коләхмәт карт белән очрашырга теләген сиздергән икән.

Шагыйрь егет аны каланың Агыйдел ягындагы Архирей чокырына алып

төште. Чыннан да, бу төш Алла каргаган бичуралар урыныдыр — кояш күзендәге битләвендә кая карама яртылаш жиргә сеңгән алачык ишерәк йортлар, урам дигәннең ишарәте дә юк, бары тик анда-тегендә боргаланган киртләч-киртләч сукмак. Ай-һай, менә кайда иреккә көнкүреш — борынгы балалар шөһәрчеге! Тилеләр йортындагы ат караучының торган урыны жиргә казып керелгән кечкенә мәгарә дисәң дә ярыйдыр. Коләхмәт карт сукур ут яктысында, ярым караңгыда шул мәгарәненң иясен күргәч, коелып төште: озын чәчләре тузынган тубал башлы бүтәкә бәндә, бер ата жен! Үзе кырыс. Узыгыз дию дә, урын тәкъдим итү дә юк, беренче сүзе шул: «Ник кеше күзенә күренеп йөрисез?» — диде төксә генә. Аннары ул каяндыр чыкты, озак тормады, кире кергәч, күлмәк итәген күтәрәп, чалбар каешындагы күн тышлы калын дәфтәрне алды. Шуны Коләхмәткә сузып, берәр кызыксынучы очраса, бирергә кушты, диде. Әмма духтыр Лебедевның үзе турында бернәрсә сөйләргә теләмәде: «Мин тиешле урынга подпись биргән кеше», — дип кырт кисте. Нәкъ шунда Коләхмәт күрәләтә торып, хата кылды — әлегә тубал башны кызганып, аңа йөзлек кәгазь сузды. Ә тегесе, күзләрен акайтып, бугазын шундый киерде ки, карт баскан төшендә сөрлегеп куйды. Егет аларның икесен дә дәрәс аңлады, ат караучыны да, Коләхмәт картны да ачуланмады, әүвәлгечә сабыр калды. Аңа, күрәсен, бу кечкенә низагга караганда кеше язмышы күпкә мөһимрәк булгандыр. Булыр да булыр икән изге жанлы бала! Менә кыска хәтер. Бүген килеп шул затның исемен хәтерли алмады: әллә Фәйзи, әллә Фәрит иде. Бәлки онытмас та иде ул, тәкъдирдер, күрәсен, тау белән тау очраша алмаган кебек, адәм баласының да башы замана ихтыярында икән. Шул соңгы очрашуда егет Тау-Иленә дә иркенләп бер кайтырга ният иткән иде. Юк, ничек тә ара таба алмады.

Хәтсез вакыт үткәч, Коләхмәт карт Өфегә тагын килгәндә, дәрәсрәге, институттагы тәмле тамакка, әлегә Бакыйга азык төяп китергәндә, бер уңайдан газетада эшләүче шагыйрь егеткә дә сугылды. Насыйбы шулдыр, күрәсен, ап-ак озын чәчле, ниндидер бер кара шадра: «Син, бабай жаным, башың ике булмаса, монда аңы эзләп йөрмә!» — дип картның колагына пышылдады. Аннары ул, янә шул кайнарлык белән: «Дөнъя — куласа, бер күтәрә, бер баса!» — дип өстәде дә, сызгыра-сызгыра каядыр китеп барды. Менә сиңа кирәксә, мә! Чыннан да шулай, илдә сулыш берәз иркенәйгән кебек булса да, беркайда берни үзгәрмәде. Нәрсәдә соң моның хикмәте? Тукта, тукта, ни ди әле Сергей Иванович үзенә көндәлегендә? «Бәк Рәсәй элек «Ике башлы козгын»нан куркып яшәсә, хәзер исә «Урак-Чүкәч» белән бер-берен кыра...» Янә дә шундагы бер мәзәк Коләхмәт картның хәтерендә. Ярлы ялчы үзенә хужасына киңәшкә килә:

— Тормышым бик начар, кечкенә бүлмәдә — жиде бала, чирле хатын, сукур әни!...

— Әнә сиңа көжә, шуны бүлмәңә алып кайт, берәр атнадан тагын килерсен...

Чыннан да, әлегә ялчы әйтелгән көнгә хужасы каршысына килә.

— Йә, хәлләрең ничек?

— Үлгәннәрем артык, чыдарлыгым калмады.

— Алайса, көжәне кире кайтар.

Бер атнадан шул фәкыйрь, кояштай балкып, кабат килә:

— Рәхмәт, хужам, яшәүләре күңелләнде — дөнъям матур, дөнъям киң!..

Моңы Баязит баба ничегрәк тәфсилләр иде икән, әмма духтыр Лебедевның көндәлектәгә хөкемә каты: урысчасы — обман! Коләхмәт картның да фикере шулайрак: итекче — итексез, урманчы — балтасыз, игенче — атсыз, жирсез. Ә менә Бакый, аның укымышлы уртанчы оныгы, үз көне, үз әмәле өчен шул ялганга артык сыгына түгелме?.. Хәер, заманында, баштагы мәлдә кемнәр генә ялгышмады! Теге вакыт комиссар Лебедев та, ил эчендә кызыллар белән аклар алышканда Тау-Иленә килеп чыккач, Батырай түбәсеннән Миңлегөл сызган Батырай батыр жырын ишетеп, нинди илереп калды?

Бүлгәләну — ярты әжәл, ялгышмагыз, угланнар!..

Шунда ул, Батырай батыр әманәтенә тугры булып, Тау-Иле кешеләренә ниләр генә вәгъдә итмәде: жир, су, урман... Хәтта чәчән башы белән Баязит баба аның сүзләрен Аллаһы Тәгаләнен кәләме шәрифенә тиң кылды...

Коләхмәт карт, эт үлөксәсен авыл читендә күмеп кайткач, ихатада ук ишетте. Өйдә кунаклар — Юлай белән Бакый тавышы. Ул каударланып, күтөрмәгә менде, өйалдына узды, әмма түръяк ишегенә бер-ике адым калгач, икеләнәп шып туктады. Бу килештән, берәз тынычланмыйча керсә, Юлай алдында, һичшиксез, ул Бакыйга ябешәчәк. Эт үлөксәләре генә булса бер хәл, монда бит тагын да аянычлырак нәрсә — Сөендек мәсьәләсә бар. Ә Юлай кунакка кайткан бала, андый низагны бер дә өнәмәс, алай гына түгел, Бакыйны гаепләүдән бигрәк, сәбәбен ныклы белмичә, бер гәнаһсыз карттәенә рәнжер. Коләхмәт карт ишек турысыннан кырыйгарак тартылды. Әгәр Бакыйның сүзе дәрәскә чыкса, аңа мондагы тавыш түгел, үзара татулык кирәк. Хәтта дәрәскә чыкмаса да. Коләхмәт картның үзенә генә дә өлкән оныгына әйтер сүзләре аз жыелмады: Батырай түбәсендә кыркылган, им-гәтелгән урманга да алып барасы бар, Каралачыкның бу як авыл башындагы теге корыган карт имәнне дә күрсәтәсә бар... Шушында Сөендек үзе дә өйдә булса соң! Хужа өйдә булмагач, сөйләшләрә генә дә әнә нинди: уртак тел таба алмаган кебек. Алар икесе дә теләр-теләмәс кенә сүлпән әңгәмәләште. Шунда Юлай арыган тавыш белән:

- Озакламый карттәйнен йөз яше була бит, — диде.
- Шулай ук булдымыни әле, — диде Бакый, исе китмичә.
- Мйнем бу кайтуым да шуңарга.
- Өфегә урнашу өчен түгелмени?
- Китчәле, юк нәрсә белән башны катырма, көккүк түгел мин, теләсә кая күкәй салып йөрергә.
- О-о, әгәр кайтсаң, әзер дан-шөһрәт!
- Менә карттәйне әйт, ичмасам, гади карт кына түгел ул, гали зат, шушы авылның аяклы тарихы.

Өлкән оныгының шулай олылавы колакка ягымлы булса да, Коләхмәтнең артык исе китмәде. Дәрәс, үзенә кай арада шул яшыкә житүенә аптырабрак калды. Ул байтактан үз яшен исәпләмәс булып, байтактан аны хәтеренә алмады, азагында онытып куйды. Әмма шунда ул икенче бер нәрсәгә куанды — Юлайның оя туздырып, гаиләсен пыран-заран китереп, Өфегә күчәргә теләмәве күңеленә хуш килде. Бер нәрсә дә Бакый әйткәнчә түгел икән. Шәһәри Казандагы өлкән оланы шушы асыл туган нигезенә бу юлы да, димәк, тыныч күңел белән кайтты.

Шул мәлне кемдер урам капкасын бәрәп ачты, аннары айгыр сыман ихатага чаптырып узды. Коләхмәт карт, моны шундук шөйләп, нәрсәгәдер шомлангандай, кинәт сагайды.

Күтөрмәгә шатыр-шотыр менгән тавыш артыннан ук ишектә Каһарман күренде: чәчләре жил иркендә тузгыган, карашы яралы карчыганыкы сыман зәһәр. Өйалдындагы бабасын күзенә элгәч, ул шып туктады. Аннары тагын әллә ни булды — Каһарман ике кулы белән йөзен каплады да, үксеп-үксеп еларга тотынды. Шул хәлендә күтөрмәгә әкрән генә кире чигенде, менә шунда Коләхмәт карт аның ярылырга житешеп кычкырган тавышын ишетте:

— Эти үлгән!.. Әтекәем үл-гән!..

Ихата уртасында бәргәләнгән Каһарман янына башта Коләхмәт үзе, аның соңында келәттән онлы юлпычын күтәргән Маһинур, бер-беренә тагылышып, өйдән Юлай белән Бакый чыкты. Каһарман авызыннан очкан яман кош һөммәсенә һушын алды. Маһинур кулындагы юлпыч жиргә капланып, бөтен аяк асты ап-ак онга батты. Юлай белән күрешү куанычлары да кара кайгыга буталды.

Бакый әле Юлай, әле Каһарман белән кыска-кыска нәрсәдер сөйләшәп алды, тик карттәенә — Коләхмәт картка якын килмәде. Бу фажиғадә үзенә дә катнашлыгын тойды, ахры. Хәтта ул киләне янына да бармады, үзе

артыннан Юлай белән Каһарманны ияртеп, Сөендек артыннан тизрәк Туймазыга кузгалды.

Башта Маһинур аңына килеп бетмәде, кәпкә төбөндә, төмам изелеп, алардан торып калды, әмма Бакый Батуллаларга куйган машинасын урамга чыгаргач, аңарда шундук нугай каны кузгалды, ике куллап кара чөчлөрөн йомарлап алды да, авыл иңенә үкси-үкси, шул таба томырылды.

Коләхмәт карт исә атлар-атламас шул таба сөйрәлдә, машина артыннан ачы төтен бөркелеп калгач та туктамады, һаман атлады. Мәнә Батуллалар өен узды, берәздән әнә авыл башына житте. Сөендекнең үлеме аны хәтәр хәсрәткә салды — ағач та очыннан корый башлый бит. Бу — шуның хәбәрәдер, тамырга житөргә күп калмагандыр. Ул берүзе шушы кадәре гомер кичерде, әйтергә генә ансат, берьюлы барысыныкы кадәрәдер, шуның чиреген генә Сөендеккә бирәсе иде. Шулай ул төрлечә уйланып, борсаланып, Киленнәр тавы белән Батырай түбәсе арасындагы юлга төшкәнән дә исләмәде.

— Коләхмәт абзый!

Үзенә эндәшкән тавышка ул башын калкытып караса — юл буенда үзләренә яшь үгезләре, алар янында Бурзай, шунда ук Каралачыктагы идәрә йомышчысы.

— Каян килеп чыктың монда?

— Егетенә кайтарып жибәрдем дә...

Коләхмәт карт түзмәде, үзенә сарылган Бурзайның төтенсел, боек күзләренә маңгаен терәде дә, мамык йонлы озынча муеныннан кочаклады, бөтен эче-бавыры белән тартыша-тартыша, тирәнтен сыкранып, өнсез сулкылдады.

Әлегә Каралачыктагы йомышчы да:

— Милициядә йөрәге тотып үлгән диме, шундый чакта машинасын да биреп тормады хужа, олы кеше дию юк, жәяү йөгертте, — дип кан йотты. — Артыгын шашынды ул бәдбәхет!..

Торымтау өстендә кичкә шәфәк нурлары сызылганда Сөендек мәетен Туймазы больницасы машинасы Тау-Иленә китерә килде.

Аның артыннан ук бастырып, «Жигули»да тегеләр кайтып житте.

Мәетне өй түренә кертеп урнаштыргач, бар күрше-күлән: карты да, яше дә, бала-чагасы да ихатага тулды.

Шул вакыт хәйран бер хәл булды. Урам уртасы тәңгәлендәге Батырай түбәсе битләвендә, колхоз умарталыгында чөрелдек тавышлы берәүнең исерекләрчә жыр сузганы ишетелде. Ул да булмады, аңарга тагын берничә карлыккан тавыш кушылды. Аларның әле әкрәнәеп, әле шәбәеп сузган жырлары бик озак, соңгы шәфәк нурлары сүнәп, төмам күз бәйләнгәнчә авыл өстендә тынмады.

Шул арада Бакый да каядыр чыгып югалды.

Коләхмәт карт, колхоз умарталыгында кемнең шушылай ел да көзен типтергәләгәнән әүвәлдән белгәнгәме, әле эндәшмәде.

Әлбәттә, бу хәлгә Юлай зәһәр үртәлдә:

— Нишләде авыл, кая булды бабалардан килгән намус, вөждән, әнә бит хәзер ничек, адәм мәсхә-рә-се, мәет өстендә эт туге!..

Әмма ләкин барча күрше-күләннең, Юлайныкы сыманрак, сарулары кайнаса да, йорт атасы үзе башлап сүз әйтмәгәч, аңардан узып тел уйнатырга берсе бер яхшысынмады.

Бары да таралып, өйдә үзләре генә калгач, Коләхмәт карт Маһинур килененә казан тутырып су жылытырга кушты, Каһарманга озынча ялгаштагаракны кертергә боерды, үзе комган белән башта төһарәт алып керде дә почмактагы тимер сандыктан ун аршын чамалы ак кәфенлек чыгарды.

Юлай аңа карап-карап торды да:

— Нишлисәң, карттәй? — дип сорарга мәжбүр булды.

— Юабыз, балакай.

— Соң, сүле агып, иртәнгә чаклы шакшыланып бетәчәк бит.

— Хужалар Каралачыктан килеп житкәләгәнчә кәфенләп жирлисе иде.

— Нигә?
— Алар, костюм кидереп, табут белән күмә.
— Затлырак ич алай.
— Юк, иман шәрифтән өстен кылану заманны төмам бозды, үзебезчә жирлибез, мөселман өммәтенчә!..

Моңы Маһинур да эләктереп алды:

— Каралачыкларның эзе дә булмасын, Сөендекнең башына алар жите,— диде, теш арасыннан сөзеп.

Чыннан да, әле ул көндөзгә кебек үзен үзе өзгәләргә тормады, әмма азрак сабырланса да, теләсә нинди кара жанны ботарлап ыргытырга әзер зат төсле күренде.

Шундагы Каһарман да үзенә генә билгеле мәгънәдә әйтә салды:

— Бакый абый да Каралачыкта эшли бит.

— Аның да намусы таза түгел.— Маһинур үзе кырын-кырын әле Коләхмәт картка, әле Юлайга карап куйды, соңгы хөкемне чыгармады, анысын карттәе белән олы ихтыярында қалдырды.

Коләхмәт карт барын житкереп башкарды: мәетнең сакал-мыек урынарын кат-кат кырды, чигә чәчләрен юкартты, кул-аяк тырнакларын кисте, үзалдына тынып-өеп кына эшләмәдә ул, янындагы Юлайны да, Каһарманы да тәфсилләп әйрәттә.

— Бу дөнья сезгә кала, оланнар, хет олы, хет кече, хәтерегезгә сеңсен, бабаларыбыз гореф-гадәте барыгыз өчен дә бер.

Ахырда Коләхмәт карт, мәетне юып, ак бүздән өч катлап кәфенләгәч, кабат түргә куелган Сөендек кырына артсыз урындыкка утырды, кыскача гына жөназа укыды, аннары:

— Йә Ходай! Бу яман дөньяга мин сине, улым, үз кулларым белән анаңнан кабул иттем. Инде менә тагын үз кулларым белән жир куенына сине индерергәме? Нинди авыр жәза! Артык әшәке заманалар китте, улым.

Дустан бигрәк, эт-дошман күбрәк. Шулар харап итте сине. Югыйсә Батырай батыр әманәтенә тугры булып, Тау-Илен һәммәбездән артык кем кайгыртты—син түгелме? Жаннарың жәннәттә булсын берүк. Амин!— дип, ул жөназа мәшәкатенәң бусын да үзенчә төмам кылды.

Бераздан ул, өс-башына әлеп, ялгыз гына ихатага чыкты. Бөтен тирә—якты, аерткан сөт кебек. Авыл арасында шырт иткән өн юк, барчасы тирән йокыда. Бары тик абзар-кура ягында гына сарыклар пошыргаланганы, малларның уфырулы сулышлары ишетелгәләп куйды. Шунда аның аякларына каяндыр Бурзай килеп сарылды. Шым гына, сабыр гына. Карт игътибарсыз гына югарыга күтәрелеп карады. Күкнең тап төшке тәңгәлендә—тулган ай. Аннары ул урам якка кузгалды. Ә Бурзай исә, хужасына нәрсәдер ишарәләгәндәй, озын борынын айга таба сузды да һау-һаулап өрдә. Карт та сагаеп, кинәт туктады, карашын янәдән күккә текәдә. Бу юлы ул текемле карап торды:

— Бәй, бәй, нишләп әле Зөһрә-кыз күренми?

Бурзай янә килеп аның аякларына сарылды, отыры ныкышып, аңа нәрсәдер ишарәләгәндәй өрдә. Бу юлы карт та, үз юравына үзе ышанып, шикләнебрәк калды:

— Әллә анда да шайтаннар оялаган инде?..

Шул мәлне күтөрмәдә аны эзли чыккан Юлайның тонык тавышы ишетелде:

— Карттәй, нишләп һаман кермисен?

— Кереп тормам инде, балакай, кабер казучыларга эндәшсә бар, югыйсә өлгерә алмабыз...

Шул китүдән Коләхмәт карт шактый озак йөрөп, кояш Киленнәр тавы артыннан күтөрелгәч кенә капкада күренде.

Өйдәгеләр—Юлай, Маһинур, Каһарман—өчесе дә ихатага чыгып, абзар-кура алдында нәрсәгәдер аптырашта торалар иде.

Өйалды астындагы Бурзай да, үзалдына сузып-сузып, әкрән генә шыңшыды.

Шундук Коләхмәт картның күзе утардагы үгезләргә төште.

— Бүген дә көтүче алмадымыни?

Маһинур белән Каһарман эндәшмәде.

— Мин дә әйтеп караган идем,— диде Юлай, борчулы уфырып,— Сибгатуллиннан боерык юк, ди, сезне тыңлап, авылдан куыласым килми, ди, сугышасыңмыни аның белән.

— Ярый, алайса, үзләренә кире илтербез.

Менә шунда Маһинур авызын ачты:

— Сөендексез нишләребез, Ходаем, эшлим дисәң, монда рәтле эше дә юк,— дип, еламсыраган тавыш белән сузды.

Каһарман шундук әнисен бүлдерде:

— Ничә әйттем сиңа. Унны бетереп, Казанда гына укып кайтыйм, үзең күрерсең,— диде.

Коләхмәт карт кинәт сорады:

— Нишләп мәетне ялгыз калдырдыгыз?

Анысы да Каһарман, тынычландырырга теләгәндәй:

— Байтактан Аралбай абзый белән хатыны утыра,— диде.

Кинәт шунда Бурзайга әллә ни булды — өйалды астында сузып-сузып өкрән генә шыңшып яткан жиреннән ул, дәнъя ярырдай ау-һаулап, ихатага атылып чыкты.

Абзар-кура алдындагылар һәммәсе шул таба борылып карады: кичә кичтән әлегәчә биләмдә йөргән Бакый, ничә күзгә чит-ят бавыр булып, ашыга-ашыга кайткан түгелме соң?

Аңа каршы Юлай беренче кузгалды.

— Син кайда йөрисең? — диде ул, коры гына.

— Бу — нәрсә, сорау алуыңмы?

— Оятсыз!

— Үз илемдә мин теләсә ничек кылана алам.

— Алайса, йөле, шуны да әйт, шушы төп нигездәге туганың өстеннән, кеше котыртыпмы, әллә үзең теләпме милициягә жалуга яздың?

— Ул үзе дә минем авыздагы икмәгемне тартып алырга маташты, анысын үзең дә беләсең, әнә карттәй дә белә.

— Кара син аны, акыллы баш, башкортча укытырга каршы, имеш. Булсын, без — татарлар! Менә беләп тор, шушы явыз ниятеңне халык алдында фашламасаммы! Сибгатуллинга да әйтеп куй, аңа да гафу юк!..

Артык йончыган Коләхмәт карт та, сөйрәлеп дигәндәй, шул икәү эргәсенә килде.

— Чү, ипләп, күрше-күләннән оят мәет өстендә тавышлану. Бакый, син кит моннан, бала, хәзер үк кит! Батуллаларга кайтып йөрисең икән, каршылыгым юк, ләкин безгә — төп нигезгә ике аягыңның берсен дә атлама!

Син күр, мин күр, әнә Каһарман, тал чыбыгыдай сынын сыгылдырып, бу хөкемне башкарып кырыс исәптә, өнен-тынын чыгармыйча, шундук Бакыйның күз каршысына басты.

Карттәенә Бакый тел кузгатып берни әйтә алмады. Каһарманнан куркып-шүрләпме, әле еларга, әле елмаерга итенеп, капкага таба арты белән кызу-кызу чигенде.

Абзар-кура алдындагы Маһинур исә урыныннан кузгалмады, шул баскан төшендә аягүрә катып, Сөендек үлеменә күпме өзгәләнсә дә, бүгенгесе белән бергә әле алдагысын да уйлады, үз янына килеп утырган Бурзайга да игътибар итмәде, утардагы пошынкы яшь үгезләргә дә. Ул ихатадагы ир-атның һәр сүзен йөрәк-бавырыннан үткәреп, алар арасындагы туганлык таралганга өрнеде, шушы низагта кайнашкан малаеның киләчәктә ялгыз калуыннан курыкты. Кеше таш түгел, кызгылт күзләренә мөлдерәмә тулган яшьләрен сөртә-сөртә янәдән үзалдына бөгелеп төште...

Күктәге кояш Батырай түбәсе тәңгәленә төшлөккә житкәндә, Сөендекне

Торымтаудагы төп йортында калдырып кайтканнан соң, Киленнәр тавы ягында колхоз автобусы күренде. Әнә ул, ашыгудан каушаган төсле, бер кызулап, бер өкрәнәп Тау-Иленә килеп керде, үзе артыннан урамны юл тузанына батырып, Коләхмәтләр турысына туктады.

Бу вакыт Казан кунагы Юлай туган нигезендәге төпчек энесе мәсьәләсендә Туймазыга жәяү генә китеп барган иде. Маһинур белән Каһарман да, утардагы яшь үгезләренә куалый-куалый, байтактан Каралачыктагы колхоз фермасына юлланган иде.

Автобустан күп түгел, берничә генә кеше төште. Аларның берсе — председатель Сибгатуллин, икенчеләре авыл Советыннан иде. Менә барчасы, кызыл чүпрәклә табут, калай чәчәктән венюклар күтәрәп, колхоз хужасына иярде. Ихатада күзләренә беркем чалынмагач, алар аптырашып, капкадан керүгә туктады. Шул мәлне сиздерми генә кайдандыр Бурзай килеп чыкты, азау тешләрен ыржайтып, алдагы Сибгатуллинга ыргыды. Тик ул, бөтенесе сөрлегеп урамга чыккач, алар артыннан ябылган капкага лапылдап бөрелде. Табут та, венюклар да эчке якта жирдә аунап калды.

Урамда шул тирәдәге картты да, яше дә, бала-чага да — байтак халык жыелды. Хәтта жөназадан соң өй юган күрше хатыннар да эчке яктан тәрәзөгә капланды.

Сибгатуллин түзмәде: май баскан кысык күзләрен усал елтыратып, юан гәүдәсе белән бер урында бөтерелә-бөтерелә, әле авыл Советы кешеләрен нәрсәгәдер кисәтте, әле мондагыларга нәрсәдер янады. Бары капка төбенә Коләхмәт карт чыгып баскач кына ул тынды.

— Жәмәгаты! — Коләхмәт карт атлар-атламас кына аларга якынлашты. — Бүген төнлә тулган айны күрдем. Зөһрә-кызны урлаганнар, жирдәге кебек, анда да шайтаннар оялаган...

Әмма ләкин олы кешенәң өнендә шушылай сәер саташуын беркем дә көлкегә санамады. Коләхмәт карт, төпчек оныгын шул арада бөтенләй оныткан, ахры, искә дә алмады, үзалдына һаман әүвөлгечә сөйләнә-сөйләнә, капкага таба кире борылды:

— Кайда югалдың син, духтыр Лебедев, кадерле Сергей Иванович, кайсы жирләргә олактың, башкорт дустым Үтәбай, кайларда йөрисең син, Дүсәлим кияү, нигә берегездән бер хәбәр юк? Тизрәк кайтыгыз илгә, тизрәк, сез кайтсагыз барыгызга да жир бирерләр, ялан каплап йөрер өер-өер маллар үрчетербез, келәт-келәт тулыр иген-тару игәрбез...

(Тәмам.)





Зур рәссам булу өчен үзенне халыкның аерылгысыз бер кисәге итеп тою зарурдыр. Шуннан инде син көченне һәм сәләтенне кызганмыйча ижат иткән әсәрләр камиллеккә яқынаеп, милли мәдәниятне янадан-яңа образлар белән баечачак.

Искәндәр Рафиков язган «Сугыш көннәрендә», «Жәлилчеләр», «Кунакка баралар» кебек картиналардагы образларны татар халкы үзенеке дип кабул итте, аларга ышанды, якын күрде.

Бу ышану каян килеп чыга соң? Моның нигезендә ниләр ята? Ул ниндирәк рәссам икән?

Болай карап торышка кеше язмышын рәссам әллә ни жәелеп тә сурәтләми кебек, вак-төяк тормыш детальләре белән артык мавыкмый да сыман. Хикмәт шунда ки, ул бөтен игътибарын кешенен эчке гүзәллеген, рухи байлыгын ачып бирүгә юнәлдәрә. Хәтта әле каһарманлыкны тасвирлаган чагында да патетикага, купшылыкка юл калдырмый, бәлки образларның тирәнлеген күрсәтүгә, характерларны чагылдыруга зур игътибар бирә.

Искәндәр Вәлиулла улы Рафиков 1929 елның 5 октябрендә Казан каласында туа. Сәнгать училищесын нәкъ егерме яшендә тәмамлап, Латвия сәнгать академиясенә барып керә. Анда ул башы-аягы белән мәдәният дөньясына чума. Баштарак нәкыш өлкәсендә бөтенләй бүтәнчә, бездәгедән үзгәчә эшләүләренә тәмам хәйран кала, әмма акрынлап ияләшә, күзе күпне күрә башлый. Гәрчә бөтенесен кабул итмәсә дә, андагы рәссамнарның кайсы ничек эшләгәннән, аларның стиль үзенчәлекләрен, язу ысулларын ныклап өйрәнә. Отто Скулме һәм Янис Тильберг дигән олут педагоглар кул астында ул тема сайларга да остара, игътибар үзәгендә нинди нәрсәне тотарга икәннән дә шәйли башлый. Образны тудырган чагында аның тышкы кыяфәте белән артык мавыкмаска, аның эчке халәтенә басым ясарга ул шунда өйрәнә, чыныгып, ныгып кайта.

Искәндәр Рафиковның чын ижади йөзә, үзенен стиле, картинаны язу алымнары, чынбарлыкны сурәтләү ысуллары ике халыкның үткән-бүгенгесен, ике милләтнең мәдәниятен, рухани дөньясын өйрәнү-үзләштерү бер-берсенә бөтенләй охшамаган Татарстан һәм Балтыйк буе сәнгать мәктәпләренен синтезыннан килеп чыга. Шуңа күрә бер дә шөбһәләnmичә: «Искәндәр Рафиков Казанда туа, рәссам буларак Ригада житлегә», — дип авыз тутырып әйтергә мөмкин.

1956 елны Казанга әйләнеп кайткач, И. Рафиков дөртләнеп эшкә ябыша. Төрле жанрда көчен сынап карый һәм шунда үзенен милли сәнгать өлкәсендә яңа сүз әйтә алачагына ышана. Рәссамга андый ышаныч китергән беренче әсәрләр гажәеп уңышлы язылган, искиткеч үзенчәлекле портретлар була. Чит жирләрдә алган белем дә, дөньяның төрле якларын күрә белү дә, сәнгатькә ижади килү дә, һәр эшнә акыл белән үлчәп, сабыр гына хәл итү осталыгы да, тагын әле рәссам үзе дә беләп бетермәгән күркәм сыйфатлар һәммәсе ярап куя.

И. Рафиков ижат иткән образларда гап-гади бүгенге тормыш чагыла, анын портретлар галереясендә без кешеләрнең кабатланмый торган язмышларын аер-

мачык күрәбез. Моңың шулай икәннен рәссамның иң әүвәлге хезмәтләреннән саналган «1905 елгы революциягә катнашучы С. Хөснетдинов портреты»нда ук инанырга мөмкин иде инде. Әлеге сурәттә бернинди батырлык яисә кыюлык ярылып ятмый. Өлкән яшьтәге бу абыйның тарихи вакыйгаларга катнашкан зур шөхес икәнлеген күзгә бәрелеп тормый: өстендәге киёме дә гади генә, йөзүдә дә әллә ни үткенлек юк шикелле, күзләре дә үт чәчеп тормыйдыр сыман... Әмма образның эчкә дөньясы, аның кыяфәтендәге олысымаклык, мәһабәт чалымнар тамашачының күңеленә хуш килә, аны уйланырга мәжбүр итә. Димәк ки, автор үзе барысын да әйтеп бетерми, чәйнәп каптыру юлыннан баш тартып, тамашачыны уйланырга, фикер йөртәргә этәрә.

Яшь һәкышченең әлеге эше Мәскәүдә үткәрелгән Татар әдәбияты һәм сәнгате декадасы, аннары Бөтенроссия күргәзмәләрендә югары бәя ала: «Комсомольская правда», «Вечерняя Москва» гәзитләрендә, шулай ук «Художник» журналында мактау сүзләре әйтелә.

Әнә шул зур уңыштан соң И. Рафиков портрет жанрына ныклап туктала, ничектә бу жанрның ижади мөмкинлекләрен тулырак файдаланырга тырыша: образның эчкә дөньясын тирәнрәк бирә, ышандыру көченә ирешә, тематик яктан колачын киңәйтә төшә. Иң әүвәл рәссам авыл хезмәтчәннәрен сурәтләрен яза: «Сыер савучы Ярмиева портреты», «Тавыклар караучы Мәрденәва портреты» — әнә шундыйлардан. Хезмәт кешесенә мәдхия җырлаганда кара алтын иле Татарстанның данлы шөхесләрен табу алай ук кыен түгел. Моңың нәтижәсе — «Оста бораулаучы Нурғалиев портреты». Шулар белән янәшә рәссам бөтенләй бүтән өлкәдә — ижат өлкәсендә — үзләрен сәләтләре һәм тырыш хезмәтләре нәтижәсендә халыкның яраткан артистлары, композиторлары буларак танылган бөек шөхесләргә куя. Арада милләтебезнең горурлыгы булган затлар: СССРның халык артисты Х. Әб-жәлилев, РСФСРның халык артисткасы М. Рахманкулова, РСФСРның атказанган артисткасы Г. Болгарская, композиторлар М. Мозаффаров белән Ж. Фәйзи дә бар. Һәм бу портретларны рәссам яратып яза.

Искәндәр Рафиковның бу жанрда эшләвенә кагылышлы биниһая әһәмиятле бер нәрсәне әйтеп китмичә ярамастыр. Эшче портретын ижат итү дөверендә рәссам, әлеге кешенең тышкы кыяфәтен һәм эчкә дөньясын өйрәнү белән бергә, татар халкының тырыш, уңган, эшчән, киң күңелле, мәрхәмәтле булуын да адым саен күрә килә, моны колагына киртли тора, портретларда халкыбызга хас әнә шул сыйфатларны чагылдыруны үзгә өчен изге бурыч иттереп куя. Әнә бит ни сәбәпле физик хезмәт иясенең портреты, коры охшашлыктан бигрәк, аның эчкә байлыгын ачып сала, тамашачының игътибарын үзгә жәлеп итә һәм ышандыру көченә ия була. Ә инде сәнгать әһеленең дөньясын өйрәнгәндә, аерым бер шөхеснең табигатьтән килгән талантын, бөтен рухи байлыгын тышкы сурәтендә сиздерү максаты белән бергә, халкыбызның гомер-гомергә укымышлы вә талантлы, әдәпле вә инсафлы, зирәк вә тапкыр булуын, артистлык сәләтен ничектә күрсәтү максатын алга сөрә. Рафиков фәкать әнә шундый олуг максатка ирешкән төкәдирдә генә ижат кешесенен портреты натураның тормышта яулап алган казанышларына тәңгәл киләчәген аңлый, шунсыз фәкать тышкы охшашлык белән, фотографик төгәллек белән чикләнәчәген сизә.

Бу жанрда шулай уңышлы гына эшләп килгәндә бервакыт рәссам уйга кала, портрет язып кына күңелдәге уй-фикерләргә әйтеп бетерә алмавына төшенә. Үзүзеннән канәгать булып яшәү гомумән ят нәрсә аның өчен. Ә бит кешенең әйтәсе сүзе бар, милли мәдәнияткә үз өлешен кертергә зур өмете бар. Әнә шул изге омтылыш, дөртләнеп эшләү нәтижәсендә нәкъ менә татар егете генә яза ала торган, милли колоритка гажәеп бай картина — «Кунакка баралар» дигән әсәр барлыкка килә.

Тема ягыннан алай катлаулы түгел бу әсәр: кышкы көн, гап-гади татар авылы, аның да әле бер чите, гап-гади ир белән хатын урам буйлап киләләр. Гәрчә фон тоташы белән зәңгәрсу итеп, бу төснән төрле төсмерләрендә бирелгән булса да, көннең жылыга авышканы сизелә. Хатынның өстендә кара жакет, бала итәклә чуар күлмәк, башында чәчәклә-чуклы шәлъяулык, аягында читек-кәвеш. Аның ышыгында, аңа сыенып атлаучы абый кешенең каеры тун, аягында киез итек булуга карамастан — башында эшләпә. Аларның кыяфәтләренә автор безнең халыкка аеруча хас мәзәкчел төсмер бирә. Әлеге мәзәкчел абый кешенең сакал-мыегында да, мут күзләрендә дә, кышкы көндә киеп жибәргән эшләпәсендә дә, билең яшь чактагыча итеп кызыл билбау белән буып куюында да, камыт аякларын кызык итеп алдыртуында да, ак картон тартманы искиткеч бер саклык белән ялангач кулын тырпайтып алып баруында да чагыла. Ә бит үзләре көлү-шәярудан ерак торалар — кыяфәтләре житди югыйсә. Һичтә мәзәк эш белән, шаярып-нитеп йөрмиләр: бик

пөхтә киенгән-ясанганнар, өйдә тукуылган кызыл ашъяулыкка һәйбәтләп күчтәнәч төргәннәр дә парлашып кунакка баралар.

Автор да аларның шушылай урам тутырып кунакка баруларыннан көдөргә жыенмый, һич юк! Ул аларның артык житди кыяфәтләрен ихлас күнелдән үз итеп, яратып кына елмая. (Әдәбиятта моны Фатих Хөсни юмори диләр бугай...) Рәссам бу очракта ир белән хатынның шушылай тату гына атлауларына соклана һәм безне дә сокланырга мәжбүр итә. Өстәвенә өйләрендәге иминлеккә, үзләренә яшәреп китүләренә, дөртләнеп йөрүләренә сөенә.

Шунысына игътибар итү зарур: сәнгать әсәрендә автор үз халкының гади вәкилләрен тасвирлый — боларның ирле-хатынлы татарлар икәнә бертөрле дә шик-шөбһә калмый. Нәкъ менә шул милли образларның жиренә житкереп сурәтләнүе бүтән милләт вәкилләренә дә, гомумән, һәр тамашачының игътибарын үзенә жәлеп итә. Чөнки әсәрдәге милли колорит күзгә күренеп тора, аңардан зур жылылык бөркелә.

Ә бит чынлап уйлап карасаң, милли мәдәнияткә үзеннән өлеш кертү, киндердә халкының күнеленә хуш килердәй рәсем ясау алай ук ансат эш түгел. И. Рафиков та әлеге эшен башкаруга шактый озак хәстәрләнә: авыл күренешен, туган як табигатен рәсемгә төшерә, әллә күпме этюд ясый, фәкәть шуннан соң гына композиция мәсьәләсен хәл итәргә керешә.

Табигать күренешләрен алган чагында үзенә хөрмәт белән караган бер генә рәссам да, фотограф кебек, иң матур күренгән жирләрен сайлап та алмас, һәр үлән кыягын, һәр агач яфрагын, һәр чәчәкне кәгазьгә, картонга яисә киндергә күчереп тө утыртмас. Теге яки бу урынның фотографик матур булуында түгел хикмәт. Рәссам ул урынның ни дәрәжәдә үз халкының тормыш-көнкүрешенә бәйлә булуына, шуны чагылдыра алуына игътибар итә, табигатьнең шушы халәтенә халкыбызның үткән-бүгенгесен, аның горәф-гадәтләрен, холкын-фигылен искәртәрдәй төсмерләренә этюдында мөмкин кадәр остарак бирү турында уйлый, баш вата.

И. Рафиковның андый этюдларын татар халкының авыз ижатына якин, аваздаш, дисәк тә хата булмас: тегендә дә, монда да табигать халыкның көнкүрешеннән аерылгысыз, безнең сыена торган урыныбыз буларак тасвирлана һәм әсәрдә жанлы образ функциясен үти.

Әлеге киндеренә урнаштыру өчен рәссам хәтсез күп этюдларның берсен сайлап ала, аннары инде елдан артык яза торгач, ниһаять, «Кунакка баралар» пәйда була...

Әйе, И. Рафиков тиз эшли, әмма күп киндер яза торган шәхес түгел. Ул — һәрнәрсәне ныклап уйлап, ашыкмыйча, кабаланмыйча гына яза торган сабыр холыклы рәссам. Шунсыз жиренә житкереп эшли алу мөмкинлеген ул күз алдына да китерми. Күп язуда яки аз язуда түгел хикмәт, берәгәйлә итеп, саллы итеп язуда, ди рәссам үзе.

Һәр халыкның үзенә изге нәрсәләре була. Татар халкының да бар андый изге нәрсәләре һәм аларның берсе — Муса Жәлил темасы. Бөтен дөньяны таң калдырган татар шагыйренә ижатын өйрәнмәгән, батырлыгына сокланмаган бер генә кеше дә калмагандыр. Күпме шигырь һәм поэма, повесть һәм роман, драма һәм опера язылды, күпме портреты һәм бюсты ясалды, күпме спектакль һәм кинофильм куелды бу темага! Болардан соң инде әйтсә сүз дә калмагандыр сыман. Әмма сабыр холыклы, зирәк акыллы рәссам шунда да таба үзе генә әйтердәй сүз. «Жәлилчеләр» киндерендә ул шагыйрьнең ялгыз башы гына эш итмәгәнә, үлем жөзасына да көрәштәшләре белән бергә хөкем ителүенә басым ясый. Карангы фонда кырыс кыяфәтле татар егетләре — каһарманнар соңгы минутларында кочаклашканнар, бер-беренә рухын күтәрәләр. Батырлыкка дан жырлау гына түгел бу әсәр. Бу — татар егетләренә соңгы минутларына кеше булып калуына дан жырлау, аларның жан дусларына мөрхәмәт саклауларына мәдхия жырлау. Әнә ни сәбәпле И. Рафиковның шушы картинасы жәлилчеләргә нәкыш һәйкәле булып танылды.

Рәссамның ижатында, әйтик, «Сугыш көннәрендә», «Әнием», «Жиһаншиннар нәселе», «Һай, туган тел!» әсәрләре һәм триптих тәшкил иткән «Искә алу», «Болгар патшабикәсе», «Тукай» картиналары, чыннан да, берәгәйлә килеп чыкканнар.

Искәндәр Рафиков — талантлы, зур укымышлы, актив ижатчы шәхес. Һәм без аның киләчәктә дә искиткеч бай эчтәлекле камил әсәрләр язып тамашачыларны сөендерәчәгенә зур өметләр баглыйбыз.

ЛИЛИЯ САТТАРОВА,
сәнгать белгече.

ЯШЬ ЧАКТАГЫ ШИГЫРЬЛӘРЕМ



Без бу санда Австралиядә яшәүче милләттәшебез Сәед Газраил Габид әфәнденең «Татар кызы рәсеменә карап» һәм «Яшь чактагы шигырьләрем» дип исемләнгән ике шигъри әсәрен тәкъдим итәбез. Шигырьләр гарәп хәрәфләре белән татар телендә язылганнар. Аларны матбугат өчен Әнвәр Хәйри әзерләде.

ТАТАР КЫЗЫ РӘСЕМЕНӘ КАРАП

Балкый торган йөзләрендә
Әллә иманның нурымы?
Ялкын янган сүзләрендә
Иркенлекнең горурымы?

Үткән кара заманнарның
Золымы искә төштемә?
Әллә Тәңрем илһам биреп,
Нык чалышырга (эшләргә.— Ә. Х.) куштымы?

Сина барлык афәриннәр,
Бәгырькәем татар кызы!
Хатирәләр әле дә саклый
Синең алга баскан эзне.

Милләткә син ана булдың,
Көрәшләрдә пана (байрак.— Ә. Х.) булдың.
Остас булдың, эзче булдың,
Жәһаләтне читкә кудың.

Бәгырькәем татар кызы,
Сине мактар сүзләрем күп.
Мактау өйткән чакларымда!
Жирләр түгел, яңрасын күк!

Иман дидең, инсаф дидең,
Әхлак дидең, вөждан дидең,
Барлык татар балалары
Әхлаклы булсын, дип көйдәң.

Барлык яхшы мирасымыз
Әлегәчә син сакладың.
Кара якты дошман безгә,
Син гамәл белән акладың.

Каһарманым татар кызы,
Сине мактар җырларым күп,
Мактау өйткән җырларымнан
Жирдән ашып яңрасын күк!

Тарихымыз әле дә саклай
Син калдырган тирән эзне.
Һәрвакытта яңраткансың,
«Чын татармын» — дигән сүзне!

Чын татарның анасы кем!?
Ул билгеле татар кызы!
Татар итеп үстергән ул,
Чөнки булгач татар үзе!

Балана син дин өйрәттең,
Мөселман хисен көйрәттең,
Иргә арка-терәк булдың,
Гайрәт биргән жөдәк булдың.

Картмы соң син, яшьме соң син,
Тукмы соң син, ачмы соң син,
Чыдамлысың, сабырлысың,
Аллам бәрәкәтләр бирсен!

Мактыйм, мактауларым бетми,
Җырлыйм, җыруларым бетми,
Йөрәгенә гайрәт салсын
Җырым тетрәткәндә күкне!

ЯШЬ ЧАКТАГЫ ШИГЫРЬЛӘРЕМ

Чәчәк аткан матур бакчаларда
Аңкып тора хуш исләр һаман.

Яз үтсә дә, яз фасылы китсә дә,
Дөвам итә яз исе һаман.

Ник бетәргә барлык шатлыкларга?
Яшь китсә дә, гел яшь йөрәк.

Яшьлектәге чын, саф мәхәббәтнең
Хатирәсе ана нык терәк.

Яшьлектәге чын, саф мәхәббәттән
Соңра матур хатирә калыр.

Әмма... булса анда кара таплар,
Тынычлыкны гомергә алыр.

СӘЕД ГАЗРАИЛ ГАБИД.
Австралия.



МИЛЛИ ДӨҮЛӨТЧЕЛЕГЕБЕЗ
ТАРИХЫННАН



Ризаэддин бине Фәхреддин

Мамай сузга

(1380 елда вафат)

Алтын Урдада бөөк фетнә. Мәшһүр Куликово сугышы. Сугышның нәтижәсе.



анибөк вафат булу белән (1357) Алтын Урдада бөөк бер ихтилял, ягъни фетнә дәвере башланды. Чыңгыз низамнары, ягъни тәртипләре никадәр каты вә яшәү рәвешенә кулай булса да, жәнәбе Алланың үзенә генә мәгълүм булган сәбәпләр аркасында хөкүмәтләр өстенә кайбер вакыт кисәктән килгән фалиж, ягъни паралич хәстәсенә охшаган бер афәт килер. Мондый хәлләр хәтта бу мәдәният гасырында мәдәни хөкүмәтләрдә дә күрелеп торадыр.

Рус тарихчыларының хәбәрләренә ышаныр булсак, Жанибөк хан үзе дә шушы фетнә корбаны буларак дөньядан кичмештер. Ничек кенә булса да, Жанибөк хан вафат булганнан соң аның угылы Бирдебөк Дөште Кыпчак тәхетенә чыгып хан булган иде.

Фәкәть поп балалары күбесенчә динсез вә мулла балалары юньсез булган кебек, гакыллы һәм гадел падишаһларның да балалары күп вакыт тәдбирсез вә хыянәт, явызлык иясе булалар. Менә шуңа күрә Жанибөк кебек кешелеге қамил, шәфкәте гомуми, мәрхәмәте шамил, ягъни мәрхәмәтне эченә жыйган галижәнәб падишаһның угылы Бирдебөк хан да каты күңелле, залим һәм тәдбирсез бер зат булып (Әбел-Гази, 176 б.), үзенә 12 ләп туганын үтертмештер (Карамзин).

Бирдебөк гасырында русларның Алексей исемле бер әулиялары Сарайга барып, Жанибөк хан хатыны һәм Бирдебөкнең анасы булган Тайдула янына кереп йөрмеш һәм руслар өстендә булган салымнарны киметтермештер (мин бу хатынның чынлыкта рус кызы булып, Сарайда булган күп фетнәләрнең башлангычы икәнә турында фикер йөртәргә мәжбүрмен). Бирдебөк хан ханлык тәхетендә аз гына вакыт торып, 1360 елда фетнә сәбәбенән үтерелмештер.

Мәскәү кенәзе Иван 1359 елда вафат булуы сәбәпле угылы Дмитрий хан ярлыгы алыр өчен Сарайга барган булса да, ханның үтерелгән вакытына туры килеп, беркадәр вакыт Сарайда калмыштыр.

Бирдебөк хан вафат булганнан соң Саин, ягъни Бату нәселеннән хан булырлык кеше калмамыштыр (Ибн Халдун Туктамыш ханны Бирдебөк хан угыды дип язса да, Туктамыш Бирдебөк тәрбиясендә үскән яки аның үги угылы булган дигән фикер күңелгә килер).

Тәртип вә рәт бетеп, һәр тарафта булган түрәләр үзләре теләгән шаһзадәләргә хан игълай итеп, шулар исемнән бер-берсе белән сугышырлар, бер-берен көчләп Сарайга керерләр вә бер-берен үтерешеп торырлар иде. 1360 тан 1380 елга кадәр 20 ел вакыт эчендә Урдада 14 хан куелган иде. Бу ханнарның исемнәре бары тик суктырган тәңкәләреннән генә мәгълүм. Шул сәбәпле Алтын Урда хөкүмәте күп өлешләргә аерылып, шуларның берсендә Мамай тырышлыгы белән куелган Габдулла хан исемнән хөкүмәт йөртеләдер һәм моны йөртүче дә Мамай мирза иде.

МАМАЙ

Мамай төмән башлыгы булып (10000 гаскәр башлары Алтын Урда низамында төмән дип аталалар иде) фетнә вакытында күп гайрәт күрсәткән бер заттыр. Бирдебөк ханның кызын алып, аның кияве иде (Ибн Халдун, 5 т. 528 б). Габдулла хан исемнән эш йөрткән хәлдә, Мамай хөкүмәт сәясәтен тулысынча үз кулына алган иде.

Мәскәү кенәзлегә өчен Сарайга ярлык алырга килгән Дмитрийны, Мөрид хан исемле берәү ярлык биреп, Владимирга кенәз итеп билгеләде һәм шуңа күрә Дмитрий Владимирга барды. Мамай Габдулла хан исемнән шул ук Дмитрийга великий кенәз дәрәжәсе белән икенче ярлык жиберде. Мөрид хан, моны ишеткәч, Владимир кенәзлегә өчен ярлык белән Дмитрий Суздальский исемле икенче берәүне билгеләде. Кыскасы, моның кебек тәртипсез һәм башбаштак эшләр гаять күп булганлыктан, халык ханның кем икәнән дә белмичә аптырашта кала иде. Рус кенәзләре Алтын Урданың бетәчәге һәм үзләренә алар кул астыннан котылачаклары турында хыяллана башладылар.

1371 елда Михаил Тверской Урдага барып, Владимирда великий кенәзлеккә хан исемнән ярлык алганлыктан, аны хан тарафыннан озата

баручы Сары Хужа китереп куя. Ләкин Дмитрий Московский каршы торганлыктан, Михаил Владимир шөһәрәнә керә алмый. Сары Хужа үзе Мәскәүгә барып Дмитрийда кунак була, күп бүлөкләр алып китә, Сарайга кайткач Дмитрийны мәдех итә, ягъни мактый. Моннан соң Дмитрий Урдага барып, Мамайны һәм хан сараенда булган хатыннарын үз ягына аударуга ирешә.

Алтын Урда хөкүмәтендә булган мордва халыкларын Тагай исемле бер кенәз, ә Болгарны Фулад Тимер исемле бер түрә биләп алып идарә итәләр иде («Мөстәфадел-әхбар»ның 1 нче том, 93 нче биттә булган «Әл-Әмир Фулад» шушы кеше булса кирәк). Шушы Фулад Тимер 1367 елда Нижегород вилаятенә һөжүм итсә дә, ахырда җиңеләп, Урдага китте һәм анда баргач Газиз хан исемле бер зат тарафыннан үтерелде.

1370 елда рус кенәзләреннән Дмитрий бине Константин үзенә беркадәр мөттәфиклары, ягъни союзниклары белән Болгарда кенәз булган Асан (Хәсән) өстенә сугыш өчен барды, ләкин болгарлар, сугышмыйча, бүлөкләр белән каршы чыктылар («Мөстәфадел-әхбар»дагы «Әл-Әмир Хәсән» шушы булса кирәк, 1 т., 93 б.).

1374 елда Новгород халыклары Мамай илчеләрен һәм яннарында булган 1500 ислам гаскәрен бер сәбәпсез үтерделәр, баш илче Сары Айканы беркадәр иптәшләре белән кулга алдылар. Ләкин Сары Айка һәм иптәшләре зинданнан качып чыгып, сугышырга керешәләр вә һәммәсе дә һәлак булалар.

Дәште Кыпчак хөкүмәтенә тәмам зәгыйфләнгәннән файдаланып, басып алыр өчен дип Мәскәүдә бөек кенәз булган Дмитрий Болгар вилаятенә гаскәр җибәрә. 1376 елда бу гаскәрләр иң элек Казан шөһәрә камап алалар, казанлылар русларның атларын куркыту һәм өркетү өчен дөяләрен чыгаралар, ләкин җиңелүгә дучар булалар. Бу вакыт Казан шөһәрәндә Асан (Хәсән) һәм Мәхмүд исемдә булган солтаннар («Мөстәфадел-әхбар»ның 1 том, 29—30 битләрдә булган кабер ташы шушы зат каберенә куелган таш булса кирәк. Болгардан Казанга килеп вафат иткән булуы ихтимал) хужалык итәләр иде. Казанлылар шушы сугышның мәсрафы, ягъни контрибуциясе буларак 5 мең сум бирергә мәжбүр булалар.

Мордваларның дөляләтә, ягъни димләве, юл күрсәтүе белән 1377 елда Мамай тарафыннан Гарәбшаһ исемле бер гаскәр башлыгы Мәскәү кенәзе өстенә килеп һөжүм итә. Ләкин рус гаскәре качу сәбәпле Гарәбшаһ Нижегородка килеп аны яндыра.

Дәште Кыпчак гаскәре кайтып киткәннән соң руслар мордваларга һөжүм итеп, күп зарарлар итәләр, үтерәләр вә әсир алалар, аякларынан өстерәп йөриләр һәм яндыралар («Тәлфикъ әл-әхбар», 1 т., 561 б.). Үзләренә буйсынучылары — мордваларның үчен алу өчен Мамай кенәз Бегич исемле бер гаскәр башлыгы командасында Мәскәү кенәзе Дмитрий өстенә гаскәр җибәрә. Ләкин Дмитрий, эшнен болай булачагын алдан исәпләп, хәзерләнеп тора вә Мамай гаскәренә каршы чыгып, Рязань жирендә Вожа суы буенда аның белән очраша. 11 августта Мамай гаскәре Вожа суыннан чыгып, русларга һөжүм итә, ләкин җиңеләп, качарга мәжбүр була. Һәм дә судан кире чыккан вакытта суга батып бик күпләре һәлак була. Бу вакыйга 1378 елда булган булса кирәк.

КУЛИКОВО СУГЫШЫ

Мамай Вожа сугышының үчен алырга бик теләсә дә, мәмлөкәттә фетнә һәм гаскәренә гадәттән тыш таркау булу сәбәпле, моңа чара таба алмый иде. Бу вакыт үзенә кинәшчеләре чит халыклардан акчага яллап, гаскәр төзү тиеш икәннән баян иттеләр. Мамай, бу фикерне хуп күреп, чиркәс, әрмән һәм җәнүизләрдән, ягъни генуялылардан яллап гаскәр төзедә вә 1380 елда Волга аркылы чыгып хәрәкәт итте. Воронеж суы буена килгәч, Литва кенәзе Ягайло белән берлектә Русия гаскәренә һөжүм итәргә сүз бирделәр. Шушы килешү буенча Мамай гаскәре белән Ягайло гаскәре 1 сентябрьдә кушылачаклар иде.

Мәскәү кенәзе Дмитрий, бу хәлне ишеткәч, чиктән тыш куркуга төшеп, бөтен рус кенәзләрен берләштергә һәм килештергә өндәде, руханилар һәр жирдә халыкны сугышка чакырып, димләп йөрделәр, хәтта үзләре дә гаскәри булып язылдылар. Ватанны саклау, милләткә вә дингә хезмәт итү вакыты яңа җитеште дип хотбәләр сөйләп, халыкны күтәрәләр иде.

Кенәзләрнен берләшүләре вә руханиларның эш артыннан йөрү һәм тырышлыклары аркасында бер-берсе белән сугышып торган кенәзләрнен күбесе бергә жыелдылар, руханилар бер жан вә бер тән булдылар. Менә шушы туплану вә сүз берлеге нәтижәсендә Коломна шәһәрндә 15 августта 150 мең гаскәр жыелды. Хәлбуки, Дмитрий, моның яртысы булса да, бик риза иде. Гаскәрләр: «Жаныбызны бирәбез, ватан вә динебезне бирмибез!» дип кычкырышалар, халык исә моны күреп елаша иде. Инде татарлар кул астында 150 ел тордык, хәзер бу хурлык вә мәсхәрәлектән котылырга тиешле, дип бер-берсен йөрәкләндерәләр иде.

Дон елгасы буенда Ягайло гаскәрен көтеп яткан Мамай бу хәлне ишетте, үзенә акча бәрабәрәнә ялланган гаскәренә инабәт итә, ягъни ышана алмаганлыктан, эшнә солых белән бетерү ниятенә керде һәм: «Үзбәк хан вә Жанибәк хан заманнарында булган кебек салымнарны тулаем бирегез дә, без кайтып китәбез», дип Дмитрийга илчә жибәрде. Дмитрий исә үзенә гаскәренә күплеген вә боларның ихласларын белүе сәбәпле, Мамай куйган шартка риза булмыйча: «Мамай белән иң соңгы мәртәбә күрешкәндә сөйләшкәнәбезчә салым бирергә риза булабыз», дип җавап күндерде. Моңа риза булуны үзенә гыйззәтә нәфесенә, ягъни үз-үзен сөючелек мөнәсиб күрмәгәнлектән, Мамай эшнә озайтмады.

Рус халыклары, руханилар төреләрен алып чыгып, хатын вә кызлар, бала-чагалар Дмитрий гаскәрен ыгълашып, кычкырышып, кыямәт галәмәтә кебек сурәттә озатып жибәрделәр.

1 сентябрьдә килеп житәчәк Ягайло гаскәре Мамай гаскәре янына килеп житешә алмады. Руслар 8 сентябрьдән — 9 нчыга каршы төндә Дон суын үттеләр вә Дон ярында булган Непрядва елгасы янында урнаштылар. Рус гаскәре 10 чакрым кадәр жиргә жәелде. Көндөз сәгать 12 булганда Дәште Кыпчак гаскәренә Куликово кырынан төшеп килүләре күренде. Менә шушы урында сугыш башланды. Дмитрий саф арасында: «Әй карендәшләр! Ватан вә милләтне онытмагыз, йә үләбез, яки ватаныбызны саклайбыз!» дип кычкырып йөри иде.

Башта татарлар өстен булды. Иң көчле сугыш Мамай гаскәренә сул канатында барды. Хәтта рус гаскәре белән Дон елгасы арасынан юлларын кисәр вакыт житте. Русларның жәяүле гаскәрләре чабылган үлән кебек авып, ыгылып торалар иде. Дмитрий электән Волынский командасында беркадәр гаскәргә посуга (засада) куйганлыктан, эшнә рәте бетүе сәбәплә аларга чыгарга кушты. Алар чыгып, Мамай гаскәренә һөжүм иттеләр, электән көчсезләнгән гаскәр дә боларны күреп, гайрәткә килеп, тагын бер мәртәбә һөжүм итте. Мамай гаскәре исә посудан чыккан рус гаскәрен күргәч, яңа ярдәм килгән дип уйлап, качарга кереште. Руслар беркадәр куып карасалар да, үзләре дә соң хәлдә булу аркасында ерак бара алмыйча, кире кайттылар. Дмитрийны һушсыз килеш яралылар арасынан эзләп табып алдылар.

Бу сугыш ошбу гасырларга кадәр мисалы булмаган сугышлардан булып, ике тарафтан 200 мең жан башын салды. Хисапсыз боярлар, кенәзләр корбан ителде, адәм каны 10 чакрым жирләргә кадәр елга булып акты, диярләр.

Дмитрий шуның кадәр гаскәре харап булса да, дошманны жингән өчен шатланып, Мәскәүгә кайтып керде (28 сентябрьдә). Дмитрийга шушы мөнәсәбәт белән «Донской» титулы бирделәр.

Россия хөкүмәте тарафыннан әлегә сугыш урынында 1848 елда һәйкәл салынды вә 1880 елда 500 еллык юбилее булды. Бер француз тарафыннан ясалган шушы сугыш рәсеме Мәскәүдә Кремль сараенда урын алып тора.

Халис, ягъни саф татар гаскәре жыеп, янадан житди бер сурәттә Мәскәү белән сугышу максаты белән кайтып киткәч, Мамай Туктамыш ханның Сарай тәхетенә чыгуын вә бөтен магул түреләреннән бигать алуын, ягъни хакимиятен танытуын ишетте. Мамайның Урдага кайтканын белеп, Туктамыш хан аннан бигать алып өчен Мамай каршына кешә жибәрде. Әмма Мамай аны кабул итмәде һәм бигать бирмәде. Шуның өчен Туктамыш хан Урда гаскәре белән Мамайга каршы чыкты.

Туктамыш белән Мамай тарихта мәшһүр булган Калка елгасы буенда очрашып каты сугыштылар. Бөтен гаскәр башлыклары үлеп, гаскәре таралып һәм тузып беткәннән соң Мамай чар-начар, ягъни теләр-теләмәс, хатыннарын, гайлә һәм хәзинәсен алып, Кырым вилаятендәге Кәффа, ягъни Феодосия шәһәрәгә качты.

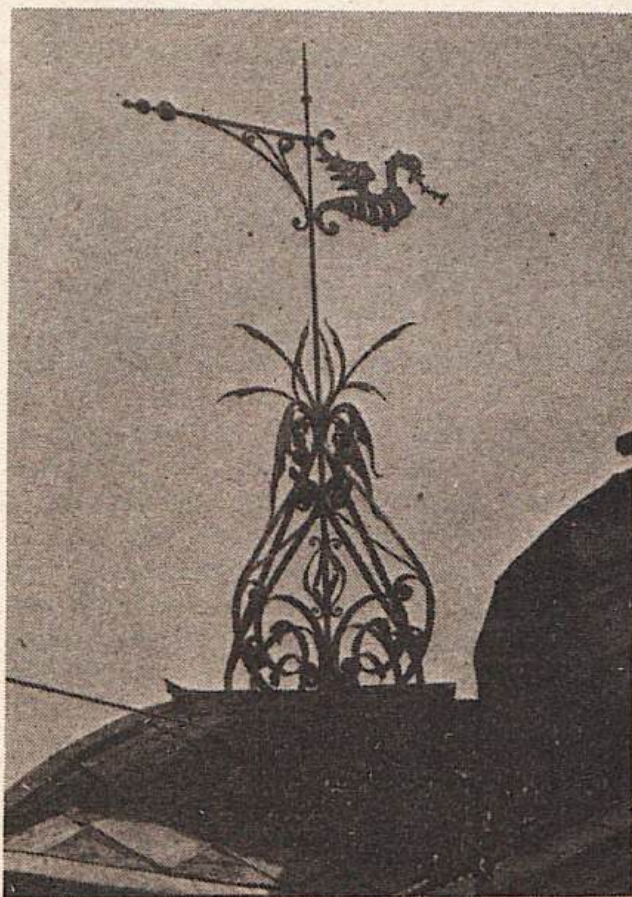
Кәффада булган жәнүизләр башта Мамайны хөрмәтләп кабул итсәләр дә, соңыннан хыянәт итеп, үзен һәм бөтен иярченнәрен үтерделәр вә хезинәсен үз араларында бүлештеләр. Бу вакыйга шушы ук 1380 елда булмыштыр. Ошбу каһарманның соңгы көне менә шул рәвештә төмам булды.

Мамай гаять алдан күрүчән, гакыллы һәм ифрат дәрәжәдә гайрәтле вә баһадир бер зат иде. Фәкәть соң вакытта кылган чаралары тәкъдиргә муафыйкъ булмыйча, эшләре уңмады. Дөнъяда икъбал вә идбар, ягъни бәхет һәм бәхетсезлек дигән нәрсәләрнен булуында шик юк. Мәскәү кенәзлегенә бәхетенә Мамайның бәхетсезлегә шарт булды. Шуның өчен Мамай башына шушы бәлаләр килде. Әгәр дә Мамай өчен бәхетсезлек вакыты житмәгән булса иде. Дмитрий гаскәре Дон суына житкәнче Ягайло гаскәре килеп житкән булыр иде. Хәлбуки, шушы сугыш булган көнне әлегә Ягайло гаскәре 30, күп булса, 40 чакрым кадәр житми калмыштыр. Әгәр дә сугыш бер көнгә соңга калган булса, табигый, ике гаскәр берләшчәк иде. Ягайло гаскәре килеп житмәсә дә, Дмитрий гаскәренә бөтен куәтен бетереп, юлларын өзәргә нәүбәт житкәннен соң посудан (засададан) чыккан гаскәргә тагын ярты сәгатъ гайрәт күрсәткән булса, ихтимал ки, жингән булыр иде.

Бу сугышта Мамай гаскәренә жинелүенә сәбәп исә ялланып килгән жәнүизләр һәм әрмәннәр булдылар. Болар акча өчен генә килгәнлектән, Әрзерумдагы шәех Габидулла мөриdlәре кебек файда китерәчәк урынга, татар гаскәренә жинелүенә сәбәп булмышлардыр.

Мәскәү кенәзлегенә Куликово сугышыннан алган файдасы — татар гаскәренә жинелүен вә рус гаскәренә жинүен күрү сәгатеннен гыйбарәт булды. Юкса Дмитрий шушы сугышта иң олуг кенәзләрен югалтты вә гаскәренә күп өлеше харап булды, ватаны һаман да Алтын Урда кул астында калды, кенәз булыр өчен һаман да Сарайдан ярлык килү тиеш булды. Мамай таләп иткән кадәр салымны Алтын Урдага илтәп тапшыру хөкеме асылда әүвәлгә кебек үз көчендә калды. Шуның өчен сугышның нәтижәсә зан ителмеш мәртәбәдә, ягъни уйланган дәрәжәдә булмады. Фәкәть хәзергә көндә генә Мәскәү кенәзенә Мамай мирзаны жинүе гадәт-тән тыш эшләрдән булуы һәркемгә мәгълүмдер.

Текстны тарих фәннәре кандидаты
РАВИЛ ӘМИРХАН әзерләде.



БАБАЛАРЫМНЫҢ КАБЕР ТАШЛАРЫНА КАРАП

Адәм баласы дөньядан бөтенләйгә югалмый. Кешедән соң жирдә кылган гамәлләре, әйтелгән һәм әйтелмәгән васыятьләре, ниһаять, адәм баласының гомерен дәвам иттерүче варислар кала. Кешенен жаны шулай ук үлми. Жан үлемсез. Жимерелгән шөһәрләр дә, нәкъ адәм баласы шикелле, бөтенләйгә югалмыйлар. Сугыш вакытында, жир тетрәгәндә, башка аяусыз жимергеч көчләр котырганда яшәү урыннары соңынача жансызланмыйлар, гомерләрен дәвам итәләр. Жиргә күмелеп калган кирпечләр, чүлмәк ватыклары, адәм балаларының сөякләре генә түгел, хәрабәләр өстендәге туфрак, хәтта күк йөзә, тирә-юньдәге елга-урманнар, һавада тирбәлеп нәрсәдер күзәткән тилгән кош — боларның барысы да ниндидер бөек серне саклап, ниндидер даһи бер максат белән яши бирәләр шикелле. Дәрәс, безнең көндәлек мәшәкәтләрәбез, тамак кайгысы, безнең көнкүреш куласасына йозакланган чылбырларыбыз бу турыда уйлап торырга ирек бирми. Тарих үзә дә бит серләрен теләсә кемгә ачып салырга атлыгып тормый. Без шуны да белергә тиешбез; адәм балаларының жирдә калган эзләрен сәясәт туктаусыз пычратып тора. Шушы пычраклардан арындырмыйча, без беркайчан да бабаларыбыз яшәгән чорның хакыйкатенә ирешә алмыйбыз.

Ни сәбәпле беренче чиратта иң бай, иң матур шөһәрләр жир белән тигезләнә икән? Шөһре Болгарның ташларын күргәч, мин шушы турыда уйладым. Сугышта да бит иң кыргый, иң кансыз халыклар жинә. Тарихта муллыкка һәм мәдәнияткә ирешкән халыклар жинелеп килгәннәр. Һәм, соңгы чиктә, жинүчеләр үзләре жинелгән. Шушы хакыйкәтне менә бүген без үз күзәбез белән күрәбез. Бәлки чыннан да жинү жинелүдән куркынычрактыр? Житмеш елга сузылган большевиклар хакимиятендә бездән көрәшчә, юк, алай гына да түгел, чын-чыннан сугыш чукарлары тәрбияләп килделәр, һәм без шуңа күнәктәк. Бүген исә шуның нәтижәсен күрәбез. Көрәшчеләр күп, ә менә тынычлык, мул, рәхәт тормыш кора белүчеләргә мохтажлык шулкадәр зур. Сугышта, кан коюда катнашучыларның түшләренә батырлык билгесе — орденнар, медальләр тагалар. Әфган сугышын гына алыык. Безгә бернинди зыян китермичә, үзләренчә тыныч кына яшәүчә Әфган иленә, танкларга төялеп, ракеталар, үлем төягән бомбардировщиклар ярдәмендә, совет гаскәрләре басып керделәр дә ничәмә-ничә меңләгән кешене кырып ташлап, миллионлаган әфганлыны туган туфрагынан куып мөһажирлеккә дучар иттеләр. Һәм шул жинаятькә катнашучыларны без бүген хөрмәт итәбез. Дәрәс, алар бу жинаятькә үз ирекләре белән катнашмадылар. Әгәр ул мескен солдатлар кан коюдан, бер гөнаһсыз әфган балаларын, хатын-кызларын һәм карт-корыны үтерүдән баш тартсалар, аларның үзләрен атарлар иде. Сүз башка мәсьәләдә. Без бит шул кеше үтерүчә әфганлыларны ихтирам итәргә тиешбез. Алар үзләре дә кан коюда катнашулары белән масалар һәм, күп очракта, хөкүмәт тарафыннан өстенлекләр алырга тиешләр. Рәсәйдә яшәүчеләрнең гавәми психологияләре шундый — сугышка катнашкан кеше, ул сугышның нинди булуына карамастан, ихтирам ителергә һәм өстенлекләр белән бүләкләнергә тиеш. Мин Шөһре Болгар хәрабәләрен күзәтәм һәм фаразлыым: шушы гүзәл шөһәрне жимереп кайткан Мәскәүнең бөек кенәзе Василий Икенченең солдатлары да, жимерү белән житәкчелек иткән Федор Пестрый да дан-шөһрәткә күмелеп, жимерү эшенә катнашмаучылардан өстен саналып йөрделәрме икән?

Шөһре Болгар хәрабәләре миңа тагын бер хакыйкәтне ачып бирде. Патша хөкүмәте чорында да, большевиклар хакимияте заманында да һәм бүгенгә көндә дә Рәсәй хөкүмәте «тынычлык» өчен туктаусыз көрәш алып бара. Тынычлыкны тәмин итәргә кирәк дип корал ясый, тынычлыкны сакларга дип миллионлаган армия тоталар, тынычлыкка ирешү өчен дигән сылтау белән күрәш дөүләтләрнең жирләрен басып ала. Рәсәй чынбарлыгында иң зур мактану, иң көчле горурлык — сугышта катнашучылар санына керү. Чагыштырып карыйк. Әгәр мин үз иркемнән берәр кешене



Борынгы болгар кабер ташы.

үтерсәм, мине төрмәгә ябалар, яисә атып үтерәләр. Ә инде сәясәтчеләр оештырган сугышка катнашып, боерык үтәп, ун, йөз, хәтта мең кешене үтерсәм дә, минем бу кан коюларымны жинайткә санап жавапка тарттырмыйлар, киресенчә, минем күкрәгемә герой билгесе тагалар һәм гомер бие ихтирамга күмеп йөртәләр. Рәсәй дәүләте оеша башлавыннан бирле йә сугыша, йәисә сугышка хәзерләнә. Бу хәл күп гасырлар бие дәвам итә һәм, нәтижәдә, Рәсәйдә яшәүчеләрнең гавами психологиясендә сугышка бәйләнешле һәр гамәлгә уңай бәя бирү, сугышка катнашучыларга ихтирам күрсәтү даими бер стереотипка әверәлә. Шушы стереотипны без татарлар да тирән үзләштергәнбез һәм сугыш эшенә уңай бәя бирү безнең дә каныбызга сеңгән.

Икенче бөтендөнья сугышында жинелгән дәүләтләр Алмания, Япония, Италия бүгенге көндә чәчәк атып утыралар. Хәзер алар сугышта жинеп чыккан Рәсәйне

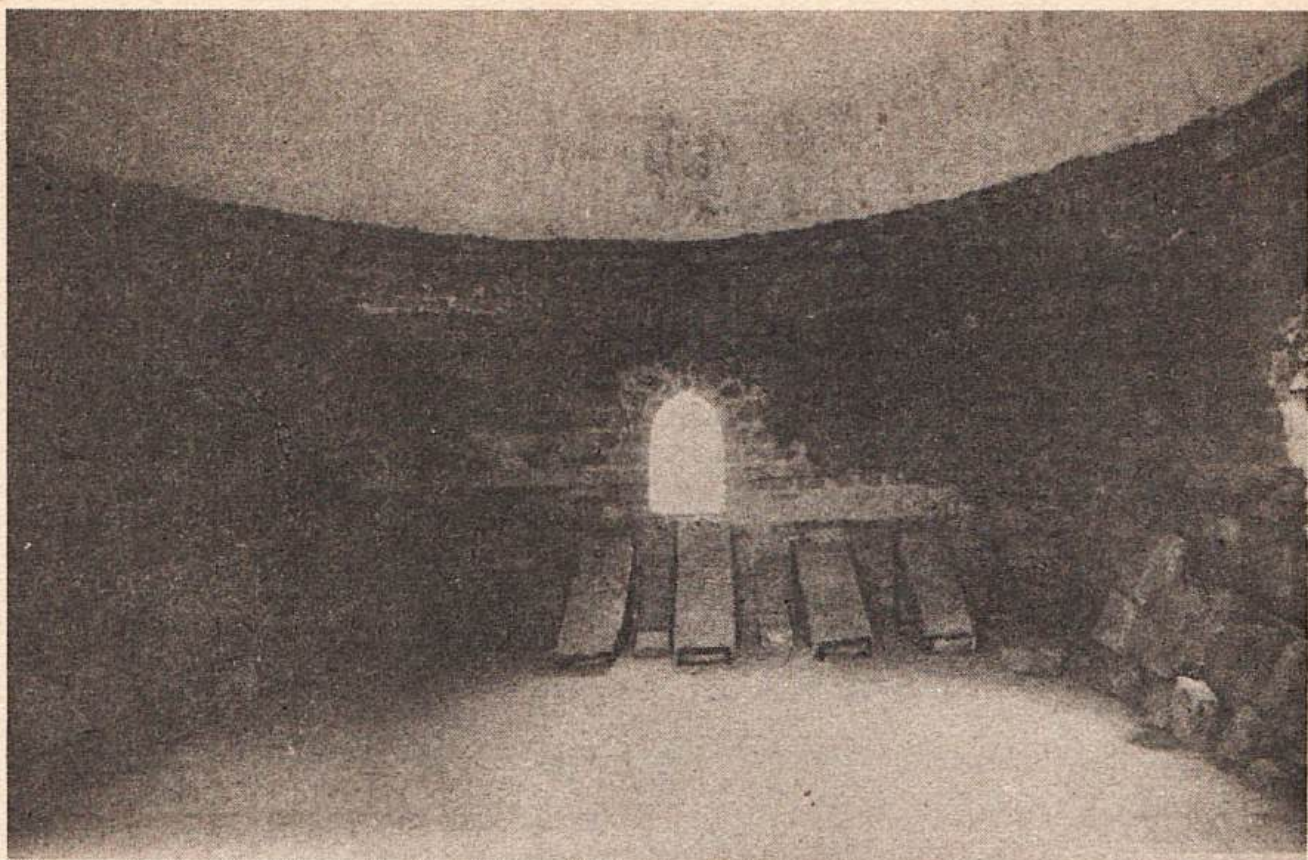
ачлыктан, бөлгенлектән коткарырга тырышып, аңа сәдака (гуманитар ярдәм) биреп торалар. Бары тик Жиденче кат күкләргә генә мәгълүм бөек бер көчнең эше түгелме икән бу? Һәр империянең язмышы Рәсәйнең нәкъ бүгенге кичерешләренә охшашлы. Башта көч туплау, якин-тирәдәге халыкларны буйсындыру, аларны кимсетү, изү һәм жир йөзәндәге барлык халыкларны үзәңгә буйсындыру максатына ирешә башлаганда кинәт кенә таркалып юкка чыгу. Шәһре Болгар хәрабәләрен карап йөргәндә башыңа бер кызыклы фикер килде. Империя ваграк халыкларны буйсындыру һәм ассимиляцияләү бәрабәренә көчәя һәм зурая. Бәлки зур милләт тирәсендә яшәгән вак халыкларның саны кимү империяне какшата торгандыр? 1926 елдагы перепись вакытында Рәсәй кулы астындагы 192 милләт теркәлгән, ә житмешенче елларда инде бүген юкка чыккан СССРда милләتلәр саны 102 гә кадәр кимегән. Минемчә, империягә буйсынган халыкларның саны кимүнең бер чиге булырга тиештер. Әгәр кимү шул чикне уза икән, империя башында торган зур милләттә деградация башлана һәм озакламый ул үзе дә юкка чыга. Бу теорияне Рәсәй тарихындагы мисаллар белән дәлилләү өллә ни катлаулы түгел. Инде безнең академиябез дә бар. Бу турыда уйланырга, бу хәлне өйрәнергә вакыт житкәндер. Бәлки берәр яшь галим шушы юнәлештә фәнни эшкә алыныр?

1

Яшәү һаман катлаулана. Заманалар авыр. Кылга аскан кылыч булып баш өстендә торган фетнә шомы адәм баласын томаландыра, аның жанын динкетә. Тамак кайгысы Рәсәй кешесен туктаусыз дөмбәсләп, куркытып тора. Рәсми сәясәт һаман гайрәтле, һаман аяусыз. Ул безне кыйблабыздан яздырып, шәхеслекне сытмакчы була. Сәясәткә инанучылар юлда адашып калган канатсыз ялгыз торна шикелле паникага биреләләр. Нәкъ менә шундый чакларда безнең бабаларыбыз хажга китә торган булганнар. Хажга бара алмаганнары борынгылар күрсәтеп калдырган Изге жиргә барып зиярәт кыла торган булганнар. Безгә, бигрәк тә Татарстаннан читтә яшәүчеләргә, Шәһре Болгар шикелле изге жирләргә ешрак килеп йөрергә кирәктер. Зиярәт кылу рухи сизгерлекне уятып, жанландырып жибәрә. Бу изге эш шуның белән генә чикләнеп калмый. Зиярәт кылганда уянган изге тойгылар жаныбызны тарихка, ата-баба васыятенә тоташтыра. Без бит үзебез дә вакыт житкәч жир белән тоташабыз. Узган гомер белән киләчәк нәкъ шул мизгелдә, ата-бабалар яткан жиргә кергәндә тоташлыкка ирешә...

Шәһре Болгарга бару Бөтендөнъя татар конгрессының программасына кергән иде. Безне «метеорларга» төяп Болгарга алып киттеләр. Иделдән барабыз. Иделне кочаклап, аның күкрәгенә ятып зарларны сөйләсе, эчләр бушаганчы елыйсылар килә. Иделнең гасырлар ялаган, кайгы-хәсрәт кимергән ярлары безне озатып калалар. Ниләр генә күрмәгән бу изге елга, ниләр генә кичермәгән! Мин кемнеке дигәндәй, ул мөлдәрәмә күзләре белән безгә, жир шарының төрле почмакларынан жыелган кунакларга карый. Нигә минем исемем ике дип сорый шикелле аның ярларга бөрелгән дулкыннары. Елга ярындагы татар авылларын жир белән тигезләгәннәр, ташланганнар, су пычратылган, балыклары агуланган. Ә Идел — сабырның да сабыры, талгын гына ага бирә. Каяндыр, елганың өске агымыннан, империя юшкыны агып килә. Суларында күпме янау, гайбәт, бөек мәмләкәтчел зәһәрлек, ә шулай да су чиста; Идел суы пычраклыкны, чүп-чарны каядыр озата, юкка чыгара. Идел сабыр, ул сер саклый. Әнә әле дә «метеор»ларга төялеп барган татарларга гажәпләнеп карый. Сөз бит империя үткөргән сәясәт буенча инде күптән бетәргә, юкка чыгарга тиеш идегез, дип уйлый Идел, ә сөз яшәвегезне дәвам итәргә теләп бергә жыелгансыз. Алдагы көрәшнең авыр булагың, нәкъ 1552 елдагы шикелле арагызда сатлык жаннар булуың, аларның иреkkә, мөстәкыйльлеккә аяк чалачакларын беләсезме сөз? Азатлыкка омтылу! Беләсезме аның авырлыгын? Азатлыкны кем буа? Урыс шовинистлары гынамы? Юк, сөзнен иң зур, иң көчле дошманыгыз — сатлык жаннар. Үз сатлыкларыгыз, татар сатлыклары. Алар сөзнен арада. Алар сөзнен ашны ашап, сөз тапкан малны сөздән тартып алып, вөждән сөүдәсеннән баеп яшиләр. Алар исән чакта сөзнен ирек әле һаман дошман кулында калачак. Көрәшегез юкка, исрафка китә сөзнен.

Чал Идел күпне, бик күпне белә. Ул әле мөлкәтләрен арбаларга төяп, көтү-көтү малларын куып, яр буйлап Азак дингезе ягынан агымга каршы Чулман буйларына килүче татарларның ерак бабаларын хәтерли. Аларның дәүләт корып яшәгән чорлары да елганың хәтерендә. Чал Идел исерек ушкуйникларның болгар халкын таларга йөрүләрен дә онытмаган, Явыз Иван патшаның исерек солдатларының көймәләргә төялеп Казан каласына ябырылуларын аеруча хәтерли ул, чөнки шул көннәрдәге орышта аның суы канга катыш акты. Менә әле дә Идел сизә, Мәскәү



Шәһре Болгар. Төньяк төрбәдә борынгы болгар кабер ташлары.

ягыннан Казан тарафына куркыту, янау тавышлары килә. Елганың гомере озын, ул күпне күрдә, шуңа күрә ул күпне белә. Мәсәлән, империя — тигезлекнең дошманы, империя булган жирдә коллык, буйсыну һәм колониаль сәясәт тә булырга тиеш, башка шартларда империя яши алмый. Әнә, патша заманындагы бурлакларга охшап, карсак буксирлар Татарстан жиренең канын төягән баржаларны сөйриләр. Әнә теге йөк пароходларының трюмнарында татар авылларынан жыйган бодай көшелләре. Идел күпне күрә, күпне белә. Бәлки аны күрмәсен, белмәсен дип, берничә жирдән буып, аның агымын туктатып ташлаганнардыр да?

Татарстанда әле һаман большевиклар хакимлек итә. Алар халыкның рухи аңын сүндерделәр, яшәешне казармалаштырдылар. Татарстан большевиклары — безнең большевиклар. Әнә, Бөтендөнья конгрессын ничек оештыра алганнар. Якты йөз. Кунакчылык. Аш-су. Жәеп ачкан колач. Хуш килдегез! Башка төбәкләрдән Конгресска кемнәр килгәндер, әйтә алмыйм, ә менә Мәскәүдән, минем күзәтүемчә, житмеш-сиксән проценты КГБ (хәзер башкача атала) шымчылары иде. Молодец кэгәбә — эшли белә. Бүләкли дә, тугрылыклы шымчыларын күтәрә дә белә. Ә милли хәрәкәтләргә лидерлар сайлау эшен ничек оештыра! Менә шул Лубянка сайлап жибәргән мәскәүлеләр Шәһре Болгарга зиярәт кылырга баралар. Рәхмәт яусын сиңа, КГБ!

2

Казан артта калды. Идел һаман кинәя, иркәнәя, моңсулана. Идел ярлары дингез ярларын хәтерләтә башладылар. Елга яры — жирнеке. Дингез яры — суныкы. Ә инде океан ярлары... Күргәнгез бармы океан ярларын? Океан ярлары — офыкларыныкы. Океан ярлары — чиксезлектә, офыклар артында мөгжизалы жирләр барлыгын жырлап, сиңең йөрәгеңне ярсытучы ярлар.

«Метеор» рубкасында «әкрән ход» бирделәр. Су шаулавы басыла төште. Ярлар йөгереп көймәгә таба киләләр. Бискай култыгы искә төште. Бискай култыгындагы Португалия ярында Генрих Дингезче исемле корольның ныгытмалы сарае — замогы бар. Король күп вакытын шул сарайда үткәргән. Океан дулкыннарын ул сөйгән ярларынан да ныграк яраткан. Генрих Дингезче дөүләтнең гайрәтен, аның данын, бөеклеген күтәргә океан дулкыннарын жиккән. Васко де Гама, Магеллан, бөек Камознос — менә кемнәрне тәрбияләгән океан белән сихерләнгән Португал короле. Нишләп соң Болгар һәм Казан ханнары арасынан, — юк, океанга ук кизәнмим мин, — дингезгә гашыйк булган бер генә хан да чыкмаган? Бәлки мөстәкыйльлек көрәше барганда үз флотын тези алырлык, татар егетләреннән дингезчеләр тәрбияләп берәр президент чыгар? Бир Ходаем шундый президентны!

Ярларга карыйм. Яр өстендә Шәһре Болгар. Минем ерак бабаларым. Мәрхүм-нәрнең авыр туфраклары жиңел булсын,— сайлый белгәннәр шәһәр урынын. Ярлар текә. Табигый фортификация. Дошманнан саклануны Аллаһы Тәгалә алдан хәл итеп куйган. Яр буена килеп якорь салган сәүдә корабларын жил-давылдан биек ярлар саклап тора. Кояш нурларына коенып яткан мул сулы дәръя. Офыклар артына китеп югалган яшел болыннар. Горизонт ачык — яшә, омтыл, өметлән, көт, хәрәкәтлән. Шәһре Болгарны чорнап алган табигать мохиты шушы фикерләргә колакка пышылдап әйтә тора. Сайлый белгәннәр минем бабаларым шәһәр урынын...

Тамань ярыматавы, башкала Фәнәгүр искә төшә. Юк, ул гына түгел, моңа кадәр күргән барлык сылу жирләр жанланып күз алдына килеп басалар. Минем ерак бабаларыма бу урынның ошавы, күнелләренә хуш килүе очраклы булмаган, күрәсен. Хәзерге экстрасенслар шәһәр торган жирнең биомагнит кыры турында сөйли башладылар. Без бит адәм баласы һәм табигать, аларның үзара мөнәсәбәте, бер-берсенә ничек тәсир итүләре турында бернәрсә белмибез. Борынгылар белгәннәр. Алар табигатькә якынарак, юк алай гына да түгел, минем ерак бабаларым табигать кочагында, табигать алар кочагында яшәгән. Минем бабакайларым бу жирне күрү белән тосп алганнар: менә ул сәламәтлекне саклый торган шифалы һава, рухиятны көчәйтә торган жир, теләкләргә ирештерә торган бөек дәръя. Туктыйбыз. Жиңнәрне сызгандык. Шәһәр сала башлыйбыз...

«Метеорлар» бер-бер артлы ярга килеп туктый башладылар. Кунаклар ярга коелды. Төзелә генә башланган калай пакгаузлар. Эшли генә башлаган яңа киңет. Ашыгыч рәвештә корылган тукума гөмбәз астында хәзрәт вәгазь сөйли. Сүзләр дәрәс. Фикерләр көчле. Нигәдер тынлыгы килми. Юк, без бөтенләй башка кешеләр. Вәгазьнең изге сүзләре безгә якынлаша алмыйча ярты юлда тукталып калалар. Сүзгә гарыклык чорында яшибез. Жан сүзнең ялганын да, дәрәсен дә кабул итәргә теләми. Коммунистик тәрбия шаукумы бу. Хәзер тоталитар демократлар жаннарыбызны купшы сүзләр белән телгәлиләр. Элеккегә һәм бүгенге бюрократлар безгә ширбәткә чылатылган, ымсындыргыч алсу вәгъдәләр тәкъдим итәләр. Өстебезгә өелгән сүз таулары тончыктыра башлады. Әле кичә генә партия ялганыннан тукланып, коммунистлар тирәсендә коерык болгап йөрүче комсыз ялагайлар бүгенгә көндә бердәнбер жанга ышанычлы көч — дин тирәсендә кайнаша башладылар. Без бит Ауropa илләре моннан дүрт-биш гасыр элек узган иң кыргый, иң комсыз чорда, капиталистик мал туплау заманында яши башладык. Рәкитерлар заманы килде. Акча рәкитерлары, сәясәт рәкитерлары, мәдәният һәм сәнгать рәкитерлары жанланып киттеләр. Акчага табыну, байлыкны Аллага тигләү мохиты барлыкка килде социализмнан капитализмга кайту дәверендә.

Конгрессны оештыручыларга кабат рәхмәт әйтәсе килә. Яр битенә салган баскычның як-ягына кулларына чөкчөк тоттырып чибәр хатыннарыны бастырып куйганнар. Ерак бабаларыбыз чорыннан килгән күркәм гадәт. Тойгыларның иң сизгер, иң изге тирәнлегеннән килгән бер аваз: «Син милләтнең хөр һәм имин яшәгән алтын чоры күмелгән изге жиргә аяк басасың: онытма, зират бу, милләтнең узганы күмелгән гигант каберлек. Шуны да онытма, зиратка авызга чөкчөк тутырып күши-күши кермиләр...» Чөкчөккә сузылган кулларым ярты юлда туктап калалар. Күкрәк эчендә жаннарны ачыттырып югалту хәсрәте кайный. Йөрәктә зират хисе. Каберлекләр янында гына жанланып китә торган әрнүле хисләр, киләчәктә сине дә үзенә алачак үлем хакыйкатенең тетрәндергеч тәэсире.

Биек баскычның соңгы басмасы. Бәйрәмчә киңгән конгресс кунаклары авыл йортларына якынлашып киләләр. Шулардан алда тузан куптарып дунгыз баласы чаба. Тукта әле... Болгармы соң бу? Урыс авылы түгелме? Әнә, жәлпәк түбәле урыс йортлары... Ә дунгыз баласы нишләп йөри монда?... Күземне чытырдатып йомам.

Күзне ачып жиберүгә каршында илаһи бер килек иде. Өстә испан күгенә охшашлы, йолдызлар дөньясына китеп тоташкан биек зәңгәр күк. Еракта, салмак калкулыкларның офыкка тоташкан чикләренә жәелгән күкшел урманнар өстендә рәшә жәмелди. Нәкъ шушы мизгелдә Шәһре Болгарның шагыйрьләр каласы булуы, бәйрәм көннәрендә ярышка берьюлы бишәр йөз шагыйрьнең ярышка чыгуы исемә килеп төште. Мондый күк гөмбәзә астында шушы офыкларга сокланып яшәү минем ерак бабаларымны табигый рәвештә шигърият дөньясына тоташтыргандыр. Июнь кояшының назлы нурлары астында нәзберек яшел чирәм иркәленеп ята. Шушы монсу матурлык күнелдә әрнүле матәм тойгысы уята. Таныш тойгы. Һәр хәрабә шәһәр сина үз тарихын, зарын, әйтелмәгән васыятьләрен сөйләргә ашыга шикелле. Һәм нәкъ менә шушындай мизгелләрдә син яшәүнен аянычлы кыска, тетрәндергеч афәтле булуын аңлай башлайсың. Мондый тойгыларны элегрәк тө күп тапкырлар кичергәнем бар иде. Болгар ташларын карап торганда күз алдымнан моңа кадәр



Шәһре Болгарда 1732 елда руслар Устинье чиркәвен салганда борынгы болгар кабер ташларын нигезгә салганнар.

күргән жиргә күмелгән шәһәрләрнең сурәтләре уза башладылар. Әнә, пирамидалар иле Гиза, Фиргавеннәр үзәне. Тау сыртын каплаган таш Акрополь. Карфаген хәрабәләре янында дулкын гөрселди иде. Ыңгырашуны хәтерләткән шул тавышка жир йөзен каплаган меңләгән жимерек калаларның аянычлы язмышлары язылган, Бабил һәм Кносс ташлары, Баальбек һәм Афрасиаб — сез бит барыгыз да Шәһре Болгар белән уртак язмыштагы калалар. Язмышларыгыз уртак булса да, сезнең бары тик үзегезгә генә хас аянычлы зарыгыз һәм бернинди тарихчы, археолог ача алмаслык серләрегез бар.

3

Әйе, һәр хәрабә шәһәрнең үз зары, үз моңы бар, ләкин аларның серләре уртак диярлек. Аларның моңнары, фажигаләре бер-берсеннән аермалы да, уртак та. Беренче тапкыр Троя хәрабәләрен күрүем. Трояга килгәнче мин утыз елга якын аның яныннан үтеп йөрдем. Төрөк авылы Гыйссарлык Дарданеллдан жиде генә чакырымда. Узган саен шул тылсымлы калкулыкка бинокль төби идем. Жимерелгән каланың аянычлы язмышы синең йөрәгеңне чәнчеп ала, жаныңа кереп урнаша, озак вакыт газаплап тора.

Трояны карап йөрибезд. Турист халкы кыбырсык, жир астында яткан язмышларның зарларын тыңларга комачаулый. Чит илләргә чыгып дөнья күрү модасы кереп киткәч, шул көсепкә этә-төртә әрсезләр, көтү алдыннан чирәм таптап үләннең иң татлысын гына утлап йөрүче көжәләргә охшашлы комсыз бәндәләр ташланды. Троя хәрабәләрен карап йөрүчеләр арасында шундыйлар байтак иде. Аларның шарт-шорт фотоаппарат затворын шартлатып, кыбырсып йөрүләре чыннан да көтүдә маллар йөрүен хәтерләтә иде. Рухият үзенә төшкән гавам көтүе. Ниһаять, сакланманың ябылыр вакыты жигте. Туристлар таралып беттеләр. Мин ялгыз калдым. Приам патшаның сарае урнашкан жир. Вак таш, туфрак, чүлмәк вакытлары өстендә кыргый хөрмә агачы үсеп утыра. Хөрмә агачының ботагында — каурийлары тырпайган күшәккән чыпчык. Шыксыз көзгә жил хәрабәләр өстеннән тузан куа. Дүрт мең ел элек жир белән тигезләнгән шәһәрнең тузаны. Көзгә жил, кыргый хөрмә агачының ботакларына тиеп, серле тавыш белән улый. Шушы тавыш моннан кырык гасыр элек жиргә күмелгән троялыларның жаннары өле һаман да исән икәнлеген белгертә. Турист халкы китү белән ташлар астында яткан әрвахларның жаннары жир өстенә чыгып сыктый башладылар. Хәтта мин аларның тавышларын да ишеттем шикелле.

«... Әйе, без көчле идек, — дип сөйли башладылар троялыларның жаннары. — Ахейлылар безне жинә алмаслар иде. Мәкерле хәйлә — менә нәрсәдән саклана алмадык без. Греклар безгә «троян аты» бүләк иттеләр. Эчәнә мәкерле хыянәт —

суғышчылар тутырылган бүлөк-ришвөт. Шул житте безнең башыбызга. Безнең фажигага кадәр һәм бездән соңгы фажигаләрнең күбесе әнә шушы хәйлә-мәкерләр хыянәт нәтижәсендә булды. Син бит татар милләтеннән. Сина аңлатып торасы юк. Татар халкының да язмышы безнекенә охшашлы. Аны да саттылар. Басып алучылар көч белән, корал белән жиңәләр дип уйлаучылар ялгышалар. Көч һәм батырлык турындагы әкиятне басып алучылар үзләре тарата. Илбасарлар күп очракта хыянәт белән жиңә. Менә син Троя шәһәренә аянычлы язмышын уртаклашу өчен хәрабәләр өстенә зиярәт кылырга килдең. Үз халкыңның ирекле чоры, аның мөстәкыйльлегә күмелгән хәрабәләргә чәчәк салырга йөрисеңме? Сирәк йөрмә дисең. Ярый әле ялганламыйсың. Хәтерендә тот халыкның тарихын, аның фажигалә язмышын белмәгән кеше киләчәгенә юл таба алмый. Үткән заман белән киләчәк тоташ. Ул яшәү юлы дип атала. Узган заман киләчәккә бүгенгелек аша үтә. Кешелек дөньясының шушы өч чоры — тарих, бүгенге көн һәм киләчәк бер-берсеннән аерым яши алмыйлар. Аңладыңмы? — Әйе, аңладым, — дидем мин.

Салкынча көзгә жил жимерек шәһәр өстендә тузан куып, кыргый хөрмә агачының ботакларын селкетеп йөри. Ә бүген Шәһре Болгар өстенә рәхимләр кояш нурлары коела. Ерак бабаларымның азатлыгы, аларның мөстәкыйльлектә яшәүләре күмелгән жирне яшел чирәм каплаган. Эгей дингезенә чыгарга жиде чакрым қала Азия ярларында нәкъ шушындый хәтфә чирәмлек. «Илиада» эпосын укыган кеше хәтерлидер, ахейлыларның хәрби лагерьлары нәкъ шул чирәмлеккә урнашкан булган һәм хәлиткеч сугыш та шул чирәмлек өстендә барган. Дарданелл бугазы янындагы чирәмлекне Шәһре Болгар чирәмлегә белән чагыштырып карыйм. Каян килә икән бу охшашлык? Бәлки күпләп күз яше түгелгән, кан коелган жирдә үлән шулай куе һәм тигез булып үсәдер?

Бу юлы да мин Шәһре Болгарны карарга килгән кунаклардан аерылып ялгыз калырга тырыштым. Берәүләр кабер ташларын карарга, икенчеләр конгресс хөрмәтенә махсус оештырылган базарга әйбер эзләргә киттеләр. Ниһаять, мин ялгыз калдым. Ходаем, кичер зиярәт кылырга килгән жирдән әйбер эзләргә китүчеләрне, дидем мин чирәмлекне тишеп чыккан таш хәрабәләргә карап. Ярлыка, бәхиллә безләре. Без бит ничәмә дистә еллар кара мохтажлыкта яшәдек. Гомерләребез әйбер эзләп, шуны алырга чиратта торып үтте. Һәм нәкъ шушы кара мохтажлык коллыкны аңларга, аның каян килүен абайларга комачаулады. Зиярәт кылуның нәрсә икәнлеген безгә мәктәптә дә, институтта да, хәтта бердәнбер жан тәрбиясе сакланган урында — гаиләдә дә күпләргә аңлата алмадылар. Вакыты да, мөмкинлегә дә булмады. Кичер безне, бәхиллә...

Әйе, адәм баласы тулысынча үлеп бетми. Хәрабәләр янында бу тойгы аеруча жанланып, көчәеп китә. Жимерек шәһәрләрнең ташлары арасында әрвахларның үлмәс жаннары адашып йөри. Күзгә күренмәс теге дөнья яшәеше. Әрвахларның сулышларын алты гасыр искән жилләр сүндерә алмаган. Кабер ташларында минем ерак бабаларымның сулышы. Монда әйтелмәгән васыйятьләр, гамәлгә ашарга өлгермәгән теләкләр. Барысы да исән, барысы да кыямәт көненә көтә. Алар гына түгел. Кабер ташлары арасында кан коючыларның гөнаһлары. Комсыз ушкунникларның әшәкелекләре. Басып алучыларның кыргыйлыгы, кансызлыгы. Хәтта кан суырырга куелган килмешәк түрәләренң жаннары да монда. Хәзинә эзләп мәчетләре жимереп йөрүчеләрнең туймас күзләре дә хәрабәләр арасында. Алар хөкем көтәләр — жиденче кат күкләр хөкемен. Моннан ничәмә-ничә гасырлар узып киткән, ә эзләр исән. Хәрабә ташлары шул кансызлыкларны, жимерүчеләрнең гөнаһларын ниңә оныта алмыйлар икән? Ни сәбәп адәм баласы кабер ташлары каршында кинәт айналып китә? Нәрсә тетрәндерә аның тормыш бирчәйткән газиз жанын? Бу сорау каршында фән дә, фәлсәфә дә өнсез. Тарих та жавап таба алмый бу сөальгә. Чарасызлык. Жимерек калаларның ташларына сөнгән сорауларга дин генә жавап бирә ала. Вөжданыңа таянып, иманыңа ияреп килергә кирәк хәрабәләр иленә.

Үлем атлы бөөк хакыйкәт адәм балаларын тигезли. Әрвахлар дөньясында комсызлык көчсезләнә. Мал куу, өстенлеккә омтылу көчен югалта. Ходаем, коткар мине талаучылар, кан коючылар, жимерүчеләр язмышыннан! — Жиргә капланып үксесе, ялварасы килә башлый. Адәм баласы жирдән яралган, жирдәгә яшәеше төмамлангач, янә жиркәйләргә кайта. Безнең жирдәгә эзләребез шундый кыска, шундый тонык. Ярлыка безне күкләр...

Болгар ташлары арасында ялгыз йөрмә. Үсмер чак. Тетрәндергеч бер вакыйга. Әтиемне мәңгелек торагына урнаштырдык. Мулла Коръән укыды, амин тотты. Күмүчеләр зират капкасына таба юнәлделәр. Жиләк чәчәк аткан чак. Зират өсте — ап-ак чәчәкләр жәймәсе. Мулла да күтәрелде, миңа кабер янында ялгыз калырга кушты. Мин калдым. Әтиемнең мәңгелек йортына сөаль алырга Мөнкир-Нәнкир килүен көтәм. Юк, мин икеләнмим, әтиемнең урыны жәннәттә булачак. Тәмуғ



газапларын ул жирдә үтте. Миңа ундүрт яшь. Гомеремдә кылган гонаһларымны, үтәлмәгән вәгдәләремне, кеше рәнжетерлек гамәлләремне күз алдыма китереп, чыдый алмас хәлдә газапландым. Бу дөньяда миңа әтиемнән дә якин, аннан да ышанычлы кеше юк иде. Хәзер ул жир астында, ләхеттә ята. Хәзер аның белән сөйләшергә, зарларыңны бушатып жиңеләергә, авырлыкларга юлыкканда аңа сыенып терәк алырга — юк бу дөньяда әтисез яшәп булмас. Бәлки мин әтием булганга гына яши алганмындыр? Шул мизгелдә кинәт әтиемнән үлүенә мин үземне гаепле итеп тоя башладым. Дөрөс, аны сугыш үтерде. Башта Алман сугышында газ белән агуланып, аннан соң гражданнар сугышында окопта туып ревматизмга юлыгып һәм, ниһаять, моннан ике көн элек сугыш башланганын ишеткәч, бу хәбәрне йөрөгә күтәрә алмыйча вафат булган әтиемнән бу дөньядан китүенә мин үземне гаепле саный идем. Сугыш башлануы турында аңа мин кайтып әйттем. Авыру килеш бер караңгыдан икенче караңгыга кадәр аның колхозда эшләп йөрүе. Ул бит безне, шул исәптән, миңе туйдыру өчен үзен-үзе аямыйча, колларча бил бөктө. Миңе ачка үлүдән коткару юлында әтием үзе вафат булды. Ә мин исән калдым. Әтисез калуны исән калу дип әйтү дөрөс микән? Мин ятим калдым. Ялгыз. Терәксез. Таянычсыз. Жир йөзен күзгә күренми торган ниндидер кара, дошмани көч каплаган иде. Шул көч синең йортыңа кереп, хөкүмәт салымы дигән булып, авызыңнан соңгы сыныгыңны тартып алып китә. Шул көч, бу жир хөкүмәтнеке дип, урман буеннан йолкып жыйган бер күтәрәм печәннене талап алып, штраф салып китә. Мәнә шушындый куркыныч, һәр минутта сине юк итәргә торган көчләр чорналышында әтисез, ялгыз, ятим калу үлемнән дә куркынычрак иде. Нәкъ шул әле яңа гына калкып чыккан кабер туфрагы янында утырганда адәм баласы өчен жир йөзөндөгә иң куркыныч нәрсәнең ялгызлык икәннен аңладым. Ир бала өчен — әтисез калу, әтиләр өчен — йортсыз калу, авылдашлар өчен — туган туфраксыз калу, милләт өчен — илсез калу. Боларның барысы да ятимлек, терәксезлек, фажига иде.

Мәнә әле дә Шәһре Болгар хәрабәләре янында ташлар астында күмелеп югалган милләттәшләремнән язмышы өчен мин үземне җаваплы тоям. Юк, җаваплы гына түгел, мин гаепле Шәһре Болгарның тар-мар булуына. Болгар дәүләтенен ушкуйниклар тарафыннан талануына да мин гаепле. Казан ханлыгының коллыкка дучар булуына шулай ук мин гаепле. Һәм, ниһаять, бүгенге азатлык өчен көрәштә берәүләр азатлыкны буучыларга нәфрәт йөзеннән ачылык игълан итеп үлөргә әзер торганда, икенче берәүләрнен татар халкының мөстәкыйльлегенә богау салучылар кулыннан ришвәт алып, милләтнең илен сату жинаятенә дә мин гаепле. Шушы көнгә кадәр мин бит әле аларның берсенең дә йөзенә төкермәдем. Әнә, яшел чирәм астында күмелеп яткан ерак бабаларым миннән ялварып сорыйлар: «Бетермәгез безнең эзләребезне. Без бит киләчәк өчен, сезнең өчен яшәдек. Сезнең азатлыкны күздә тотып вафат булдык. Бетермәгез безнең эзләребезне, таптатмагыз! Без салган мәчетләр ауды. Без төзегән сарайлар жимерелде. Таптатмагыз без калдырган

мирасларны! Бәлки сез өсләреннән таптап йөргәнне мәетләр сизми дип уйлыйсыздыр? Авыр безгә өстебездән дагалы итекләр үткән чакта. Кабер өсләреннән дунгыз көтүе узганда аеруча газаплы. Таптатмагыз!»

4

Мәжүсилек чорыннан калган «аяк тарта» аңлатмасы бар. Антроморфизм чорында адәм баласының тойгылары рухи һәм мистик көчләр белән тыгыз элемтәдә булган. Шәһре Болгарда мин шул феноменның кинәт уянып китүен тоеп алдым. Барыр алдыннан заповедникны яр буеннан башлап планлы рәвештә тоташ карап чыгармын дип уйлаган идем. Калкулык өстенә күтәрелү белән аяклар үзлекләреннән Кече манарага таба атлый башладылар. Бу корылманың өлешчә исән кала алуының сере булырга тиеш. Әйттик, исән калуны ташларны үзара беркетеп торучы цементның нык тотуы, нигезнең тирәнгәрәк төшүе һәм, гомумән, жиргә башка корылмаларга караганда ныграк беркүе белән аңлатып була торгандыр. Мин Кече манараның исән калуында акыл белән аңлатып булмаслык мистик серләр булуына да ышанам.

Каршымда Кече манара. Бу корылма турында күп язылган. Шул язмаларның берсендә дә Шәһре Болгарның исән чагы сурәтләнмәгән. Кече манара янында басып торам. Манарасы булгач, аның мәчете дә булырга тиеш бит. Кая мәчете? Жимергәннәр. Мәчет янындагы мәдрәсәне дә, изгеләр дәрбәсен дә юкка чыгарганнар. Ә ташлары кая? Ташып бетергәннәр. Бик күптәннән, борынгыдан катгый канун булып яши торган бер кагыйдә бар. Изге, тайпылгысыз кагыйдә: кабер өстендәге ташларга тимиләр, кагылмыйлар. Скиф патшасының борынгы фарсыларга әйткән сүзләре искә төшә. Сүзгә сүз туры килмәве бар. Яттан әйтәм. «Сугышасыбыз килми безнең. Без туйдык кан коюдан. Орышудан гарык булдык без. Ләкин кисәтеп куябыз. Без яшәгән жирләргә ата-бабаларыбызның сөякләре күмелгән. Шул изге ташларга кагылып кына карагыз. Күрерсез, жир йөзәндә соңгы скиф калганчы, яисә сезнең соңгы кешегезне юк иткәнче сугышчакбыз, әгәр безнең бабаларыбызның каберләрен таптарга ният тотсагыз...» Һәм шул скифлар яшәгән жирләрдә курганнар өстенә куелган таш сыннар күп гасырлар буе скифларны алыштырган күп халыклар гомерендә исән сакланганнар. Скифлар жиренә урыслар кергән һәм сез күзләрен мәңгелеккә төбәп курганнар өстендә утыручы таш сыннарны эзләп карагыз бүген! Вакытыгызны әрәм итмәгез, барыбер таба алмассыз.

Тагын бер тетрәндергәч вакыйга күз алдыма килеп басты. Мелитопольдә булды бу хәл. Шул шәһәр янына урнашкан хәрби гарнизонның төз атарга өйрәнү өчен эшләгән тирендә. Тир балчык өеме белән уратып алынган иде. Мишень куя торган жирдә такта койма. Шул койма эре калибрлы пулемет ядрәләреннән ярчыкланып таралып төшкәч, солдатларны шуны яңартырга жибәрделәр. Мин шул эш белән житәкчелек итәргә тиеш идем. Иске койманы сүтеп ташлау белән...

Иә Алла! Искә төшсә, әле дә тәннәрем чымырдап китә. Өелеп яткан кеше гәүдәләре. Кайсыларының битләрен ядрәләр чокыган. Сынык куллар. Өзелгән аяклар. Тишелеп иләккә әйләнгән арка, күкрәкләр: кыпчак кардәшләребезнең курганнар өстенә куеп калдырган таш сыннарын жыеп, ядрәләрдән саклану өчен өеп куйганнар. Кыргыйлык. Вандализм. Бәлки фашистлык сүзгә генә аңлата ала торгандыр бу кабахәтлекне...

Ничек аңлатырга? Укучыга ничек житкерергә? Кемнәр жимергән бу мәчетләре? Кемнәр тар-мар иткән таш сарайларны? Урыслар? Инде мин кырык елдан артык урыс арасында яшим. Кыргый, кансыз халык дип атый алмыйм мин урысларны. Киресенчә, аларның киң күңелле, шәфкатьле булуларын беләм. Дөрәс, алар шәфкатьлеләр. Дөрәс, алар киң күңеллеләр. Шулай булгач, нишләп соң алардан варварлар туа? Кем аңлата ала миңа шушы жан тетрәткеч мәсьәләне?

Кабер ташларына тимиләр, кагылмыйлар. Бу кагыйдә тайпылгысыз санала. Ә кая соң Болгардагы кабер ташлары? Алар хәрабәләр өстенә килеп кунаклаган агач йортларның нигезләрендә, Успен чиркәвенен диварларында, аның идәнендә. Болгарны карарга килгән кеше кабер ташларына басып йөри, кабер таптый, безнең бабаларыбызның васыятләрен. Чиркәүне кабер ташларыннан салырга ярый микәнни? «Победителей не судят», — ди аларның әйтеме. Сәясәттә шулай.

Сәясәт ялганны да, ерткычлыкны да гонаһка санамый. Жиденче кат күкләрнең хөкеме бөтенләй башка. Заманында жир шарын дер селкетеп, туктаусыз жинеп торучы империяләреннән язмышлары кызганыч. Алар жимерелә, таркала, халкы юкка чыга.

Каршымда Кече манара. Ниндидер кодрәтле көч аны жимерүдән коткарып калган. Үлчәү салып караганда, ул артык биек тө түгел, ә үзе биек күренә. Биек ярлар астында киң елга, яшел болыннар. Күк гөмбәзә киң, иркән. Шәһәр үзе яссы

калкулыкка урнашкан. Әллә шуңа күрә, әллә башка тылсым ярдәмендә манара биек тоела.

Нинди көчле, нинди сизгер булган шушы манараны утыртучыларның зәвыгы!

Кичке энгер. Кояш офык читендәгә күкшел урманнар артына иңеп килә. Өйлә намазы якынлашкан. Мәззин чапан итәген тотта төшеп манарага менә. Ниһаять, кырык сигезенче басма. Балкон. Сүнәп килгән шәфәк нурларына буялган жир йөзе. Лә-ә-ә иләһә илләл-лаһи! Шушы тавыш Болгар шәһәрәндә яшәүчеләрнең күнелләрен мизгел эчендә берләштерде, теләкләрен күкләргә тоташтырды...

Белмим, нинди илаһи көч безнең киләчәкләр белән идарә итә икән? Гөнаһ эшләребезне жәзага тарттыру өчен бирелгән газәпларны безгә кем индерә? Ә саваплы гамәлләребез хушлаган куанычларны? Азанчылар туктый торган басмада мин Альберт Әсәдуллинга юлыктым. «Мәһди» рок-операсының режиссеры һәм прима жырчысы.

Әгәр без талант ияләрен ихтирамларга өйрәнгән халык булсак, Альбертның татар мәдәниятендәгә урынын, мәдәниятебезгә керткән өлешен бәяли белер идек. Миннән тыш тагын берничә татар Әсәдуллинны азан әйтергә кыстый башладык.

— Бу бит изге манара,— диде ул берәз югалып калып.— Гөнаһ түгелме икән рухани булмаган кешегә азан әйтү?

— Юк, гөнаһ булмас,— дидек без бертавыштан.— Киресенчә, сезгә савап булыр.

— Азан әйтергә ярамый торгандыр дип уйлыйм мин,— диде Әсәдуллин.— Мин «Мәһди»дән бер Коръән аятен жырлап карыйм.

Опера жырчысының могжизалы тавышына төрелгән Коръән сүзләре кала өстендәгә зәңгәр күккә очып күтәрелә башлады. Һаман өскә, Һаман биекләккә күтәрелә. Инде бер мәлне тәннең күзәнәкләрен тетрәтә торган моңлы тавыш офыкларга тарала иде. Ничә гасыр мәрттә, тапталуда яткан Изге кала әкрән генә уянып килә иде.

(Дәвам ы бар.)

МИРГАЗИЯН ЮНЫС

Мәскәү.



Тарихи дәрәслек очен



(Алтын Урда чоры әдәби теле һәм аның борынғы традицияләре)

Язма әдәбиятның һәм әдәби телнең үсешенә дәүләтчелек зур йогынты ясый. Ул халыкларның яшәешендә яңа офыклар ача, әдәби телнең тотрыклы кагыйдәләре үсүгә, төрле сөйләм өслүбләре (стильләре) белән баюга нык этәргеч бирә. Идел буе төрки теленә X—XIII гасырларда, Болгар дәүләте чорында нигез салына. Моңы борынғы татар әдәби теленен үсеш чоры дип санарга мөмкин. Нәкъ шушы чорда борынғы гомумтөрки язма традицияләр, жирле болгар һәм кыпчак телләре нигезендә элгәреге (иске) татар әдәби теле үсеп чыга, аралашуда тел чараларын билгеле бер максаттан файдалану нәтижәсендә аның аерымы өслүбләре барлыкка килә.

Әдәби телнең кайбер кагыйдәләре бик күптәннән, инкишаф ителгән (ачылу, гәмәлгә керү) булса да, аның төп үсеше язу барлыкка килгәннән соң башлана. Мәгълүм булганча, борынғы төрки халыкларның төрле системага корылган язу төрләре булган. Шулар арасында безгә билгелесе һәм иң камиле — рун язуы. Ул әлифба көнчыгышта безнең эраның VI—IX гасырларына һәм аннан соңгы чорларга караган ташъязмаларда сакланып калган. Әле ул вакытта күп халыкларда, шул исәптән славянарда да (поляк, чех, словак, урыс, украин, белорус һ. б.) язу булмаган. Рун язмаларында борынғы төрки әдәби тел ачык чагылыш тапкан. Рун хәрәфләре белән язу традиция рәвешендә Идел буйларына да килеп житә.

Идел буе язма әдәби телендә болгар, кыпчак телләреннән тыш, борынғы төрки әдәби телне чагылдырган рун язмаларының, «Алтын балкыш» әсәренен (X гасыр), XI гасырда ижат ителгән «Кутадгу билик», Мөхмүд Кашгарыйның «Диване лөгәт-төрк» хезмәтендәге тел үзенчәлекләре дә зур урын ала. Шулай ук анда Әхмәт Йүгнәкинең «Һибәтел — хәкаикъ», Хужа Әхмәт Ясәви хикмәтләрендәге, Сөләйман Бакыргани әсәрләрендәге тел үзенчәлекләре дә киң чагылыш таба.

X гасырлардан башлап төрки халыкларда уйгур язуы да мәйданга килә. Соңыннан аны гарәп әлифбасы алмаштыра. Гарәп язуы мең ел буе татар халкына һәм аның мәдәниятен үстерүгә хезмәт итә. Язма формадан тыш, әдәби телнең сөйләм төре дә күптәннән яши. Аерымы этник төркемнәрнең — кабиләләр һәм халыкларның гомуми тел кагыйдәләре гасырлар буе үсеп һәм камилләшеп килгән. Бу гомумхалык теле әдәби тел инкишафында зур урын тоткан, элек-электән язма әдәбиятка да йогынты ясаган.

Безнең эраның IX—X гасырларында Көнчыгыш Европада Урта Идел буенда төзелгән Болгар дәүләте икътисади, ижтимагый һәм мәдәни яктан югары баскычка күтәрелгән зур феодал дәүләт була. Шул жирлектә X—XII гасырларда болгар дигән халык формалаша. Бу дәүләттә төп урынны болгарлар алып торса да, шул исем астында төрле төрки кабиләләрнең берләшкән булуын да истән чыгармаска кирәк. Гарәп тарихчыларының мәгълүматларына караганда, Идел буе болгарларының берничә тармакка бүленүләре билгеле. Язма һәм археологик чыганаclar күрсәткәнчә, Идел буена килгәннән соң, болгарлар төрки телдә сөйләшә торган башка халыклар һәм кабиләләр — кыпчак, бөжәнәк, угыз һ. б. белән очрашканнар, алар белән үзара аралашканнар. Әлбәттә, бүгенге татарлар белән алар арасында турыдан-туры генетик бәйләнеш бар. Монда аеруча ике компонент төп урынны алып тора: болгарлар һәм кыпчаклар. Идел буе Болгар дәүләте биләмәләрендә элек-электән кыпчак кабиләләре яшәгән. Борынғы заманнарда ук болгарлар һәм кыпчаклар арасында тыгыз мөнәсәбәтләр урнашкан. Рус елъязмаларында да бу хакта шактый ачык мәгълүматлар сакланып калган. Башка тарихи-археологик, лингвистик, этнографик материаллар да моңы ачык раслый.

Тарихта кыпчаклар турында бик күптәннән искә алына. XI гасыр филологы Мәхмүд Кашгарый үзенә «Диване ләғатет — төрк» дигән зур күләмле мәшһүр хезмәткә кыпчакларның кин территориядә яшәүләре, көнкүрешләре, телләре турында гаять әһәмиятле мәгълүматлар язып калдырган. Мәгълүм булганча, кыпчаклар XI гасырларда һәм аннан да элгәрәк Европа һәм Азия далаларын биләп торалар. Аларның Ак Кумания һәм Кара Кумания дип аталган зур дәүләт берләшмәләре барлыкка килә. Кыпчакларның XI гасырдан XIII гасырның урталарына кадәр (монголлар килгәнчә) Идел һәм Дунай елгалары арасындагы кин далаларда,

86
تون C. ton (speziell Pels) a. M. Kleid.

توي toi a. l. Trappgans.

طويك C. tayjak a. l. Stock. — طويك tayan Imp. طيائل

ibid. sich stützen.

طين C. tang a. l. Dämmerung.

ف und ع

فتابى attaby a. M. Tabin. Vg. Dozy, Suppl. i. v.

فريش C. friso a. l. Engel. (pers.)

فن furun a. l. Backofen. (lat. furnus).

ق

قايوي Vg. unter قايوي.

قايون C. hatun, chaton, katun a. l. Frau, Herrin.

قاز C. 130 chaz a. l. Gann.

قاز C. kazak a. l. Landstreicher.

قش C. cas a. l. 1. Augenbraue. — 2. a. l. Siegelgehäuse am Ring. — 3. Bergrücken.

قشك C. chasak a. l. Löffel.

قش C. chuter a. l. Maulesel.

قش C. 123 gali a. l. (türk. statt کپر). Topf. Vg. Fullers, Leg. Pers.

قان C. can, Solg. dass a. l. Blut. — قان قان a. l. Schürpf.

قانت C. kanat C. kanat Solg. dass a. l. 1. Flügel.

قاز C. 90 chaz a. l. Zunder.

قاز C. kazak a. l. Hobel.

قاز C. kazun C. coun a. l. (türk.) Molone.

قاب C. kap a. l. Back.

قاب Imp. قبال a. l. nehmen.

قاب C. chop, kop. Imp. قبال Perf. قبتى a. l. sich erheben.

87

ben z. B.: دوز قبتى der Staub erhebt sich. — 2. entstehen, ins Dasein treten. — 3. verrenken vom Gelenke.

قابا kaba (grob). — قبا قبا kaba sakallu a. l. der einen dichten Bart hat.

قبتان kaptan a. l. Oberkleid = ar. قبتان oder قبتان welches Wort aber wohl von den Türken herübergenommen ist.

قبر kapar (Cod. kapar) Imp. قبرل a. l. f. f. insmachen.

قبرق قبا kabarduk Vg. قبا قبا (Pavot de Court) a. l. Puppe des chinesischen Schattenspiels (= ابا).

قبا kobuz (eine Art Geige) a. l. قبا قبا C. dass. ibid. derjenige welcher den Kobuz bespielt.

قبا kaptu C. chopti a. l. Scheere.

قاب C. cabuc a. l. Kürbis.

قاپ C. kaplan a. l. Panther.

قاپ C. kapu a. l. Thür. — قاپ قاپ قاپ قاپ C. l. f. Thorwächter.

قاپ C. kat, cat etc. Solg. قاپ a. l. Seile.

قاپ Imp. قاپل a. l. mischen.

قاپ C. kutur = قاپ قاپ C. l. f. anrichten.

قاپ C. kataryn Griech. = κατάρυν a. l. Ualeuro.

قاپ C. kutur Vg. C. choturlu gründig a. l. Ausschlag.

قاپ C. kutlu C. kutlu Imp. قاپل a. l. sich hofreien.

قاپ C. kutlu a. l. glücklich. — قاپ قاپ قاپ قاپ C. l. f. glücklich.

قاپ C. kutlu Imp. قاپل a. l. gratulieren. Das Wort

قاپ ist häufig in Eigennamen z. B. قاپ قاپ قاپ قاپ C. l. f. (einmal in der Form قاپل ibid.).

1894 елда немец телендә Голландия галиме Т. Хоутсма тарафыннан нәшер ителгән борынгы татар телен чагылдырган XIII гасыр сүзлегеннән бер үрнәк.

хәзерге Казагыстан жирләрендә, Кара дингез буенда, Кырымда һәм Кавказда яшәгәнлекләре билгеле. Кыпчакларның төп өлеше торган жирләр гарәп чыганаclarында Дәште Кыпчак (Кыпчак даласы) дип йөртелә. Идел буйлары бу даланың үзәген тәшкил итә. Шулай ук бу исем астында XI—XIV гасырларда Днепрдан Иртышка, Балхаш күләнә, Кырымнан Болгар дәүләтенә кадәр сузылган зур мәйдан күздә тотыла. Таралып яшәүләре нәтижәсендә, кыпчакларның (аларны Ауropa — урыс язмаларында команнар, половецлар дип тә йөртәләр) телләрендә күп кенә аерымлыклар да булган. Төрки телләрдә хәзер дә кыпчак теле традицияләре дәвам итә. Бу уңайдан 1989 елда Нөкес шәһәрәндә кыпчак телләре, аларның тарихы һәм хәзерге хәле турында зур гына фәнни конференция булып үткән иде. Анда булган чыгышларда күрсәтелгәнчә, нинди төбәкләрдә-жирләрдә яшәүләренә бәйлә рәвештә кыпчакларда төрле тел үзенчәлекләре барлыкка килгән. Алар бүгенге халыкларда да сакланып калганнар. Шуларны истә тотып, кыпчак телләре берничә зур төркемгә бүленә:

1) Төньяк кыпчак телләре болгар-кыпчак төркемен тәшкил итә. Моңа татарлар һәм башкортлар керә.

2) Көнбатыш кыпчак телләре кыпчак-половец төркемен хасил итә. Бу төркемдә комык, караим, карачай-балкар, кырымтатар телләре төп урынны алып тора.

3) Көнчыгыш кыпчак телләре кыпчак-нугай бүленешендә карала. Моңа казакъ, каракалпак, нугай телләре керә. Үзбәкләрнең бер өлеше дә шушы төркемгә якин тора.

Һичшиксез, бу бүленешне ачыклап бетерәсе бар әле. Кайбер төрки халыкларның теле катлаулы тарихи шартларда формалаша. Мисалга татар халкын һәм аның теле

тарихын алырга мөмкин. Татар халык теле үсешендә Идел буе болгарлары теленен аерым урын тотканлыгын һич кенә дә истән чыгарырга ярамый. Без кыпчак теле дип йөрткән үзенчәлекләр болгар теле белән гасырлар буе тыгыз аралашып килгән. Аларны хәзер төгәл итеп, монысы болгар теле үзенчәлеге, бусы кыпчакныкы дип төгәл аеру да читен, гомуми төп сызыкларны гына билгеләп була. Хәзерге татар теле гасырлар дәвамында борынгы болгар һәм кыпчак телләре нигезендә үсеп чыккан. Шул рәвешчә, татар телендә болгар һәм кыпчак телләренен бер-берсе белән тыгыз кушылуы — контаминациясе ачык күзәтелә. Анда Идел буена Көнчыгыштан килгән һуннарның да, Бөек Төрки Каганат таркалганнан соң, Ауropaга таба авышкан төрки халыкларның да, Көнъякта Бөек Болгар дәүләте яшәвеннән туктагач, Азов һәм Кара дингез буйларынан күчеп, Идел буенда Болгар дәүләте төзегән болгарларның да, элек-электән киң далаларда яшәгән кыпчакларның да тел үзенчәлекләре сакланган. Әйткәнбезчә, болар арасында болгар һәм кыпчак компонентлары өстенлек алганнар. Шул ук вакытта татар теленен үсешенә борынгы язма төрки әдәби тел дә һәм гарәп, фарсы телләре дә зур йогынты ясаганнар. Кызганычка каршы, хәзерге төрки телләр белемдә татар халкы этногенезында бөтенләй болгарларны һәм болгар телен искә алмыйча, турыдан-туры кыпчак теориясеннән башлап китү, татар телен кыпчакларга гына кайтарып калдыру кебек карашлар да яшәп килә. Үзеннән-үзе аңлашыла ки, бу консерватив болгар-чуваш «теория»сен саклап калырга тырышудан килә.

Хәзерге балкар телен татар теле белән чагыштырма рәвештә өйрәнү дә болгар теле үзенчәлекләрен ачыкларга мөмкинлек бирә. Тикшерүчеләр моңа күптәннән игътибар иткәннәр (кара: Н. Караулов, Балкары на Кавказе, 1908; В. Сломин. К вопросу о происхождении народности Камско-Волжских болгар, Казань, 1921 г. б.). Кавказ X—XI гасырларда ук инде балкарларның төп яшәү урыны була, алар болгар кабиләләренен бер өлеше булып саналалар. Күзәтүләр күрсәткәнчә, балкар теленен бер шивәсе (Баксан-Чегем сөйләше) аеруча татар теленен урта диалектына якын тора (ирен-ирен авазы w ның зур урын алуы, г, к, х авазларының тирән әйтелүе, ч, ж авазларының аффрикат рәвешендә булуы (жыла, жыл, жорт, жөз h. б.)).

Татар әдәби телендә, аның шивәләрендә Идел буенда яшәгән элекке кабилә һәм халык телләренен үзенчәлекләре хәзер дә сакланып килә, әдәби тел кагыйдәләре шуларны берләштергән хәлдә үсә. Татар теленен инкишафлашу юллары нәкъ шуны күрсәтә. Анда желәштерү һәм йеләштерүнен дә зур урын тотуы, ротацизм һәм ламбдаизм күренешләренен булуы, фонетик грамматик системаның үзенә хас үзенчәлекләргә ия булуы ачык күзәтелә. Татар телен күп яктан элекке кыпчак телләренә якынайткан күренешләр күп. Мәсәлән, сүз башында й авазының еш кулланылуы (йегет, йылан, йомгак h. б.); сүзнен беренче һәм аннан соңгы ижекләрендә ы, и, у, ү сузыкларының тар әйтелүләре; озын сузыкларның булмавы; сузыклар арасында килгәндә саңгырау авазларның яңгыраулашуы; сүзнен уртасында һәм ахырында гъ, г авазларының в (вау) га (агыр — авыр, таг — таw), сүз уртасында г ның й га күчүе (сыгыр — сыйыр); сүз ахырында, кайбер очракларда сүз уртасында гъ, г авазларының әйтелмәве (тулуг — тулы, татлуг — татлы, катыйг — каты, тириг — тере, йыглашу — жылашу, Йагкуб — Йакуб h. б.). Сүз башында кайбер сүзләренен саңгырау аваз белән әйтелүе (татлы, тел, теш); дифтонгларның актив кулланылуы; алмашлыкларның м белән бирелеше (мин — мән, миңа — мәңа, монда, моңар); килеш категори-ясенен үзенә хас кушымчалар белән килүе (иялек килештә -ның, -нен, юнәлеш килештә -га, -гә, -ка, -кә, төшем килешендә -ны, -не, III зат тартымлы исемнәрдә -н, чыгыш килешендә -дан, -дән, -тан, -тән, урын-вакыт килешендә -да, -дә, -та, -тә); теләк фигыльләрдә -гы, -ге, үткән заман сыйфат фигыльләрдә -ган, -гән, -кан, -кән кушымчаларының кулланылуы h. б. Бу үзенчәлекләрен күбесе кыпчак телләреннән тыш, болгар телендә дә киң урын алган була.

Хәзергәчә төрле күчермәләрдә сакланып калган язма истәлекләр, зур күләмле әсәрләр (XIII гасырның беренче яртысында төзелгән сүзлек, эпиграфик язмалар, «Кыйссаи Йосыф» поэмасы, «Коман мәжмугасы» h. б.) борынгы һәм иске телләрен ачыклау өчен төп чыганаك булып торалар. Алар турында әле киләчәктә дә сүз булыр. Иң әһәмиятлесе шунда: бу язма истәлекләр монголлар Идел буйларына килгәнчә аралашуда булган телне чагылдыралар. Без аларны «Борынгы төрки сүзлек» белән чагыштыра алабыз. Анда да бит монголларга кадәр тел теркәлгән.

XIII—XIV гасырларда киң территориядә төзелгән Алтын Урда дәүләте — төрки халыклар тарихында үзе бер уникаль күренеш. Идел буе Болгар дәүләте Алтын Урда составында да автономия рәвешендә үзенен мөстәкыйль яшәвен дәвам итә. Күп шөһәрләр жимерелүгә, мәдәният һәм мәгърифәт үзәкләре таркалуга карамастан, жирле сөйләм һәм элекке язма традицияләр сакланып кала.

Алтын Урдада дәүләт-идарә эшләрендә тел-лөгәт, төп мәдәният төрки халык-



1353 елда ижат ителгән «Мәхәббәтнамә» поэмасының кулъязмасыннан бер өзек.

ларныкы була. Яңа шартларда болгар, кыпчак, угыз телләренә нигезләнгән Идел бие төрки әдәби теле үсеп чыга. Бу — безнең борынгы бабаларыбызның язма китап теле яки, башкачарак әйткәндә, халыкның жанлы сөйләм үзенчәлекләрен эченә алган элгәреге (иске) татар әдәби теле. Анда борынгы уйгур-карлук, Харәзем телләре традицияләре дә көчле була. Бу процесста Идел буенда жирле кыпчак теле аеруча әһәмиятле роль уйный. Ул Алтын Урда хакимиятенә дәүләт теле дәрәжәсенә күтәрелә. Ул вакыттагы тел ситуациясенә бәя биргәндә бу факторларны иске алмыйча мөмкин түгел. Урта Идел буенда элек дәүләт теле булып торган болгар теле үзенә мөстәкыйль кулланылышын югалта, кыпчак теленә (аны татар теле дип тә атыйлар) функциональ чикләре кинәя. Болгар дәүләте жимерелгәч, болгарларның башка урыннарга, тынычрак жирләргә күчеп китүләрен дә, аларның бер өлешен кыпчаклар тарафыннан ассимиляцияләнүен, йотылу күренешен дә күрсәтергә кирәк. Алтын Урда дәүләтенә башкаласы Сарай шәһәрләндә элекке Болгар дәүләтеннән, Урта Азиядән, Көнчыгыш илләреннән килгән галимнәр, шагыйрьләр, тел осталары туплана, кинә күләмдә гомуми төрки мәдәният һәм әдәби тел үсеп чыга. Әдәби, фәнни, тарихи-публицистик, дидактик әсәрләр языла («Хәсрәү вә Ширин», «Кыйс-сасел-әнбия», «Мәхәббәтнамә», «Нәһжел-фәрадис», «Гөлстан бит-төрки», «Жөм-жөмә Солтан», һ. б.). Аларда болгар-кыпчак сөйләмә, угыз теле үзенчәлекләре белән кушылып бара. Бу чорда канцелярия-дипломатия өслүбе дә кинә үсеш кичерә. Аеруча ярлыклар жанры активлаша. Ханнар тарафыннан ярлык итеп бирелгән мондый хокук язучылары шактый күп сакланган. Алар башка илләр белән дипломатик мөнәсәбәтләр урнаштыру, үзара ярдәмләшү максатыннан чыгып та бирелгән. Борынгы традицияләренә эченә алган бу төрки әдәбиятны һәм әдәби телне үстерүдә татар халкының борынгы бабалары турыдан-туры катнашкан. Шуна күрә ул чордагы язма әдәбият татар әдәби теленә үсешенә дә зур йогынты ясаган. Шул жирлектә иске татар әдәби теле барлыкка килгән. Күп әсәрләр, документлар бүгенгә көнгәчә килеп житкәннәр. Алар бездә генә түгел, Көнбатыш һәм Көнчыгыш илләрендә дә табыла торалар. XIII—XIV гасыр язма истәлекләрен чит илдә яшәүче төркологлар да зур кызыксыну белән өйрәнәләр. Ул әсәрләрдә шул чорның гажәеп тел байлыгы, өслүб алымнары һәм сурәтләр чаралары кинә чагылыш тапкан.

КОТБНЫҢ «ХӨСРӘУ ВӘ ШИРИН» ПОЭМАСЫ ҺӘМ ТЕЛ-СТИЛЬ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Поэма 1342 елда язылып, ун мең шигъри юлны үз эченә ала. Күчермәсе Франция милли китапханәсендә саклана. Әсәрнен фотокүчермәсе, латинча транскрипциясе һәм сүзлегә, өч китап булып, Польша Фәннәр академиясе тарафыннан бастырып чыгарылды. Ул Казан дәүләт университеты нәшриятында да дөнья күрдә. «Хөсрәу вә Ширин» поэмасында XIV гасыр язма әдәби теленң матур үрнәкләрен күрергә була.

Әсәрдә хәзерге татар теленә якин торган сүzlәр, жөмлөләр һәм халык телендә киң кулланышта булган әйтелмөләр күп очрый. Шагыйрь шул чордагы әдәби тел мөмкинлекләреннән иркен файдалана, табигать күренешләрен төрле алымнар белән сәнгатьчә яңгырашта тасвирлый, тормыш-көнкурешнен төрле якларын гади итеп сурәтләп бирә. Мәсәлән:

Йитеп кәлди язылар, таглар аша,
Кыйлу тагларга — ташларга тамаша,
Күрер кем, таг үзрә хуш чөчөкләр
Ачылмыш, зандуважлар каршы сайрап.
Килеп яз көнләр, ул-кызлар уш анда
Тамаша кыйлыр ирмешләр хуш анда,
Бу Шауыр йитмеше вакытында таглар,
Чөчөк ачылып, яшөрмеш ирде баглар,
Алып ташлар, чөчөкләр йыдгы рөңгә:
Бере сарыйг, бере ал, бере зәңги.

Татар теленә хас үзенчәлекләр әсәрнен лексикасында да, грамматикасында да ачык чагыла. Поэмада татар теленң үзенә хас нормалары үсә бару да ачык күренә. Мәсәлән, юнәлеш килешендә — ка-кә, а-ә (атка, ташка, гамәлгә, ләшкәринә, илеңә, акылыңа һ. б.), төшем килешендә -ны, -не (сүзне, йөзне), хәл фигыльләрдә -ыб,- еб кушымчаларының (йитеб, кәлеб, алыб) активлашуы һ. б. Шул ук вакытта борынгы төрки язма тел традицияләренң дәвам итүен (чыгыш килешендә -дыйн, -дин, боерык фигыльләрдә гыл-гел, -н, ңыз кушымчалары һ. б.), төрки архаизмнарның, гарәп-фарсы сүзләренң шактый күп булуын да әйтмичә мөмкин түгел.

Әсәрдә кулланылган тел-өслүб чаралары да хәзерге татар телендә дәвам итәләр. «Хөсрәу вә Ширин» поэмасындагы түбәндәге шигърь юлларына мөрәжәгать итик:

Күнел кис вә тәхетдин, бул фариғъ,
Чыраең кыйлма кайгы берлә сарыйг,
Әгәр булсаң бу тәхет-тажга мохтаж,
Сәна йир-тәхет ирер, югары күк-таж.

Бу юлларда чагыштыруның үзенә бер төре — ике генә кисәктән торган чагыштыру бирелгән. Анда жир белән тәхет, күк белән таж чагыштырылган. Күренә ки, күренешләрне бер-берсенә охшатып сурәтлөгәндә бәйлек, теркәгеч, кушымчаларның кулланылмавы да мөмкин. Мондый стиль чаралары гасырлар бue үсеп, киң кулланылышка кереп китәләр. XX гасыр башында аларны Тукай да яратып куллана. Бер мисал:

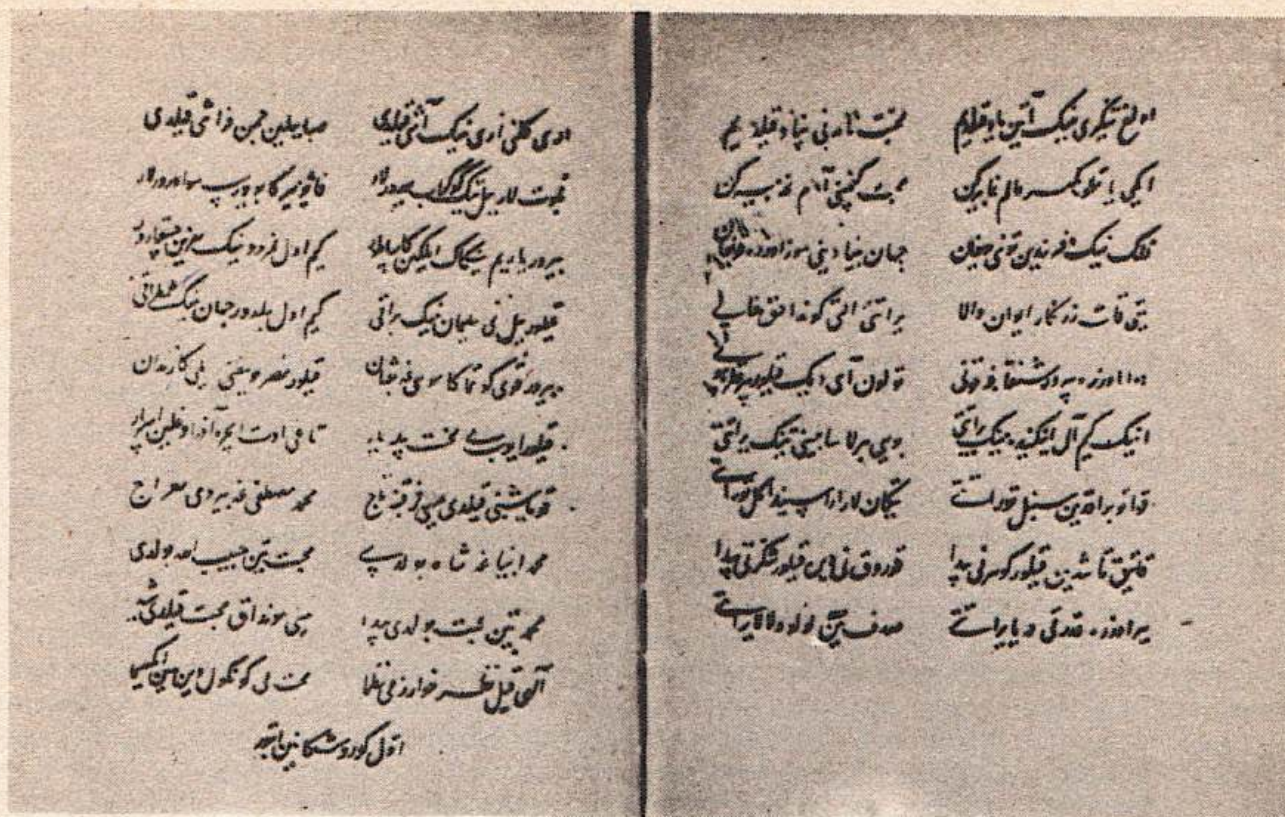
Бик күнелсез бер начар журнал — гомер,
Анда әйбәт, баш мәкалә мал ирер.

Бу бигрәк тә поэзия теле өчен хас. Ул ритм, рифма таләпләренә дә җавап бирә. Кыскалык өчен ярдәмлек сүзләргә мөрәжәгать итүенң кирәге юк. Күчерелмә мәгънәгә нигезләнгән бу төрдәге образлы чагыштырулар XX гасыр башындагы сатирик сөйләмдә дә зур урын ала.

Бәйлөгеч чаралардан башка ясалган чагыштыруларда, беренче чиратта, кыскалыкка ирешү күздә тотыла. Сөйләмнен аһәңен күтәрү максатыннан алар проза әсәрләренә дә үтеп керәләр. Бу яктан «Хөсрәу вә Ширин» әсәре татар әдәби телендә поэтик өслүбне үстерүдә әһәмиятле урын тота.

«МӘХӘББӘТНАМӘ» ӘСӘРЕ, АНЫҢ ТЕЛ-СТИЛЬ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ (1353)

Төрки халыкларның урта гасыр әдәби теле әдәбияты тарихында «Мәхәббәтнамә» поэмасы зур урын тота. Поэманы иҗат итүче үзенң исемен әйтми, бары тик



Сәмәркандиниң мәмлүк кыпчаклары телен чагылдырган 1451 елгы Истанбул кульяз-масыннан бер өзек.

Харәзми тәхәллүсә (псевдонимы) белән генә атап йөртә. Шунысы ачык: әсәрдә аның төрки һәм иран-гарәп традицияләренә тугрылыклы оста шагыйрь, олы фикер иясе булганлыгы күренә. Ул үзе турында күп сөйләми, тик бүлек ахырларында гына мәсьәләгә бәйләнешле рәвештә лирик кичерешләрен белдерә, Харәзми исемен атап бара. Бу яктан караганда, әлегә тәхәллүс авторның үзен белдерүдән бигрәк, әсәрнен лирик-эмоциональ юнәлешен көчәйтүгә һәм үстерүгә ярдәм итә. Шуна күрә «Харәзми» тәхәллүсә әсәрдә фикерне гомумиләштерүче бер символик образ булып та яңгырый.

«Мәхәббәтнамә» әсәренен хәзерге көндә ике кульязмасы бар. Алар икесе дә Лондонда Британ музеенда сакланалар. Бу язмаларның берсе уйгур, икенчесе гарәп хәрефләре белән язылган. Уйгур нөсхәсе гарәп әлифбасында язылган күчермәгә караганда кыскарак. Анда ундүрт бүлек, өч газәл бирелгән. Бу вариант әсәр язылгач 79 елдан соң күчерелгән, шуңа күрә ул борынгырак санала. Күчерүчесе — Мансур бакший. Гарәп әлифбасында язылган «Мәхәббәтнамә» — шактый тулы вариант. Ул барлыгы 948 шигъри юлны эченә ала. Керештән соң, анда язма әсәрләрдәге традицион форма буенча бүлекләренен исеме бирелгән. Мәсәлән, «Әүвәлгә намәни әйтер» (Беренче хат), «Икенче намәни әйтер» (Икенче хат), «Өчүнчи намәни әйтер» (Өченче хат) һ.б. Шул рәвешчә, һәр хат аерым бүлеккә төшкән итә. Хат текстларында унбер мәснәви (яңашә рифмалардан торган ике юллы шигърьләр) аралаштырылып китерелгән. Әсәрдә мөнәжәт тө, кыйтга да (Көнчыгыш поэзиясендә газәлнен бер төре) очрый. Унберенче хаттан соң йомгаклау өлеше килә. Төрле урыннарда күчерелүенә карамастан, «Мәхәббәтнамә»нен уйгур һәм гарәп вариантында да тел, эчтәлек, өслүб һәм композиция ягыннан охшашлык күренә.

Поэмада газәлләр шактый урын алып тора. Алар әсәрнен эчтәлегенә дә туры килә. Шигъри форма буларак, газәлләр халыкның лирик жырлары нигезендә туа һәм төрки халыклар әдәбиятында XIII—XIV йөзләрдә формалашып житә. Аларда һәр ике юл төгәлләнгән фикер белдерә. Шагыйрь тантаналы өслүптә үзенен остазына, хужасына мәдхия укый, мактау сүзләре әйтә. Аның хужасы — Мөхәммәт Хужа бәк дәүләттә олы һәм бөек шәхес, сугышта батыр һәм кыю, оста һәм күренекле житәкче, үзенен дәрәжәсә белән дан тоткан дәншәтләр кеше.

1347—1357 елларда Алтын Урдада хан булып Жанибәк тора. Конрат нәселенән килгән Мөхәммәт Хужа бәк — аның вассалы, таянычы һәм ырудашы, Ак Урданың югары дәрәжәле түрәсе була.

Мәхәббәт турында язылган бу китап гүзәллеккә һәм матурлыкка дан жырлый, кешенең эчке дөньясын, интим кичерешләрен сурәтли. Әсәрдә мәхәббәт проблемасы ижтимагый тормыштан аерым торган күренеш итеп түгел, бәлки жәмгыять үсеше, кешеләр арасындагы мөнәсәбәт белән тыгыз үрелеп бара. Әсәренң беренче юлларында ук без моны ачык күрәбез:

Олуг Тәңриниң атын йад кылдым,
Мәхәббәтнамәне бунйад кылдым.
Ике йакты-гәүһәр галәмгә биргән,
Мәхәббәт ганжене адәмгә биргән.

Шагыйрь тарафыннан алынган ике якты гәүһәр төшенчәсе дөньяның матди һәм рухи асылына ишарә итә, мәхәббәт шулар белән тыгыз бәйләнештә алына. Шул юнәлештә әсәренң башыннан алып ахырына кадәр мәхәббәтнең кешеләр тормышында тоткан урыны, аның мораль-фәлсәфи жирлегә ачыла.

Борын-борыннан укымышлылар, язучылар һәм халык чичәннәре мөнгелек мәхәббәт темасына мөрәжғәгать иткәннәр. Моңа күп әсәрләр багышланган. Көнчыгыш һәм төрки әдәбиятта мәхәббәтнең бөскелегән һәм гүзәллеген гәүдәләндергән Йосыф-Зөләйха, Хөсрәү-Ширин, Ләйлә-Мәжнүн, Таһир-Зөһрә кебек классик образлар туган. Аларда саф матурлык хакында гына түгел, кешенең интеллектуаль һәм эстетик идеаллары, әхлакий сыйфатлары турында да сүз бара. Бу әсәрләрдә көчле романтик тасвирлаулар, фажигале-драматик вакыйгаларга нигезләнгән бай сюжет сызыгы үстерелеп бара. Харәзми әсәре, мәхәббәт темасына багышланган башка әсәрләрдән аермалы буларак, үзенчәлекле итеп, үзенчә калыпта язылган. Анда трагик ситуацияләргә нигезләнгән сюжет та, романтик образлар да юк. Шагыйрь андый юлны сайламый. Ул үз фикерен куәтләү өчен Көнчыгыш поэмаларында, дастаннарда кин таралган, халыкка мәгълүм булган образларның кайберләрен искә алып үтә. Гүзәл Йосыф образы — шагыйрьнең идеалы. Хөсрәү, Ширин, Ләйлә, Мәжнүннәр дә шагыйрь игътибарыннан читтә калмый.

Автор, сәнгатьчә сурәтләү алымнарыннан, телнең бай мөмкинлекләреннән оста файдаланып, лирик геройны көчле эмоциональ чаралар, поэтик образлар аша ача. Ул үзенң фикерләрен күп вакыт күчерелмә мәгънәдәгә тасвирлау чаралары белән белдерә, чын гүзәллек һәм күркәмлек хакына күнел түреннән чыккан изге хисләрен багышлый һәм жирдәгә матурлыкны, нәфислекне күтәренке рухта сурәтли. Кояш жир йөзен яктыртмаса да куркыныч юк, гүзәлнең йөзе, нуры кояшны да алмаштыра, дөньяга шундый ук нур чәчә ала. Аның татлы сүзләре жиһанга тарала, ул бәхетле, аны яраталар, аның гүзәллегә алдында баш ияләр. Шагыйрь башта ук тыйнак кына итеп укучыдан рөхсәт сорый, мин шул турыда, дөньядагы матурлык турында язар идем, ди. Поэмада күчерелмә мәгънәдәгә сүзләр — метафоралар, чагыштырулар, образлы сыйфатламалар һ. б. чаралар аша кеше белән табигать арасындагы бердәмлек тасвирлана. Моңы, беренче нәүбәттә, кешенең портретын сурәтләгәндә ачык күрергә була. Гадәти традицион сурәтләүләр шул чордан ук килә. Мәсәлән, поэмада кешенең йөзен табигатьнең иң матур вакыты — яшәргән яз, чәчәкләр белән чагыштыруга кин урын бирелә. Шулай ук йөзне, кашны, күзне тасвирлау өчен ай образы да зур урын ала. Гәүдә төз наратлар, кипарислар, жәннәт агачларына охшатыла, теш эңжеләр белән чагыштырыла.

«Мәхәббәтнамә» әсәрендә XIII—XIV йөзләрдәгә төрки язма тел үзенчәлекләре кин чагылыш таба. Ул чорда ижат ителгән әсәрләренң бер төркемендә хәзергә татар теле үсешендә зур урын тоткан тел кагыйдәләре төп урынны били. Нәкъ шушы үзенчәлекне «Мәхәббәтнамә»дә дә ачык күрергә була. Әсәренң сүзлек хәзинәсе, беренче нәүбәттә, борынгы төрки язма традицияне саклый (кыпчак, угыз, уйгур үзенчәлекләре һ. б.). Моңың белән беррәттән, гарәп, фарсы телләреннән кергән сүзләр дә очрый. Шул язма формалар XIV йөзләрдә халык теле жирлегендә төрле төбәкләрдә формалашып килә торган аерым төрки телләргә хас үзенчәлекләр белән тыгыз үрелеп баралар. Халык жырларындагы кебек жанлы сөйләм теленә нигезләнгән тасвирлау чаралары, янәшә рифмалы шигъри юллар әсәренң эмоциональлеген һәм лирик агышын тагын да көчәйтәләр:

Латәфәт мөлкенә султансән, ай жан,
Камук баштин аякка жансән, ай жан...
Сачың бер тарыңа мең хур йитмәс,
Йөзеннең нурына һич нур йитмәс...

Гасырлар буге татар әдәби теле шул традицияләр жирлегендә үскән һәм камилләшә барган. Шунлыктан татар теле тарихын XIII—XIV йөзләрдәгә язма истәлекләрдән аерып карау мөмкин түгел. «Мәхәббәтнамә» поэмасының сүзлек хәзинәсе

XV—XVI, XVII—XVIII йөз татар язма әсәрләрендә саклана, хәзерге телдә дә дәвам итә.

Элек-электән төрки телләрдә гомуми уртақ сүзләр зур урын алган. Мәсәлән, саз (уен коралы), кояш, камчы, якты, арслан, йир, йил, энже, олуг, багыр-бавыр, аяк-азак, токуз, багу, булу, күрү һ. б. Һәр төрки телдә алар үзенә хас әйтелешкә жайлашканнар. Кайбер сүзләр теге яки бу телдә ешрак кулланыла. Мәгънә төсмерләрендә дә кайбер үзгәрешләр күзәтелә. «Мәхәббәтнамә»дә татар теле өчен хас, шушы телдәгә мәгънә үзенчәлекләрен эченә алган, кинрәк кулланышта булган сүзләргә дә очратырга, шул төсмерләргә билгеләргә була. Мәсәлән, шункар, ашау (ийү сүзе белән янәшә йөргән), кояш (элек аның көнәш рәвешендә әйтелешә дә булган) һ. б. Урман сүзенң кулланылышы бик үзенчәлекле. Поэмада ул хәзерге татар телендәгә мәгънәдә килгән. Күпчелек төрки телләрдә (үзбәк, әзәрбайжан һ. б.) бу мәгънәне бирә торган күчә сүзе «Мәхәббәтнамә»дә очрамый. Аш сүзе үзбәк телендәгечә пылау төшенчәсендә генә түгел, хәзерге татар телендәгә кебек, кин мәгънәдә, гомумән ашау әйберен, азыкны белдерә. Михнәт сүзе «Мәхәббәтнамә»дә шулай ук татар телендәгечә авырлык, жәфа, хәсрәт күрү төшенчәләрен белдерә. Аның үзбәк һ. б. кайбер төрки телләрдә кин таралган эш, хезмәт мәгънәсендә йөргән очрагы күренми. Мондый мисалларны күпләп китерергә мөмкин. Әсәрдә татар теленң аерым сөйләшләрендә очрый торган үзенчәлекләр дә шактый очрый. Көтмәгә (хәзерге әдәби телдә — көтәргә), шәкәр (шикәр), катында (янында), булысар (булачак) һ. б. сүзләр шундыйлардан. Татар теленә хас үзенчәлекләр килеш кушымчаларында да (жиһан-ның, шункар-га, күңелен-дә), алмашлыктарда да (кайда, мин, бу, моны, монда, моның), фигыл төркемчәләренң ясалышында да кин күзәтелә. Борынгы төрки язма формалар (татлыг, йүзлүг, катыг) белән беррәттән, сыйфатларда татар теленә хас (татлы, йүзле, каты) үзенчәлекләр дә очрый. Шушы унай белән, аруг (арыг) сүзенң соңгы авазы төшөп, нормалашып киткән ару сүзен дә (саф, чиста мәгънәсендә) игътибардан читтә калдырырга ярамый. Хәзер дә шул мәгънә үзгәрмичә, татар халык телендә кин кулланылышта йөри.

Әсәрдә татар теленң бай хәзинәсә булып саналган күңел каны, йөз нуры, саз төзү (кору), саба жиле, жиде галәм, таң ату, йөз ору кебек фразеологик әйтелмәләр дә күп очрый. Поэмада татар теленң лексик, фонетик, грамматик нормалары үсешен ачыклай торган күп кенә үзенчәлекләр табарга мөмкин. Болар белән бергә элекке формалар да шактый кулланыла (тупрактин, сачыны, чыраг, баглагайын һ. б.).

«Мәхәббәтнамә» әсәрендә төрки халыктар, шул жөмләдән татарларга хас гасырлар бие килгән үгет-нәсихәт стилинң тәәсире дә көчле. Мондый стильдә язылган әсәрләрдә, беренче нәүбәттә, кешинң иң югары әхлакий сыйфатлары — гаделлек, дуслык, тугрылык, шәфкатьлелек, юмартлык, байлык артыннан кумау, дәрәс сүзле булу, бер-беренә ихтирам, яхшы караш, нәзакәтлелек турында сөйләнә, шул сыйфатларга төп игътибар юнәлтелә. «Мәхәббәтнамә» әсәрендә бу сыйфатлар мәхәббәт проблемасы белән тыгыз бәйләнештә бирелгәннәр. Бу яктан гүзәллек китабы — «Мәхәббәтнамә» поэмасы бүгенге көндә дә үзенң кыйммәтен, тәрбияви әһәмиятен югалтмаган.

«ГӨЛСТАН БИТ-ТӨРКИ» ӘСӘРЕННҢ ТЕЛ-СТИЛЬ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ (1391)

XIV гасырда ижат ителгән әсәрләрдә күп төрле тел-өслүб чаралары кулланыла, күчәрелмә мәгънәдәгә сүзләргә, сәнгәтьле сөйләм алымнарына кин урын бирелә. Шулай ук бу әсәрләр халыкның тормыш тәжрибәсә жирлегендә туган күп төрле гыйбрәтле сүзләргә, мәкаль-әйтеменәргә һәм халык афоризмнарына бай. Монның үрнәкләре Сәйеф Сараинның «Китабе Гөлстан бит-төрки» әсәрендә дә ачык күрергә мөмкин. Мәсәлән: «Никадәр кем бәкләр ашы татлы булса, и кунак, ярлы-юксылга коры итмәке аннан яхшырак». «Күб йимәгел, күб йийү зыян китерер», «Күрексез киленгә күрекле тун кидерәб йарашмас», «Дуслар өйен себергел, дәхи дошман ишеген какмагыл», «Йитсә татлы суга сусамыш ир, курыкмас алдында булса аждаһа», «Озын буйлы ажмактан кыска буйлы гакыл йахшырак дорыр», «Йимеше күб агачка таш атарлар», «Мал гомер рәхәте өчен дорыр, дәхи гомер мал жәмгъ итмәк өчен дөгел», «Эчереб илгә кашык берлә шурба, чүмеч сабы белән күзен чыкарма», «Бер кеше бакса ачып гүр эченә, белмәгәй: Яткан мәликме я гидай» һ. б. Болар барысы да тормыш чынбарлыгын чагылдырган, тирән әчтәлекле һәм гыйбрәтле тәгъбирләр булып тора.

Әсәрдә хәзер татар халык сөйләмендә кулланылган фразеологик әйтелмәләр күп очрый. Мисаллар: күңел теләге, жәһәннәм уты, ачы тел, юксыллык йөгә,

фәкыйрьләр аһы, күзеннән үбү, саба йиле, йыллар кичү, йөз суын түгү, әл (кул) озату, жәрәхәт өстенә тоз куймак, гафләт уйкусы, йөз кайтармак, төн ката йөрү, йөз тоту һ. б.

Төрки халыкларда матур әдәбиятның шигърийәт һәм чәчмә өслүбе күптәннән үсеш алган. XIV гасыр әсәрләренә төзелешкәндә аеруча бер күренеш күзгә ташлана: чәчмә сөйләм, шигъри әсәрләрнең бер өлеше буларак, киң урын ала бара. Бу яктан «Гөлстан» әсәре бик үзенчәлекле. Андагы хикәятләрдә шигъри һәм чәчмә сөйләм бер-берсе белән үрелеп, керешеп килә. Үрнәк өчен бер мисал: «Хикәят. Локман Хәкимнән сорадылар: — Әдәбне кемнән үгрәндөң? Әйтте: — Әдәбсезләрдән. Бактым аларның әфгаленә — кайсы хәрәкәт кем, мәна хуш килмәде, аннан ихтираз кылдым.

Әгәр уйнап кеше бер хәрәф әйтсә,
Алыр андан белек әһле нәсыйхәт.
Килер ахмак колагына уенчак,
Укыр булсаң йөз иллә баб хикмәт.

(Әфгале — үз-үзен тотышы, ихтираз кыйлу — кабул итмәү.)

«Гөлстан» әсәре халык арасында киң таралган хикәятләр жыелмасыннан тора. Теге яки бу күләмдә әсәрдә фольклор өслүбе дә чагылыш таба. Һәр хикәяттә чәчмә сөйләм белән тезмә сөйләм аралашып бара. «Гөлстан»дагы хикәятләрдә төрки сүзләр хәзерге татар теленә якынлыгы белән аерылып торалар. Андагы фонетик һәм грамматик төзелеш тә шуны ук раслый.

XIV гасырда тулысы белән чәчмә өслүбдә язылган оригинал әсәрләр дә очрый. Хикәятләрдән һәм новеллалардан торган зур күләмле әсәрләрнең берсе — Мәхмүд бине Гали Болгариның «Нәһжел-фәрадис» әсәре. Бу әсәр шулай ук Идел буе жирлегә белән бәйләнгән, үзенә теле-стиле ягыннан иске татар әдәби теле үзенчәлекләрен эченә ала, шуңа якын тора.

XIV гасырдан безнең чорга бик күп ядкярләр килеп житкән. Алар арасында «Рабгузи кыйссасы», Хисам Катибнең «Жәм-жәмә солтан»ы һәм башка фәнни, дидактик әсәрләр, сүзлекләр бар. Әдәби тел белән матур әдәбият һәм фольклор өслүбе арасындагы бәйләнеш «Идегәй» дастанында ачык чалымлана.

Әдәби тел кагыйдәләре ул чорда ижәт ителгән сүзлекләрдә дә киң чагылыш таба. XIII—XIV гасырларда төзелгән сүзлекләрдән — төрекчә-гарәпчә сүзлекне (1245), «Коман мәжмугасы»н (1303), Әбу Хайян, Ибне Мөһанна сүзлекләрен, «Булгател-моштак», «Әт-тәхфәтез зәкия» (XIV гасыр) һ. б.ны күрсәтеп үтәргә була.

Төрле язма истәлекләрдән күренгәнчә, XIII—XIV гасырларда Алтын Урда дәүләте дәверендә Идел буенда жирле шивәләр (диалектлар) нигезендә Идел буе төрки әдәби теле формалаша һәм киң күләмдә үсеп китә. Ул Болгар чорынан килгән традицияләргә генә түгел, бәлки аннан да элегрәк булган төрки язма традицияләргә эченә ала. Бу — Алтын Урда дәүләтендә борынгы татар әдәби теленә үсеп, өлгереп һәм нормалашып баруын ачык күрсәтә. Мондый нәтижә чыгару өчен лексик, фонетик һәм грамматик дәлилләр житәрлек.

БАХИТ ХАКОВ,
филология фәннәре докторы, профессор.



ТАТАРСТАН КОНСТИТУЦИЯСЕ

һәм сәяси көрәш*

«Демократлар»ның сәяси мәсләксезлеге, икейөзлелеге, үз максатларына ирешү өчен теләсә нинди тайгак юлга да басарга әзер торганлыклары бөтен шәрәлегә белән нәкъ менә шул вакытта — Татарстанның мөстәкыйль Конституциясен тикшерү һәм кабул итү көннәрендә ачыкланды да инде. Үзләрен «чын демократия тарафдарлары» дип бертуктаусыз шапырынучы Яров-Румянцевлар да, аларның Татарстандагы иярченнәре Грачев-Штаниннар да, «демократлар» тәлинкасен ялап туенучы Солтанов-Латыповлар да чын демократиягә каршы шау-шулы һөжүмгә күтәрелделәр. Алар мөстәкыйль Татарстанның Төп Канунын демократик шартларда тикшерүгә һәм кабул итүгә юл куймас өчен (ә соңыннан үзләре дә әгъза булган Югары Советны демократиясезлектә гаепләр өчен) кулларыннан килгәннән барысын да эшләделәр. «Народовластие»-«Согласие» координаторлары И.Грачев, В.Михайлов, З.Латыпов, И.Солтанов, А.Штанин, А.Перов, Татарстандагы вәзгыятне башбаштаклык хәлендә дип, «Татарстан Республикасы Президенты һәм ул житәкләгән башкарма органнар жөмһүрияттә тәртип урнаштырырга сәләтсез» дип ялганлап (ә бит бездә вәзгыятнең башка төбәкләрдәгегә караганда күп тапкырлар тотрыклырак булуы һәркемгә билгеле иде югыйсә), Рәсәй Президентыннан һәм Югары Советыннан «Татарстанда конституцион тәртип урнаштыру»ны (ә чынбарлыкта Рәсәй омончылары ярдәмендә, Балтыйк бие дөүләтләрендә кулланылган унышсыз сәясәтнең бу юлы жинүгә китерүенә өмет итеп, демократик юл белән сайланган хакимиятне һәм Президентны бөрөп төшерүне вә оккупацион тәртипләр урнаштыруны) таләп иттеләр (кара: «В.К.». 1992, 28 сентябрь). Бу кеше ышанмаслык, мәгълүм халыкара хокукларның барысына да хилаф булган вә бернинди дә сәяси кысаларга сыймаслык, бары тик «мөстәбид (реакцион) түнтәрешкә өндөрүче явыз коткы» дип кенә бәяләнерлек акылсыз гамәл иде. Үзләрен «Татарстан халык депутатлары» дип санаган сәяси мәсләге булмаган бәндәләр жөмһүрияттәге конституцион тәртипне үзгәртүдә ярдәм итүне сорап икенче бер дөүләткә мөрәжәгать итсеннәр әле! Бу теләсә кайсы мәгърифәтле мәмләкәттә «Ватанга хыянәт», «яшерен түнтәреш (заговор)» дип бәяләнер һәм гаеплеләр закон нигезендә иң каты жәзага тартылып иде. Нәкъ менә шуна күрә дә жөмһүриятебезнең кин жәмәгәтчелеге «Народовластие» жәнжалчыларының оятсыз вә әшәке бу гамәленә кискен ачу белдерделәр һәм аны хаклы рәвештә «Татарстан белән Рәсәй арасындагы дөүләти мөнәсәбәтләргә кискенләштерүгә юнәлдерелгән явыз коткы» дип бәяләделәр (Татарстан халык депутатларының «Суверенитет» төркеме белдерүе. — «Ш.К.», 1992, 1 октябрь).

Кызганыч, Югары Совет кына бу гадәттән тыш оятсызлыкка үзенәң принципаль бәяләмәсен бирмәде, искитмәле бернәрсә дә булмады, дигәнрәк кыяфәттә калды. Бу исә «демократлар»ны тагын да азындыра төште. Шулар ук депутатлар (аларга тагын Ю.Решетов белән Д.Фомин да кушылды) Татарстан Югары Советының уникаль сессиясе ачылган көнне «Конституция кабул итү Федерациядән чыгуга илтә» дигән яңа «Белдерү» белән чыктылар. Монда алар катгый төстә: «ТРның төкәдим ителгән конституция проекты кабул итүгә юл куелмаска тиеш... Чөнки ул халык хуплавыннан башка Татарстанның Рәсәй Федерациясе составыннан чыгуына китерәчәк», — дип ультиматум белдерделәр («В.К.», 1992, 28 октябрь).

Штаниннарның мондый пырдымсыз кыбырсынуларының Мәскәүдән идарә ителгәнлегә һәркемгә дә аңлашыла иде, хәтта моны гадәттәгечә әллә ни өрфәләндереп

* Дәвам. Башы журналның 8 санында.

тә тормадылар. «Вечерняя Казань» гәзитендә әлегә «Белдерү» белән янәшәдә генә урнаштырылган редакция хезмәткәре Е.Чернобровкинаның (ул «бүленмәс һәм бердәм Рәсәй» мәсләген яклап көрәшүчеләрнең иң-иң хирысы) Рәсәй Федерациясе Конституция һәйәтә сәркатибе Олег Румянцев белән әңгәмәсә нәкъ шул хакта сөйли. Татарстан Югары Советы сессиясенә басым ясау өчен Мәскәүдән махсус килгән О.Румянцев исә турыдан-туры куркыту-янаулар юлына басты. «Татарстан депутатлары аңларга тиешләр,— диде ул,— (Конституция кабул ителгән очракта — К.Ф.) ике арадагы сөйләшүләрнең катлаулануы ихтимал. Федерация алдына үзенң пенсия фондыннан чит илгә акча бирергәме (ә ул акчаның Татарстаннан жыйлан салымнар исәбенә дә тулылануын Румянцев әфәнде «белми», имештер.— К.Ф.), чит илдәге югары уку йортларын тоту өчен түләргәме, юкмы (югары уку йортларындагы укытучы-профессорларны вә ун меңләгән студентларны жөмһүриятебезнең мөстәкыйльлегенә каршы өндөүчә явыз коткы түгелмени бу?— К.Ф.) дигән мәсьәлә килеп басачак. Һәм, әлбәттә, Рәсәй Федерациясенә күршә дәүләт жирендәге предприятиеләргә үзенң хәрби заказларын тиктомалдан гына урнаштыруы һәм хәрби предприятиеләрне конверсияләү өчен күп миллиардлы чыгымнар тотуы да икеле булачак». (Моңысы инде хәрби комплекскә караган эшханәләрдәге житәкчеләрне, инженер-хезмәткәрләрне вә эшчеләрне куркытып, аларны мөстәкыйльлеккә каршы чыгарга өндәүдән башка һич нәрсә түгел.— К.Ф.) Аңлашыла ки, моңы Югары Совет депутатларын икътисади камалыш, Рәсәй белән Татарстан арасындагы элемтәләрне өзү белән өркәтергә маташу дип кенә кабул итәргә мөмкин иде. Хәер, сессия башланыр алдыннан «Народовластие» төркеме депутатлары белән үткәргән «инструктив киңәшмә»дә О.Румянцев Грачев-Штаниннарға ачыктан-ачык күрсәтмәләр бирә: «Мин үзебезнең монда килүебезне очраклы хәл түгел, дип исәплим»,— дигән ул әлегә «киңәшмә»дә һәм «демократлар»ға сессиядә үзләрен ничек тотарга кирәклеке төфсиллә аңлаткан. «Инструктаж»дан соң әлегә жыенда И.Грачевның чыгышы гыйбрәтле, ул «Народовластие» төркеменә кем жырын жырлавын турыдан-туры фаш итә. «Төп бурыч аңлашыла,— дигән анда Грачев,— үзебезне сытарга ирек бирмәү... Моңы булдырмас өчен без житәрлек санда— 55 кеше... Күрсәтмә бик яхшы аңлашылды: үзен изәргә ирек бирмәгән депутат аерым маддәләр буенча тавыш биргәндә тыелып калырга тиеш» («Ш.К.», 1992, 30 октябрь саны). Йә, шуннан соң, без Татарстан халкы мәнфәгатләрәннән чыгып эш йөртәбез, үз мәсләгебезгә һәрвакыт тугрылыклы, дип карасыннар инде Грачев-Михайлов-Солтановлар!

Әйе, мәскәүлеләр күрсәтмәсә бик тә аңлаешлы иде. «Демократлар» аңа тугрылыклы калдылар, алынган боерыкны мөмкин кадәр төгәлрәк үтәргә тырыштылар. Ни генә кыланмадылар алар! Махсус рәвештә Конституция мәсьәләсен генә тикшерүгә багышланган сессия булганын белә торып (алдагы сессиядә шулай дип килешенгән иде бит), көн тәртибенә мең төрле башка мәсьәләләр кертергә маташу дисеңме, юк-бар нәрсәләр буенча микрофоннарға ябырылу дисеңме (гадәтенчә, М.Хафизов берөзлексез «регламент» хөкемдарлыгы ролен уйнады), үзләренң сессия тарафыннан инде бер тапкыр кире кагылган «Конституция проекты»н аерым кискәчләргә бүлгәләп, сессия тикшерүенә куелган Төп Канунның һәр маддәсенә «төзәтмә» рәвешендә тәкъдим итәргә маташулар дисеңме, ә бу хәйләләре фаш ителгәч, депутатлык хокукы бозыла, дип оятсызланулар дисеңме, тавыш биргәндә «кворум» булдырмас өчен залдан чыгып китү яки залда утырган килеш теркәлүдән баш тарту кебек чын мәгънәсендә сессия эшенә обструкция ясарга көчәнүләр дисеңме!— барысын да файдаландылар. «Демократлар»ның оятсызлыгын, сәяси мәсләксезлеген, үз максатларына ирешү өчен теләсә нинди коткыларға әзер булуларын күрсәтүчә мондый фактлар санап бетергесез булды сессия барышында. Әмма аларның явыз ниятләре Мәскәү кушканча ук барып чыкмады. «Народовластие» тарафдарлары тавыш бирүдә катнашудан баш тартса да, Конституцияне хуплап депутатларның мотлак күпчелеге (шул исәптән урыс депутатлары да) тавыш бирде. Шулай итеп, 6 ноябрь көнә жөмһүриятебезнең тантаналы бәйрәменә әверелде.

Сәяси мантыйк нигезендә фикер йөрткәндә, инде мотлак күпчелек тавышы белән хупланган вә кануни кабул ителгән Конституция тирәсендә сәяси көрәш тынарға тиеш иде. Чөнки гамәли демократия кабул ителгән теге йә бу карарға буйсынуны таләп итә, димәк, риза булмаган азчылык та аны үтәргә тиеш була. Төп Канун турында сүз барганда бигрәк тә шулай. Кемнең дә булса гамәлгә кертелгән Конституциягә каршы көрәшүе «дәүләткә каршы жинаять» дип санала.

Аянычка каршы, бездә сәяси мәдәнилек дәрәжәсә ташка үлчим шул. Конституция кабул ителгәч тә аның тирәсендәге сәяси ыгы-зыгы тынмады гына түгел, киресенчә, икенче көнне үк аңа каршы мәгънәсез көрәш башланды, аны гамәлгә кертүне өзү өчен «демократлар» яңа һөжүмгә ташландылар. Бу унайдан үзен

«бәйсез гәзит» дип һаваланырга яратса да, чынлыкта сәяси әхлак кагыйдәләреннән генә азат булган вә Мәскәү «демократлар»ының һәм аның жирле яраннарының рупорына әверелгән «Вечерняя Казань» гәзитенә кабул ителгән Төп Канунга карата булган мөнәсәбәтә бик гыйбрәтле. Ике ел буена Татарстанның мөстәкыйль-легенә каршы килешмәс көрәшәп килгән, шушы мәсләкне хуплаучы материалларга бөтен-бөтен сәхифәләрен багышлаган «бәйсез гәзит» кинәт кенә «телсез калды» (Конституция кабул ителер дип уйламаганнар иде шул, шуңа һушын жуйды бугай), дөньякүләм игътибарга ләек низамнамәгә (документка) объектив бәя бирердәй бер генә жөмлә дә яза алмады. Кыюлыгы белән мактанган гәзит журналистларының бөтен сәләтләре түбәндәге 10—15 юллык «хәбәр»не әүмәләштерүгә генә житте (укучы гафу итсен: «демократлар»ның сәяси-мәсләки дәрәжәсен искиткеч образлы чагылдыручы бу «хәбәр»не тулысынча китерү мәгъкуль булыр дип уйлыйм). Менә ул: «Татарстан Югары Советында яңа Конституция кабул итү хөрмәтенә үткөрелгән мәжлестә мәрсин балыгы, какланган дунгыз ите, кызыл балык, какланган колбаса, төрле консервалар бар иде. Халык вәкилләренә һәр унысына ике шешә һинд ромы вә өч шешә арагы, берничә шешә «боржом» суы, пепси-кола, фант куелган иде, һәркемгә аерым-аерым салат, бер стакан шулпа белән өчпочмак йәисә пәрәмәч, пешкән бәрәңгә белән сыер ите бирелде. Чәй эчәргә «Красная шапочка», «Кара-Ком» дигән шоколад һәм дә «Кара карлыган» дигән карамель кәңфитләре, алмалар бар иде. Анлашыладыр ки, шундый нигъмәтләр белән тулы өстәл артында утыручыларның күңелләренә Президент, Югары Совет Рәисе, Премьер-министр тәкъдим иткән тостлар аеруча дулкынландыргыч дәрт өстәделәр. «Народовластие» әһелләре мәжлестә катнашмауны хуп күрделәр». (Ярар, ичмасам, шуңа акыллары житкән әле. Югыйсә хөрмәтләнә торган Конституцияне кабул иттермәс өчен жан аткан, аны кабул иткәндә тавыш бирүдән баш тарткан бөндәләр шуңа багышлап үткөрелгән мәжлестә нинди йөз, нинди кәеф белән утырырлар да, үзләрен ничек хис итәрләр иде икән?) Күрәсез, югарының да югарысы әһәмияткә ия низамнамә турында, аның асылы хакында ләм-мим, аның каравы, өстәлгә куелган сый-нигъмәтләргә килгәндә, нинди тәфсиллә хәбәрдарлык! Ирексездән Мәскәүдәге «демократ» депутатларының Югары Советтагы беренче һәм иң мөһим эшчәнлекләре үзләренә төрле-төрле өстенлекләр тәмин итү, арзан бәядән генә кытлык (дефицит) «импорт» әйберләр, ашамлыклар, жиңел машиналар алу, вакытлыча яшәү өчен бирелгән Мәскәүдәге фатирларын «калдык бәһалары» белән хосусыйлаштыру булганлыгын, Президентның Завидоводагы дачасын «төзекләндерү» өчен генә дә хөкүмәт кесәсеннән (димәк, безнең кесәдән) ул вакыттагы бәяләр белән 80 миллион сум вә 2 миллион доллар (жәмгысы бер миллиард сум чамасы) «жибәрелгәнлегенә» искә төшә дә, боларның бөтен кайгы-борчылулары үз кесәләрен калынайтудан ерак китә алмый икән шул, дип куясың вә аларның «күлгәсә» булган «халык хакимиятчеләренә»нең һәм аларның мөнбәрләре булган «бәйсез гәзит» хезмәткәрләренә мәсләки вә мәдәни яктан шулкадәр дәрәжәдә генә булуларына әллә ни гажәпләнмисең дә. Соң, житди мәсьәләләр хакында тирән акыл белән сүз алып барырга рухи дәрманнары чамалы булса да, тәгам-нигъмәт турында сүз чыкканда әнә бит ничек-ничек тәмләп вә авыз суларын корытып тасвирлый беләләр, бахырлар. Әлхасил, рухи барлыкларына тин ымсынулары, хыял-максатлары!

Хәер, берничә көннән «Вечерняя Казань» гәзитенә «һушсыз калу» сере ачылды ачылуын — бу очракта үз-үзен ничек тотарга кирәклеке турында Мәскәүдән күрсәтмә алырга өлгермәгәннәр икән. 12 ноябрьдә «Останкино» каналының иртәнге тапшыруында «баш демократ» О.Румянцев әле генә кабул ителгән Татарстан Конституциясен «тетеп салгач» (саллырак булсын дип үз янына «Казан демократы» И.Грачевны да утырткан иде), «халык хакимиятчеләренә» дә телгә килделәр. Аларның коткылы чыгышларына «Вечерняя Казань» да урынын жәлләмәде. «Демократлар» күпчелек хуплавы белән кабул ителгән Конституцияне хурлый башладылар, бер тиенгә яраксыз кәгазь кисәгенә тигәделәр. И.Солтанов исә аны «Рәсәй белән мөнәсәбәтләренә аныклау өчен кирәкле күсәк» дип бәяләүгә кадәр барып житте («В.К.», 1992 ел, 27 ноябрь). Югары Совет сессиясендә инде кабул ителгән Төп Канунны гамәлгә кертү мәсьәләсен тикшерүне өзәргә маташып, И.Грачев Рәсәйнен «Гражданның союзы»ның Травкин белән Руцкой имза салган (бердәмлеккә кергән бүтән фирма-хәрәкәтләр моңа риза булмаганнар күрәсен) һәм Татарстан Югары Советыннан Конституцияне гамәлгә кертүне кичектерүне таләп иткән «Белдерү»ен укыды. Бу мәсьәләне уңай хәл итүне өзәр өчен «демократлар»га һөжүмгә ташланарга сигнал иде, билгеле. Күтәрелделәр дә алар... Әмма нигезсез коткылардан, «демократлар»ның сәяси алып-сатарлыгыннан гарык булган депутатлар бу юлы да үз сүзләрен берәгәйлә итеп әйттеләр, — тиешле карар кабул ителде. Тик «демократлар» — Мәскәүнекеләр дә, «үзебезнекеләр» дә — акылга утырырга сәләтсез булула-

рын, хакыйкый вэзгыяттэн сабак алырга теләмәүләрен исбатлауны үжәтлек белән дәвам иттеләр. Аерым алганда, О.Румянцев 24 декабрьдә Рәсәй Югары Советы утырышында ясаган чыгышында Татарстанның инде гамәлгә кәргән Төп Канунын янадан да «утка тотты», аның егерме тугыз маддәсә Рәсәй Конституциясенә каршы килә, дип белдерде... Үзәк матбугат битләрендә вә телевидение тапшыруларында да Татарстанның яңа Конституциясенә каршы шундый чыгышлар һаман-һаман дәвам итә. Кыскасы, «демократлар» безнең Төп Кануныбызга бәйләнешле сәяси кыбырсынуларыннан туктарга уйламыйлар бугай.

Бу унайдан берничә сорауга җавап аласы, берничә мәсьәләне аныклайсы килә. Беренчедән, «демократлар» Татарстанның Төп Канунын шик астына алганда, аның Рәсәй Федерациясә Конституциясенә яраклашмавына ишарә ясыйлар. Бу очракта Рәсәйнең нинди Конституциясен күз алдында тоталар икән алар? Әлегә Рәсәйнең яңа Конституциясә кабул ителмәгән бит (әлегә мәкалә чыккалаганчы кабул да ителер бәлки, әмма «демократлар»ның сәяси дөгъвалары ана кадәр күтәрелде бит). Димәк, Румянцевлар үзләре үк «торгынлык чоры низамнамәсә» дип эт итеп әрләгән «РСФСР Конституциясә»нә сылтама ясыйлар, безнең Төп Канунны шуна яраклаштыруны таләп ителәр булып чыга. Әлбәттә, Татарстанның мөстәкыйльлеген вә аның халыкара хокуklar субъекты булган дәүләт икәнлеген канунлаштырган Конституциянең егерме тугыз гына түгел, күбрәк маддәләренә дә «Брежнев Конституциясә»нә тәңгәл килмәвә бик табигый. Бу күзлектән караганда хәтта Рәсәйнең үзенә дә булачак Конституциясә (аның тәкъдим ителгән проекты күздә тотам) башыннан алып ахырынача ул Конституциягә каршы килә. Аннары бит мөстәкыйль дәүләт Канунының икенче мөстәкыйль дәүләт Конституциясенә тулысынча тәңгәл килүе, аның бары тик күчәрмәсә булуы мөмкин дә, тиеш тә түгел. Мондый таләп сталинчыл тоталитар система өчен генә хас иде. Икенчедән, «демократлар» демократиянең нинди булуын аңларга һәм демократиягә бинаән эш итәргә тиешләрдер бит инде. Ярар, Грачев-Штанин-Солтановларның тәкъдим ителгән Конституция проекты тикшерү барышындагы гамәлләрен аңладык та ди (гәрчә мөстәкыйльлеккә каршы көрәш чын демократия белән сыеша алмаса да), ләкин бит күпчелек тарафыннан карар кабул ителгәннән соң азчылыкның моңа буйсынуы демократиянең асылы булганлыгы, кире кагылган үз таләпләрен үтәүне таләп итеп ультиматумнар куярга ярамаганлыгы аз гына сәяси мәгълүматы булган кешегә дә аңлашыла булса кирәк. Ә безнең «демократлар» үз сүзләрен генә сүз итмәкчеләр, күпчелеккә буйсынмауны, хәтта ана ультиматум белдерүләренә «демократия шулай була» дип расламакчылар. Ә минемчә, бу — сәяси башбаштаклык, анархиягә юл ачу, сәяси тотрыксызлыкка этәрү, чөнки һәрвакыт нәрсә беләндер риза булмаучылар табылачак, күпчелек шушы кирелеккә буйсынырга тиешмени инде?! Хокукый дәүләт төзәргә телибез икән инде, мондый кирелекләргә юл куймау, һәр төркемнең (гәрчә ул гамәлдәге кагыйдәләр белән риза булмаган очракта да) бары тик мәҗбүри кануннарға бинаән генә эш йөртүен тәэмин итү — хакимият тәшкиләтләренәң алыштыргысыз вазифасы. Инде, өченчедән, кем дә кем үзә яшәгән дәүләтнең Конституциясендә билгеләнгән кагыйдәләр белән килешә алмый икән, демократик дәүләт аңа мондый гражданлыктан баш тарту һәм үз күңеленә хуш килгән кануннар хакимлек иткән илгә күчеп китү хокукы бирә. Татарстан Конституциясендә дә қаралган бу. Грачев-Михайлов-Решетовлар һәм аларның «сәрдәшләр»е ничә ел инде Татарстанның мөстәкыйль дәүләт булуына каршы көрәш алып баралар, аны Рәсәй империясенә хокуксыз бер административ кисәкчегә — губернасы итү теләгә белән яналар. Димәк, аларга Рәсәйдәге бөекмәмләкәтчелек тәртипләре күбрәк ошый. Моңы аңларга да мөмкин, чөнки алар өчен Татарстан ата-бабалары шунда гомер кичәргән Ватан түгел, вакытлы тукталыш кына, бирегә алар күптән түгел генә килгәннәр, ниндидер сәбәпләр аркасында яңа урында һич тә жирсенмиләр. Моңы без аңларбыз, гаеп тә итмәбез, ләкин нигә соң алар безгә үзләренәң дөньяга карашларын вә зәвыкларын ирексезләп такмакчы булалар? Ошамый икән яңа жирдә, кайтып китсеннәр килгән жирләренә, бу аларның конституцион хокуклары. Алдан кисәтим: мондый сүзләренә «демократлар» күтәрәп алырга вә сәяси гауга куптаруда файдаланырга яраталар (Фәүзия ханым Бәйрәмованың «Татарлык мәйданда сынала» дигән мәкаләсә тирәсендә шау-шу куптарган кебек. Әмма ул да бит урысларны Татарстаннан куарга кирәк дигән фикерне алга сөрмәдә, ә бәлки, бездә ошамый икән сезгә, китегез, юлыгызга ак эскәтер, дип кенә әйтәргә теләде). Юк, мин һичкемне куу ягында да, аларның ирегән чикләү ягында да түгелмен. Ошый икән, яшәсеннәр безнең белән бер үк хокуклардан чикләүләрсез файдаланып. Тик безгә үзбезчә, жөмһүрият халкының күпчелегә (урысмы ул, татармы, әллә чувашмы, маримы) теләгәнчә яшәргә генә комачаулык итмәсеннәр. Демократия икән — демократия булсын, азчылык төркем үз максатын күпчелеккә ирексезләп тагарга маташмасын. Бу — безнең асыл мәсләгебез, мәсьәләгә асыл карашыбыз.

2. ЧЫННАН ДА «ДӘҮЛӘТ ТЕЛЕ»МЕ?

Көрәш никадәр киеренке, якты максатка илтер юллар никадәрле сикәлтәле булсалар да, суверенлыгыбыз дошманнарын жиңә алдык — жөмһүриятебезнең Төп Кануны гамәлгә керде. Хәзер без шушы Канун нигезендә яшибез, аңардагы һәркем өчен дә мәжбүри булган кагыйдәләргә таянып эш итәбез. Әлбәттә, Татарстаныбызның беренче мөстәкыйль Конституциясе кимчелекләрдән дә азат түгел. Жөмһүриятебезнең чын суверенлыгы өчен фидакар көрәшкән һәм беренче Төп Кануныбызның камилрәк булуын вә Татарстанның «бүленмәс һәм бердәм Рәсәй» диктатыннан төмам азат мөмләкәт итеп канунлаштыруны өмет иткән мөхтәрәм әһелләребез ул кимчелекләрдә яшеренгән куркыныч ихтималларга ышандыргыч дәлиллек итеп күрсәттеләр дә инде. Иң әүвәл мин академик Әбрар ага Кәримуллинның Төп Канун кабул ителүгә үк «Шәһри Казан» гәзитендә басылган (1992 ел, 18 ноябрь саны) «Татарстан Конституциясе, яки империя арбасына тагылган дөгет чиләге турында уйланулар» һәм Фәүзия ханым Бәйрәмөваный «Ватаным Татарстан» гәзитендә бәян ителгән (1992 ел, 25 декабрь саны) «Муендагы элмәк, яки Ватансыз калган ватандашлар» дигән зур күләмле вә милләтебезнең киләчәге турында тирән хафалану һәм йөрәк әрнеше белән язылган мәкаләләрен күрсәтер идем. Кемнәрдер: «Кызык! Касыйм әфәнде «демократлар»ны Конституциягә каршы көрәшүчеләр дип кискен тәнкыйтьли, ә Төп Канунга карата шундый ук кискен фикерләр белдерүче «милләтчеләр»не якларга тели», — диярләр бәлки. Әмма бу һич тә дөрес булмас иде, чөнки «демократлар» белән «милләтчеләр» арасында чагыштыргысыз мәсләки аерма бар. Беренчеләр, «демократ» битлегә ябынып, чынында милләтләрнең үзбилгеләнү хокукына, милли бертигезлеккә каршы чыгалар һәм ничек кенә булса да «СССР» дигән империянең иң зур вә нигез өлеше булган «Рәсәй» империясен саклап калырга, «бердәм һәм бүленмәс Федерация» дигән ялган шигар астында ярымколониаль мөмләкәтне торгызырга телли. Шуңа күрә алар проектны тикшерү барышында да, инде кабул ителгәннән соң да Төп Канунның эчтәлеген камилләштерү турында тамчы да кайгыртмадылар. Киресенчә, аны тикшерүне һәм кабул итүне өзәргә, һич югында Рәсәй Конституциясен кабул иткәнчегә кадәр кичектерергә, ә аннары инде «кануни нигезләр»дә Татарстанны империянең хокуксыз бер өлеше итеп калдырырга тырыштылар. «Милләтчеләр» исә Конституциянең Татарстанны чыннан да халыкара хокуклар субъекты булган суверен дәүләт итеп канунлаштыруын теләделәр, шуңа ирешү өчен көрәштеләр. Ә инде соңыннан, үзәктәге вә жирле «демократлар» басымы астында Югары Советның кайбер мөһим мәсьәләләр буенча чамасызрак чигенүләргә баруы нәтижәсендә кайбер маддәләрнең икеле-микеле әйтелешле булуларына нигезле ризасызлык белдереп, Төп Канунны гамәли тормышка ашырганда жөмһүриятебезнең мөстәкыйльлегенә зыян китермәслек итеп, теге яки бу шөгылләрнең нинди нәтижәләргә китерү ихтималын алдан күрергә сәләтсез Рәсәй житәкчеләренә акылсыз сәясәтләренә сукурларча иярмәслек аек акыл белән эш йөртү зарурлыгын кисәттеләр һәм кисәтәләр.

Әбрар ага бик урынлы күрсәткәнчә, гамәлгә кәргән Конституциябездә зур хафага салырлык өч кимчелек бар: ул — телгә кагылышлы, гражданлык турындагы, Рәсәй белән Татарстан арасындагы мәнәсәбәтләргә караган маддәләр. Нәкъ менә шул мәсьәләләргә ничек хәл итү, аларның асылын никадәрле гамәли вә нәзари дөрес аңлату жөмһүриятебезнең дә, татар милләтенә дә киләчәге нинди вә ничек буласын хәл итәчәк. Димәк, жөмһүриятебезнең житәкчеләреннән дә, ватанпәрвәр булган һәр гражданның да Төп Канунның асылына салынган максатларга хилафлык кылмыйча, әлегә «томанлы» маддәләргә бары тик бертөрле генә аңлап, төгәлрәге, Татарстанның суверен дәүләт, халыкара хокуклар субъекты булуын нык истә тотып фикер йөртү, шул максатларга ирештерүче гамәлләр генә кылу таләп ителә.

Билгеле булганча, Конституция нигезендә Татарстанда дәүләт теле статусы ике телгә — татар һәм урыс телләренә бирелә (4 нче маддә). Дөресен әйтим, шәхсән мин үзем баштан ук дәүләт теле берәү генә — шушы жөмһүрияткә исем биргән халыкның теле булырга тиеш дип уйладым, бу хактагы фикерләремне кабат-кабат матбугатта да бәян иттем. Әмма бер генә кыйсем өстенлекләрен дә югалтырга теләмәгән бөекмөмләкәтчел шовинистларның һәм аларның «Народовластие» төркемендәге яраннарының бернинди кысаларга да сыймас гаделсез басымы астында, жөмһүриятебездәге сәяси хәлне кискенләштермәс өчен, Югары Совет чигенүле килешүгә (компромисска) барырга мәжбүр булды — Төп Канунда да, Телләр турындагы Законда да дәүләтчел статус ике телгә бирелде. Моңың аз гына хата адым ясаганда да милләтебез өчен, татар халкының киләчәк язмышы өчен бик хәтәр булуы мөмкин. Чөнки, мәшһүр әдибәбез Фатих Әмирхан сүзләре белән әйткәндә: «Бер милләтнең теленең жуелуы әдәбиятының жуелуы димәк булып, әдәбиятының жу-

елуы да рухының бетүе дигән сүздер» (Әсәрләр, 4 томда, 3 т., 83 б.), ягъни телнен югалуы халыкның да милләт буларак инкыйраз булуына китерә, дигән сүздер. Күренекле урыс философы Г.Федотов та: «Телләр—халыклар ул»,—дигән бит. Шуңа күрә мин Әбрар ага Кәримуллинның: «Татарстанда татар теле белән урыс телен дәүләт телләре итеп кертү—бу татар теленә каршы кабул ителгән үлем карары, димәк, татар милләтен юкка чыгару юлы, чөнки милли тел—ул халыкның рухы, аның йөзе, мәдәнияте, язмышы, тутыкмас тарихи көзгесе, аның горел-гадәтләре, хәзинәсе, моңы вә ышанычы, яклаучысы һәм юлдашы, куанычы һәм таянычы, иң изге, иң кадерле, иң мөкаддәс барлыгы, өметте, киләчәге»,—дигән тирән хисләр сүзләрендә хаклык вә нигезле хафалану бар дип саным (сылтамалар алда күрсәтелгән мөкаддәс ясалар).

Аңлашыла булса кирәк, дәүләт теле статусы бирелү шушы телнен авыру хәлдә булуын һәм шунлыктан аның дәүдәт яклавына мохтажлыгын күрсәтә. Шуңа күрә дә яңарыш чоры башлану белән үк СССР дигән илебездә барлык халыклары да беренче бурыч итеп ана телләрен сикәтләндрә, аларны дәүләткүләм яклау буенча гадәттән тыш чаралар күрү мәсьәләсен күтәрәп чыктылар. Бу күзлектән караганда, урыс теле мондый махсус чаралар күрүгә һич тә мохтаж түгел иде, чөнки ул болай да һәр жирдә өстенлекләргә ия, әле теге, әле бу мохиттан бүтән телләргә кысрыклап чыгаруын дәвам итә иде. Әмма урыс зыялылары үзләренң тел-мәдәният өлкәсендә өстенлекләреннән баш тартырга теләмәделәр, ул гына да түгел, «бәйнәлмиләл фронт»лар оештыра-оештыра, «шәхес хокукларын бозалар» дип сөрән сала-сала, милли телләргә дәүләтчел статус бирелгән һәр төбәктә сәяси киеренкелек тудыралар. Балтыйк буе дәүләтләрендә дә, Молдовада да (ясалма «Днестр буе Республикасы»н әвәләүне генә искә төшерәгез), Украина белән Белоруссиядә дә шулай булды. Кызык килеп чыга бит: әгәр украин йә татар теле урыс теле тарафыннан кысрыклана икән, урыс булмаганнарны урысча гына сөйләшәргә һәм эш йөртәргә мәжбүр итәләр икән, бу—шәхес хокукын бозу түгел, ә бәлки бәйнәлмиләлчелек була, имеш. Ә менә милли жәмһүриятләрдә яшәүче урысларга: сез дә жирле телләргә өйрәнәгез, дип тәкъдим итәләр икән, шунда ук бу табигый хәл дип түгел, ә бәлки урысларның шәхес хокукын бозу дип бәяләнә. Беларусь дәүләте житәкчесе С.Шушкевич бик дәрәс әйткәнчә, «демократ» битлегә ябынган шовинистларның бу жәнжалларын бары тик урысларның үз телләреннән башка бүтән бер телне дә өйрәнәргә вә беләргә теләмәүләре, кыскасы, гап-гади ялкаулык дип кенә аңлатырга була. Әнә бит югары юридик белемле халык депутаты, университет профессоры, Ю.Решетов сессия мөнбәрәннән: Татар телен өйрәнү өчен кимендә 20 ел вакыт кирәк, моны таләп итү шәхес хокукларын бозу булыр иде дип,—бөтен жәмһүрияткә сөрән салды. Сессиядәгә чыгышыгыз гажәп хисләр, ялкынлы булды, Решетов әфәнде, әмма нигә инде нарасыйларча чытлыкланырга? Сез яхшы беләсез бит: ике-өч яшьлек татар балаларын урыс ясләләрендә вә бакчаларында (чөнки әлегә татарчалары юк дәрәжәсендә) урысча гына сөйләшәргә мәжбүр итәләр һәм ул балалар күп дигәндә бер ел эчендә урыс телендә чатналып сөйләшә-гәпләшә дә башлыйлар. Ә Сез, студентларга нәзари белемнәр бирүче профессор, моның өчен 20 ел таләп итәсез. Телләр өйрәнүгә булган Сезнең карашыгыз тормыш мантийгына сыешып бетмидер шикелле.

Озын сүзнен кыскасы, урыс теленә дә инкыйраз юлына баскан милли телләр белән бер үк күләмдә дәүләт ярдәмен тәмин итү урысча булмаган телләргә, шул исәптән татар теленә дә, бүгенге мескенлек хәләнән тамчы да үзгәртмәячәк, һаман да урыс теле өстенлек итәчәк, ә бүтән милли телләр сүнә бара. Моңың өчен әллә кайдан дәлилләр эзләп торасы да юк, Югары Советыбыз сессиясендәгә чыгышларны тыңлау да житә. Бер-ике депутатны искә алмаганда, урысча рәтле сөйләшә дә алмаган татар депутатлары да урысча гына чыгыш ясарга тырышалар, ә күпчелегә, урысча рәтле сөйли алмаячакларыннан оялып, авыз йомып утыра, хәлиткеч житди мәсьәләләргә тикшергәндә дә микрофоннарны Грачев-Штанин-Солтановлар ирегәндә калдыра. Ә инде депутат Бәйрәмова йә Мөлеков татарча сөйләгәндә «урис телләләр» шунда ук кыбырсый башлыйлар, лыбырдашырга тотыналар һәм бөтен кыяфәтләре белән татар теленә төкерәп карауларын күрсәтәргә тырышалар. Инде югары уку йортларына килгәндә, әлегә аларда татарча да укуга күчү мәсьәләсе чын-чынлап куелмый да. Кайбер институтларда бу юнәлештә башлангыч адымнар ясалган икән, бу милләтпәрвәр мөгаллимнәрнең фидакарлыгына генә күрсәтә. Кайсы гына өлкәгә алсан да, татар телен гәмәлгә ашыруга мең төрле комачаулыктарга, аяк чалуларга очрыйсың. Эшләр болай барганда татар теленә кайчан булса да урыс теле дәрәжәсенә күтәрелә алачагына тамчы да өмет юк, киресенчә, ике дәүләт теленә хәлсезрәге буларак, урынын тулысынча «бөек тел»гә калдырачак.

Әйе, урыс теле белән янәшәдә генә татар телен дә «дәүләт теле» дип игълан итү генә бу өлкәдәгә бүгенге халәтне әллә ни үзгәртмәячәк. Ә бу инде Татарстанның мөстәкыйльлегә мәсьәләсен дә шик астына куя, чөнки, Әбрар ага бик дөрес раслаганча: «Алтын сарайлар салып бирсәләр дә, оймакка алып кереп утыртып куйсалар да, иң демократик принциплар белән тәмин итәбез дисәләр дә, милли теле кыршауланган, аның үсү юллары чикләнгән милләт һичбер вакыт азат, мөстәкыйль, ирекле, суверен дәүләт була алмый». Мәнә шуңа күрә дә татар теле гамәлдә һәр өлкәдә дә урыс теле дәрәжәсенә ирешкәнчә, аңа аерым өстенлекләр бирелергә, дәүләт тарафыннан махсус ярдәм күрсәтелергә, димәк, вакытлыча аңа аерым статус бирелергә тиеш иде, дип уйлыйм мин. Юк, бу бертигезлеккә мәсләгенә хилаф нәрсә түгел, киресенчә, шушы бертигезлеккә ирешү өчен зарури алшартлар тудыру гына булыр иде. Хәстә кешегә тизрәк терелсә өчен сәламәт кешеләргә булган карашка караганда игътибарлырак булуны берәү дә инкяр итмәгән кебек үлем алдындагы телне сикәтләндерү өчен дә махсус өстенлекләр тудыру зарурилыгын кире кагарга жәрәт итүче булмастыр шаять. Үзенең сәясәи васыятьләрендә В. И. Ленин да бу хакта асызыклап әйткән иде: «...интернационализм со стороны угнетающей или так называемой «великой» нации (хотя великой только своими насилиями, великой только так, как велик держиморда) должен состоять не только в соблюдении формального равенства наций, но и в таком неравенстве, которое возмещало бы со стороны нации угнетающей, нации большой, то неравенство, которое складывается в жизни фактически. Кто не понял этого, тот не понял действительно пролетарского отношения к национальному вопросу» (ПСС, т. 45, с. 359). Аянычка каршы, безнең «демократлар» милли сәясәттәгә мондый хакыйкатне аңлау дәрәжәсенә күтәрелә алмыйлар шул әле. Аларның иң курыкканы «вак» милләтләр теленә дә «бөек» милләт теленә тигләшү, әлегәчә ия булган өстенлекләреннән мәхрүм булуы. Моңы алар зур фажигага тигиләр, чөнки аларның бөек мәмләкәтчелек шовинизмы зәхмәтеннән арынырга дәрманнары юк.

Урысның булмаган телләргә мондый кимсетеп карауның нигезендә телләрен асыл вазифасына карашта нәзари берьяклылык ята, минемчә. Мәгълүм булганча, В. И. Ленин (димәк, ул житәкләгән партия дә) телгә башлыча «милләтара аралашу чарасы» дип кенә карады. Вакыйган, телнең асыл вазифасы «аралашу чарасы» булу белән генә чикләнми бит. Беренче чиратта тел дөньяны, әйләнә мохитне беренчел танып белү, әйберләргә аларның асыл сыйфатларын чагылдыручы беренчел атамалар бирү, фикерләү, һәр буын ирешкән яшәеш ысулларын вә тәҗрибәсен туплау-гомумиләштерү һәм килер буыннарга ирештерү коралы булып тора. Әлбәттә, телгә «аралашу чарасы» дип кенә караганда, мәсьәлә ансат хәл ителә: гамәлдәгә телләр никадәр азрак булса, ахыр чиктә бердәнбер (әйтик, «эсперанто») яки берничә тел генә (әйтик, урыс, инглиз, кытай телләре) кулланылышта калса, «аралашу» шулкадәр «жиңелрәк» булачак. Тик бу очракта үзенең асыл вазифаларыннан (дөньяны беренчел танып белү, фикерләү, буыннар тәҗрибәсен туплау вә килер буыннарга тапшыру-ирештерү) мәхрүм ителгән тел күп тапкырлар фәкыйрьләнәчәк, «универсаль тел» иясә булмаган милләт кешеләренең фикерләү маһирлыгы-осталыгы әкрәләп сүрелә барачак, ахыр чиктә адәмнәр хиссез-тойгысыз, үзләрен урап алган әйберләренә гаять катлаулы серләренә-төсмерләренә төшенә алмаучан роботларга әйләнәчәкләр, чөнки дөньяга беренчел караш бары тик туган тел ярдәмендә генә хасил була ала. Соңыннан бүтән телләр никадәр генә камил үзләштерелсәләр дә, туган тел төшенчәләре ул телләрдә тәрҗемә буларак кына кулланылалар, ягъни беркайчан да яңа образ тудыра алмыйлар. Шуңа күрә дә һәр телдә бөтен образлылыгы белән икенче телгә күчерү мөмкин булмаган сүзләр, төшенчәләр, гыйбарәләр була (әйтик, урысның «бежит сломя голову» гыйбарәсенәң образын татарчалаштырып, яисә татарның «бәгърем» сүзен урысчага күчереп карагыз!). Мәнә бу телгә «аралашу чарасы» дип кенә карауның ялгыш икәнлеген тагын бер кат исбатлаучы дәлил булып тора. Шунан иштә тотып, алда сылтама ясалган философ Г. Федотов: «Тел—фикерләр алмашу өчен генә кирәкле корал, гадәти чара гына түгел. Тел—фикерләүнең үтә нечкә, аның табигатеннән аерымлана алмый торган жисеме ул. Хәер, фикерләүнеке генә дә түгел, ә бәлки бербөтен тәшкил иткән рухның да жисеме. Шуңа күрә дә тел үз мәдәниятен, ягъни мәсәлә, илаһи кыйммәтләр падишаһлыгын булдыручы үзенчәлекле рухи-кандаш бердәмлек хасил иткән милләтнең исеме дә булып тора»,—дигәндер дә, мөгаен.

Аңлашыла булса кирәк, балаларны иң әүвәл аңа телендә тәрбияләү бүтән бернәрсә белән дә алмаштыра алмаслык әһәмияткә ия. Балаларыбыз тирән аңлы, якты зиһенле булып үссәләр, милли фикерләвез дәрәжәсә зарури халәттә булсын дисәк, бүтән бер генә телнең дә туган тел белән тигләшә алмавын, димәк, аңа телебезгә бик сак, үтә җаваплы вә хөрмәтләр карарга тиешлегебезне бөтен жит-

дилеге белән аңларга тиешбез. Менә ни өчен Әбрар ага Кәримуллин кебек зыялыларыбыз татар теленең язмышы турында шулай тирән хафаланалар, аның урыс теленә аш почмагындагы ярдәмчәсе сыйфатында гына яшәвенә катгый каршы төшәләр.

Менә шушы күзлектән караганда, урыс теле дә Татарстанда татар теле кебек үк дәүләт яклавына мохтаж дип карау, аны үлем дәрәжәсендәге татар теле белән бер үк шартларга кую тарихи үсеш кануннарына да, гамәли хәҗәтләргә дә һич җавап бирми. Урыс теленең абруе, татарларның аны өйрәнүгә омтылышы урыс телен «рәсми тел» йәисә «милләтара аралашу теле» итеп канунлаштырганда да һич кимемәс иде. Ә инде урыс теленең үсеше — камилләшүе турында Рәсәй дәүләте кайгыртса, табигыйрак булып иде, чөнки ул нәкъ менә Рәсәй Конституциясендә «дәүләт теле» буларак канунлаштырылачак бит.

Туган телебезне бу хәтәр тозактан ничек итеп коткарырга мөмкин соң? Мәсьәләнең бу кыйсмен тормышка ашыру бүгенге шартларда тулысынча милләтпәрвәр житәкчеләребез, әдипләребез, зыялыларыбыз, укытучы-мөгаллимнәребез, ата-аналарыбыз һәм милли хисен жуймаган гражданныларыбыз җилкәсенә төшә. Бары тик шул көчләрнең барысы бергә берләшеп — мәслихәтләшеп эш иткәндә генә туган телебезне сикәтләндерүгә, милләтбезнең киләчәгенә өмет уятуга ирешә алачакбыз.

Минем инануымча, ул чараларның иң кичектергесезләре түбәндәгеләрдән гыйбарәттер. Беренчедән, балаларыбызның татар ясле-бакчаларында тәрбияләнүен, татар мәктәпләрендә укуын тәмин итәргә. Моңың өчен кирәкле чыгымнарны дәүләт тулысынча үз өстенә алырга тиеш. Икенчедән, укыту программалары милләтбез үсеше мәнфәгатьләреннән чыгып төзелсен, бөекмәмләкәтчел шовинизм рухында язылган «Мәскәү дәрәҗәләре»н тәрҗемә итеп, балаларыбызның милли үзәгын томаналандыруга чик куелсын. Бигрәк тә үз халкыбызның чын тарихын, мәдәниятен, горәф-гадәтләрен, әдәбиятын өйрәнүгә тиешле урын бирелсен. Өченчедән, балаларны гаиләдә милли рухта тәрбияләү, моңың өчен ата-аналарның җаваплылыгын арттыру зарури. Ә бу мәсьәләне нәтиҗәлә хәл итү ясле-бакчалардан алып югары уку йортларына вә аспирантура-докторантураларга кадәр татар телендә бердәм тәрбия вә уку-укыту системасын булдыруга бәйле. Әгәр телебезгә дәүләтчел статус биргәнбәз икән, моны гамәлгә ашыруны кичектерү һич тә ярамый. Чөнки бу юнәлештә Татарстан хөкүмәте тарафыннан бүген үк хәлиткәч чаралар күрелмәсә, тора-бара бу эшнең бөтенләй сүрелүе, ә татар теленең дәүләтчеллегә турындагы декларация-караарларның Октябрь инкыйлабыннан соң үткәрелгән бик күп вакытлы кампанияләр язмышына тап булуы бик тә ихтимал. Дүртенчедән, татар телен бөтен өлкәдә дә чын-чынлап гамәлгә кертәргә. Ике телне дәүләт теле дип игълан иткәнбәз икән инде, жөмһүрият гражданныларының барысының да ике телне дә өйрәнүләренә һәм белүләренә ирешергә, моңың өчен кирәкле бөтен шартларны вә хәҗәтләренә тудырырга кирәк. Югыйсә Решетов кебек профессор-депутатлар, Грачев-Штанин ише «демократлар», Латыпов-Солтанов-Салахов сыман «урыс теллеләр» икетеллелекне бик сәер аңлыйлар: татарлар өчен татар телен дә, урыс телен дә белү мәҗбүри булсын, ә урысларга бер тел белү дә бик җиткән, имеш. Юк, алай булмасын, мондый «сәер» карашларга чик куелсын. Моңың өчен җитәкче урыннарда эшләүчеләрнең һәммәсе өчен дәүләт теленең икесен дә белүне шарт итеп кую мәгъкуль булып. Кем дә кем Татарстанда яшәп татар телен өйрәнергә-белергә теләми икән, әйдә, бирик андыйларга мондый мөмкинлекне. Тик андый кемсә моңың кайбер максатларының чикләнүенә китерәчәген алдан беләп торсын. Юк, бу һич тә «демократлар» сөрән салганча «шәхес хокукын чикләү» булмаячак. Һәр мәгърифәтле илдә шулай эшләнә. Әйттик, Япониягә барып, бер профессор үзенә лекцияләренә урысча уку хокукы таләп итсә, аның белән сөйләшәп тә тормалар, башта япон телен өйрән, аннары уйлашып карарбыз, диярләр иде. Хәер, әйттик, мин Мәскәү университетына барып, доцент булып урнашырга теләм, ди, әмма урыс телен яхшы белмим, шунлыктан, лекцияләренә татарча гына сөйли алам, ди. Университет җитәкчеләре, акылдан язган булса кирәк бу фәннәр кандидаты дип, шаркылдап көләрләр генә иде. Ләкин мин, шәхес буларак минем хокукымны бозалар, дип сөрән салмыйм, фәлән җирдә — фәлән илдә кулланылышта булган телне белми торып, урынсыз дөгъвалар куймыйм бит. Ә ни өчен әле Штанин-Решетовларның шундый дөгъваларга хокуклары булырга тиеш? Ни өчен әле аерым хезмәт урыннарын биләү өчен дәүләт телен белүне шарт итеп кую «шәхес хокукын бозу» дип саналырга тиеш? Әлбәттә, бу алшартны бүгеннән иртәгә гамәлгә кертү мөмкин түгелдер, моңың өчен башта зарури шартларны булдырырга, димәк, күпмедер вакыт кирәк. Әмма профессор Решетов раслаганча, 20—25 ел түгел инде, бу — мәсьәләне уңай хәл итүгә каршы төшүдән башка берни дә түгел.

Менә кануннарыбызга нигезлэнгән шушы шартларны эзлекле һәм катгый гамәлгә ашырсак, туган телебезне дәүләтчел статуска чыннан да күтәрү юнәлешендә аерым уңышларга ирешү мөмкин булыр иде. Ә инде киләчәктә аны чын мәгънәсендәге «дәүләт теле» итү шулай да жөмһүрияттә бары тик бер телгә генә — шушы дәүләткә исем биргән телгә генә дәүләтчел статус бирү белән бәйле. «Бүгенге Конституциябез — күчеш чорының Төп Кануны», — дибез. Димәк, ул киләчәктә күпмедер үзгәртеләчәк, камилләштереләчәк әле. Менә шул чакта «дәүләт телләре» турындагы мaddә дә үзгәреш кичерер, татар теле жөмһүриятебездә бердәнбер дәүләт теле дип канунлаштырылып, мөгаен. Ә бүгенгә, яна Конституциябез нигезендә эш йөртеп, татар теленә дәүләтлешүдәге беренче уңышларына жирлек тудыра алсак, урыс «демократлары»ның һәм ана телен оңыткан татар кемсәләренә бу мәсьәләгә булган карашлары күпмедер унай якка үзгәрер иде, дип өметләнәм мин үзем. «Амин!» диик.

КАСЫЙМ ФӘСАХОВ,
Казан.

(Дәвам киләсе санда.)



МИЛЛИ МӘГАРИФ

ПЕДАГОГИКАДА ҺӘМ МӘГАРИФТӘ ХАЛЫКЧАНЛЫК



Инглиз һәм алман телләрендә «халык» сүзе «милләт» төшенчәсенә тәңгәл килә. Бу исә мәктәпләрдә укыту-тәрбия эшләренә балаларның үз ана телләрендә алып барылырга тиешлеген, бары тик шул чакта гына күздә тотылган максатларга ирешү мөмкинлеген аңлата. Педагогика тарихы да чын халыкчан мәгарифнең турыдан-туры милли үзенчәлекләргә бәйле булуын күрсәтә. Мәсәлән, без баш ияргә күнеккән Көнбатыш Европа мәктәпләрендә милли гонсыларга (элементларга) һәрвакыт өстенлек бирелгән һәм бирелә, анда бер генә педагог та баланы үз милләтеннән, үз ана теленнән аеруны күз алдына да китерә алмый. Мәшһүр педагог Я. А. Каменский, мәгарифнең халыкчан булырга тиешлегенә басым ясап, «мәктәп» диясе урында күп очракта «туган тел мәктәбе» диюне кулайрак күргән. Алман халык мәгарифенә нигез салучы М. Лютер исә бер үк вакытта бүгенге алман әдәби теленә дә нигез салучы дип исәпләнә. Бу халыкчан мәктәпнең милли тел белән аерылгысыз ныклы бәйләнештә булуын раслый.

Аңлашыла ки, әгәр дә татар мәктәбе чын халыкчанлыкка йөз тотә икән, ул әсәси яктан да, нәзари күзлектән дә мәғрифәтле илләрнен үрнәген үзенә өлгә итеп алырга һәм, әлбәттә инде, чын-чыннан милли мәктәп вәзифаларын үтәргә тиеш була. Бары тик халыкчан традицияләргә таянган мәктәп кенә халыкны җәһәләтлектән коткару һәм аның гомуми белемен зарури югарылыкка күтәрү бурычын уңышлы үтә ала. Гасырлар тәҗрибәсе нәкъ менә шул хакта сөйли, — нигезендә халыкчанлык мәсләге салынган мәктәпләрнен генә тәрәккый үсә алуларын раслый. Шуңа күрә дә ата-аналар үзләренә балаларын башлыча милли мәктәпләрдә, үз ана телләрендә укутуны мәғкулрәк күргәннәр.

Милли мәктәпләрнен гаять мөһим икенче ягы да бар: ул халыкны үз мөстәкыйльлеген, бәйсезлеген хөрмәт итәргә, милли азатлыгын күз карасыдай сакларга өйрәтә. Үз ана телендә белем алган вә тәрбияләнган мәғрифәтле халык кына үзенә милли азатлыгын сакларга һәм якларга, шушы ирек-азатлыктан сәламәт акыл белән файдаланырга сәләтле була. Кайсыдыр мәмләкәттә бер милләтнең менә кешесенә югары белемле биш йөз кеше, ә икенчесенә алтмыш кеше генә туры килә икән, монда нинди демократия йә нинди милли бертигезлек турында сүз баруы мөмкин. Татар мәгарифе турында сүз барганда да шундыйрак хәлгә юлыгасың. Дәрәс, моның объектив сәбәпләре дә бар. Беренчедән, мәктәпләрдә укутуда халыкчанлык мәсләген тормышка ашыруда без мәғрифәтле илләрдән бик нык артка калдык. Икенчедән, халыкка туган телебездә гомуми белем бирүгә бик соңлап керештек. «Соң булса да — уң булсын» дигәндәй, халык педагогикасы тарихындагы уңай тәҗрибәләрен, уку-тәрбия эшендәге халыкчанлык традицияләрен нәтиҗәлә файдаланырга бүген дә соң түгел әле, моның өчен мәсьәләгә заманча карап, иҗади эш итәргә генә кирәк.

Татар халык мәгарифе Көнчыгыш мәмләкәтләренә хас мәселәман мәдәниятнен бер мөһим өлеше булып тора һәм кешегә көчле тәрбияви йогынты ясауы белән аерыла. Бу йогынты шәхеснең сабий чагынан картлык көннәренәчә дәвам итә. Бер үк вакытта халык педагогикасы традицияләренә күпкырлы әхлакый сыйфатларны вә кыйммәтләрен үз эченә алуын да әйтеп китәргә кирәктер. Аерым алганда, татарлар өчен фикерләүнең рухи дөньяга юнәлгәнлеген, туган жирен, туган халкын илаһи хөрмәтләү, газиз Ватанына бирелгәнлек хас. Ата-бабаларга ихтирамлы булу, өлкәннәрен олылау, туган-тумачаны вә дус-ишләрен хөрмәт итү дә татар халык традицияләренә күркәм сыйфатларынандыр.

СССР халыкларын «советлаштыру» чорында мәгариф өлкәсендә Европа һәм урыс мәдәниятнен йогынтысы бик нык көчәйде. «Бәйнәлмилләштерү»гә омтылыш иң беренче чиратта сәси, икътисади, хокукый һәм бигрәк тә мәгариф өлкәләрендә үзәк нык сиздерде. Аянычка каршы, бу сәсәтне үткәрүдә кирәкмәс ашыгучанлыкка, тарихи-иҗтимагый, милли-әхлакый үзгәрешләр вә шартлар белән исәпләшмәүләргә юл куелды. Мәгълүм ки, төрле мәдәниятләрен бер-берсенә үзара тәсир итешүләре гаять катлаулы, искиткеч күпкырлы гамәлдәр. Икенче бер мәдәниятнең кайсыдыр сыйфатларын-төсмерләрен, үзгәрешләрен үз мәдәниятенә кабул иткәндә үтә сак булу, әдәпләк, гомумкешелек кыйммәтләрен күз алдында тотып эш итү, тулы ихтыярийлык нигез шарт булып тора. Шунның белән бергә мондый үзгәрешләрнең әлегә милләт өчен гамәли зарурилыгы, кешеләрнең чит мәдәниятнең иң күркәм сыйфатларын вә әхлакый кыйммәтләрен генә кабул итәргә әзәр булулары да кирәк әле. Бүтән мәдәният файдасына үз халкының традицияләренә, горәф-гадәтләренә хилафлык кылу яки алардан бөтенләй дә ваз кичү һәрвакытта да әхлакый чатаклыклар тудыра, яш буынны тәрбияләүгә зур зыян китерә. Совет хакимияте елларында алып барылган «бәйнәлмилләштерү» сәсәтнен дә СССРдагы халыклар өчен файдасыннан бигрәк зарары күбрәк булды, ул ничәмә яш буынның рухи дөньясын, әхлакый карашларын формалаштыруда аяныч тайпылышларга китерде. Бүген инде бәхәссез ки, тоталитар система идеологиясе нигезендә җәмгыятьнең беришлеләгенә ирешү максаты ята иде. «Социалистик бәйнәлмилләчелек» шигаре астында алып барылган бу сәсәт ике йөзгә якын милләтне вә өммәтне СССР күләмендә рухи якынайту-бердәйләштерүгә һәм «совет халкы» дигән «яңа тарихи бердәмлек» хасил итүгә юнәлдерелгән иде. Әмма чынлыкта «бәйнәлмилләчелек сәсәте» агитация-пропаганда рәвешендә яшәүдән әллә ни уза алмады, чөнки «совет халкы», бигрәк тә авыл жирендә, үзәк милли традицияләре, дини-әхлакый кануннары вә горәф-гадәтләре нигезендә яшәвен дәвам иттерде, «бәйнәлмилләштергә» теләмәде. Халыкларның милли-тәрәккый үсешләренә шактый зыян китерсә дә, коммунистик җитәкчелекнең «милли инкыйраз» максатын күздә тоткан сәсәте халыкларның милли үзгәрешләрен тулысынча юкка чыгара алмады; күпчелек халыкларның гамәли тормышы табигый кысаларда дәвам итте, милли традицияләр, милли мәдәният казанышлары вә тәҗрибәсе өлкәннәрдән яш буыннарга күчә килде.

Мәсьәләгә гадиләштереп карау һич тә дәрәс булмас иде: укыту-тәрбия эшендә халык педагогикасын гамәлләштерү гаять катлаулы һәм зур кыенлыктар белән бәйләнгән. Моңа «милли хис», «милли үзән», «милли холык», «милли психология» кебек үтә мөһим төшенчәләрнең фәнни яктан тиешенчә эшләнмәгән вә аныкланмаган булуы да сәбәпләр, мөгаен. Бу чатактыкларның чыганакларын эзләгәндә соңгы берничә дистә ел дәвамында ижтимагый фәннәрнең, шул исәптән педагогия фәннәрен дә, «кешеләрнең яңа тарихи бердәмлегә», «советчыл горейф-гадәтләр», «бәйнәлмиләлчелек сәясәте» ише гыйбарәләргә тәсдыйклау белән кирәгеннән артык мавыгу, «социалистик мәдәниятнең өстенлекләре»нә мәдхия жырлау, «СССР — халыктар дуслыгы үрнәге» кебек шигарләргә чамадан тыш баш июләргә июлыгасын. Асылында исә бу гамәлләрнең барысы да халыктарның милли үзенчәлекләрен, кабатланмас милли сыйфатларын әкрәнләп юкка чыгаруга юнәлдерелгәннәр иде.

Мәсьәләгә нәзари яктан караганда, халык педагогикасы проблемаларын уңышлы гамәлгә ашыру укучыларның үз милләте вә башка халыктар турында фикерләү рәвеше ничегрәк формалашуга нык бәйләнгән. Шуңа да бу өлкәдә фәнни-тикшеренү эшләрен көчәйтү иң мөһим бурычлардан саналырга тиеш. Соңгы елларда уку-укыту вә мәгариф мәсьәләләре укытучы-педагогларның, ата-аналарның һәм, гомумән, бөтен жәмәгәтьчелекнең игътибар үзәгендә тора, бу өлкәдә фәнни тикшеренүләр, жанлы фикер алышулар үткәрелә. Фәнни бәхәсләрдә һәм тикшеренүләрдә халык мәгарифе тарихына, һәр халыкның мәгариф-педагогика өлкәсендәге милли үзенчәлекләрен аныклауга аеруча әһәмият бирелә.

Бу очракта без татар халык мәгарифе тарихына тәфсилле тукталуны максат итеп куймыйбыз, гәрчә моның мәгарифнең халыкчанлыгын тәмин итүдә бик зур әһәмияте булса да. Иң әүвәл үз алдыбызга: «Мәгарифнең яңа системасы нинди булырга тиеш?» — дигән сорау кую кирәктер, чөнки бүген бу сорау һәркемне тирән борчый, уйландыра. Хәзергә кадәр гамәлдә булган традицион мәгариф системасының кимчелекләре һәркемгә мәгълүм инде, ул бүгенге көн таләпләренә һич тә жавап бирә алмый. Шунның нәтижәсендә бит инде укыту-тәрбия эшләренә сыйфаты сизелерлек түбәнәйдә, укучыларның белемнәрен тирәнәйтүгә омтылышлары кимедә, яшьләрнең белемнәре белән тәрбияви дәрәжәләре арасында өзеклек, тискәре нисбәт барлыкка килдә. Хәзер без моның асыл сәбәпләрен аныктарга тырышабыз, яңа мәгариф системасын төзөгәндә әлегә кимчелекләрдән арынуны максат итеп куябыз.

Бүгенге мәгариф системасының иң зур кимчелекләреннән берсе — укыту-тәрбия эшендә халыкчанлык мәсләгеннән ераклашу. Һәрдаим «халык мәгарифе», «халыкчан педагогика» дип сөйләнсәк вә язсак та, бу тәгъбирләр күп вакытта коры сүз булып кала бирдә, чынбарлыкта «халык мәгарифе» халыкка аның мәнфәгатьләрен канәгатьләндерерлек хезмәт итмәдә, чөнки укыту-тәрбия эшендә теге яки бу халыкның милли үзенчәлекләре, холкы-традицияләре исәпкә алынмады, мәктәпләрнең вә уку йортларының эшчәнлегә гамәли куелышы белән дә, эчтәлегә ягыннан да тулаем бериш иләткә, ягъни тулаем бердәйләштерелгән халык гаммәсенә исәпләнгән иде.

Инде мәгарифнең халыкчанлыгы мәсьәләсенә килик. Нинди мәгариф системасы халыкчан була соң? Бу сорауга тулы вә нигезле жавап бирү гаять читен. Моның өчен фәлсәфә, социология, педагогика өлкәсендә күпкырлы фәнни тикшеренүләр алып бару таләп ителә. Дәрәс, бу проблемаларның аерым аспектлары белән шөгылләнүчеләр юк түгел, әмма мәсьәләгә һәрьяклап комплекслы тикшерүгә багышланган фәнни-методик хезмәтләр әлегә юк дәрәжәсендә. Педагогларның мотлак күпчелегә мәгарифнең халыкчанлыгы тәрбияви эшнең иң мөһим принцибы, әсәси нигезе икәнлеген яхшы аңдый, әлбәттә. Алар карашынча, укыту-тәрбия эшенең халыкчанлыгын тәмин итүче факторлар түбәндәгеләрдән гыйбарәт:

- ана телендә укыту вә тәрбияләү;
- укыту-тәрбия эшләрен теге яки бу халыкның күпгасырлык традицияләре, горейф-гадәтләре нигезендә милли үзенчәлекләрен истә тотып оештыру;
- мәгариф системасының халык, жәмәгәтьчелек белән ныклы бәйләнештә булуы, халык мәнфәгатьләрен вә ихтияжларын, аның дөньяви вә рухи карацларын, идеалларын тулы чагылдыруы;
- мәгариф системасының халыкка, бары тик аның мәнфәгатьләренә хезмәт итүе;

Күрәбез ки, ана телендә укыту, тәрбияви эшләренә милли традицияләргә, горейф-гадәтләргә, халыкның рухи дөньясы хасиятләренә нигезләнүе халыкчанлыкның асыл билгеләре булып тора икән. Шуңа күрә, дигән мәшһүр урыс педагогы К. Д. Ушинский, һәр халыкның үзенә генә хас мәгариф системасы, үзенчәлекле тәрбияви кагыйдәләре булырга тиеш, аларны бүтән халыктардан механик төстә күчәрәп алу һәм файдалану мөмкин булмаган эштер. Чөнки бу бүтән халык мәгариф

системасына буйсыну, тулаем аның йогынтысына бирелү, димәк, мәгарифнең халыкчанлыгын югалту булыр иде.

Менә шушы әсәси тәғъбирләргә истә тотып, Татарстан Республикасы Халык мәгарифе министрлыгы милли мәктәпләргә торгызу һәм милли мәгарифнең асылын яңарту буенча эшлекле чаралар күрә. Моңы милли телләргә сикәтләнәргә, туган телебезнең вазифаларын кичәйтү, жәмһүриятебездә яшәүче бүтән халыкларның да үзәнчәлекләрен саклау зарурияты да таләп итә. Бу катлаулы бурычларны уңышлы хәл итү милли мәктәпләргә бүгенгә халәтте төгәл аныклауга һәм аларның яңарыш юлларын фәнни билгеләүгә бәйле. Совет хакимияте елларында хасил булган мәгариф системасы уку-тәрбия эшләренәң эчтәлеген катгый үзәкләштерүгә, тайпылышсыз бердәйләштерүгә нигезләнәң иде. Мондый система, әлбәттә инде, милли телләргәң саклануы вә тәрәккый үсүе, яшь буынны үз халкының матди вә рухи мирасын, аның мәдәниятен вә традицияләрен хөрмәтләү рухында тәрбияләү хакында бөтенләй дә кайгыртмады, укучыларда милли үзәң вә милли горурлык хисләргә тәрбияләүгә ярдәм итмәде. Нәтижәдә, татар, чуваш, мордва, мари һ. б. халык яшьләргәң үз ана телен белмәүчә, үз халкының тарихынан, мәдәниятеннән, горәф-гадәтләргәннән хәбәрдарлыгы булмаган ничәмә буыны үсеп житте. Шуңа бинаән яшьләргәң үз халкы өчән традицион булган тормыш рәвешәннән читләшүчә көчәйде, гасырлар дөвамында тупланган әхлакый-эстетик сыйфат-хасиятләр вә катгыйдәләргә, рухи кыйммәтләр юкка чыга башлады. Бүтән халыкларның традицияләргән вә гадәт-гамәлләргән үзләштергәңдәгә әхлакый дилетантлык, бүгенгә көн модасына сукурларча иярү, күп очракта бүтән халыкларның үзләргә дә кирә каккан тискәргә сыйфатларын-хасиятләргән кабул итү гомуми хәлне тагын да кискенләштерә төште. Болар исә халкының милли үзәң деформацияләнүгә китерде. Уку-татарча алып барылган мәктәпләргәң кимегәннән-кими баруы, күпчәлек татар балаларының үз ана телендә түгел, урысча укурга дучар ителүе, татар телен куллану мохитының тарайганнан-тарауы милли мәгарифебезне фажига чигәнә китереп житкерде.

Бу һәләкәтле юлдан баруны туктату илебезнең сәяси, икътисади, ижтимагый вә мәдәни тормышын үзгәртеп кору, миллият мәсьәләләрәнә яңача караш туу нәтижәсендә генә мөмкин булды. Соңгы елларда татар халык мәгарифен яңарту юнәлешендә дә жанлылык сизелә башлады. Хакимият даирәләргәңдә дә, кин жәмәгәтьчәлектә дә милли мәгариф системасының яңа мәсләгән булдыру зарурилыгына игътибар артты. Бу юнәлештә тәүгә адымнар буларак, ана телендә уку-тучы яңа мәктәпләр ачу, уку йортларының яңа төрләргән (гимназияләр, колледжлар, лицейлар) булдыру, ясле-бакчаларда балаларны үз ана телләргәңдә тәрбияләүгә күчү кебек чаралар күрелде. Уңай якка үзгәрешләргәң кайбер уңышларын да күрсәтергә мөмкин инде хәзер. Мәсәлән, 1992—1993 уку елында гамәлдәгә гомумбелем бирүчә 2405 мәктәпнең 1113 сендә (1991 елда — 1043 иде) уку-татар телендә алып барылды. Уку-татарча булган 201 мәктәптә татар балалары өчән дәрәсләр ана телендә алып барылган 763 класс оештырылды. Хәзер жәмһүриятебездә 85717 бала, ягъни барлык татар балаларының 33,5 проценты (1991 елда 28,2 процент иде) үз ана телендә укый. Гомумән алганда бу саннар безне канәгәтләнәргә алмый, билгеле. Әмма әлегә күрсәткечләргәң татар халык мәгарифен торгызуга һәм яңа жирлектә үстерүгә юнәлдерелгән гамәлләргәң безнең башлангычы гына булуын да истә тоту кирәктер.

Жәмһүриятебездә, Телләр турындагы закон таләпләргәнә бинаән, аерым төбәкләрдә бергә укмашып яшәүчә бүтән милләт балаларын үз ана телләргәңдә уку-туны тәмин итүгә дә житди игътибар бирелә. Аерым алганда, агымдагы уку елында Татарстанда уку-татарча үз ана телләргәңдә алып барылган 109 чуваш мәктәбе, 35 — удмурт, 21 — мари, 2 — мордва мәктәбе (1991 елда әлегә саннарга нисбәтән 86, 35, 19 һәм 2 мәктәп) эшләде. Моңардан тыш Яр-Чаллы, Түбән Кама, Әлки, Азнакай, Чистай, Алексеевск районнарындагы мәктәпләрдә уку-чуваш телендә, Минзәлә һәм Әгерҗе районы мәктәпләргәңдә — мари телендә алып барылган махсус класслар ачылды.

Соңгы ике-өч елда яңа төрдәгә татар уку йортларының саны да шактый ишәйде. Казан шәһәргәң Мәскәү, Вахитов, Идел бие, Киров, Совет районнарында, Азнакай, Бөгелмә, Түбән Кама, Чистай, Әлмәт, Лениногорск шәһәрләргәңдә, Буа, Баулы, Апас, Кукмара, Сарман, Чүпрәле, Саба районнарында яңа гимназияләр һәм гимназия-мәктәпләр ачылды.

Урысча мәктәпләрдә татар телен вә әдәбиятын өйрәнүгә гамәлгә кертүдә дә кайбер уңышлар бар. Биелгы уку елында татар телен өйрәнү буенча 17169 төркем оештырылган иде, аларда 230635 укучы шәгыйльләнде (1991 елда — 13619 төркем, 174535 укучы). Бер үк вакытта урыс мәктәпләргәң барлык классларында да татар

теле дәресләре атнага дүрт сәгатькә житкерелде. Тәҗрибә рәвешендә кайбер урысча мәктәпләрдә татар теле дәресләре биш-алты сәгатькәчә арттырылды.

Эстетик тәрбия бирү мәктәпләре (музыка, хореография, рәссамчылык һ. б.) булдыруга да игътибар ителә. Бу мәктәпләрнең программаларында татар телен вә әдәбиятын өйрәнү, татар вә төрки халыклар тарихы, ислам мәдәнияте вә тарихы, чит телләргә (гарәп, фарсы, төрек, инглиз һ. б.) өйрәтү, милли сәнгать вә әхлак мәсьәләләре зур урын алып тора. Төрле фәннәрне (тарих, география, әдәбият, математика, физика, биология, сынлы сәнгать, музыка һ. б.) өйрәнгәндә татар галимнәренә вә зыялыларының бу гыйлемнәрне үстерүгә керткән өлешен, татар халкы тормышына вә тарихына бәйләнешле мөһим фактларны һәм вакыйгаларны, гомумкешелек мәдәнияте тарихында татар милләте тоткан урынны киң яктырту да максат итеп куела.

Балаларны укутуда вә тәрбияләүдә иң үтемле юлларны һәм алымнарны ижади эзләү, педагогика фәне казанышларын һәм алдынгылар тәҗрибәсен мәктәпләрдә гамәли куллану, милләтара мөнәсәбәтләрнең үсешенә һәм әсаси баетылуына нисбәтән укуту, тәрбия эшенең ысулларын, шәкелләрен вә эчтәлеген камилләштерү — бүген мәгариф хезмәткәрләре алдында торган иң мөһим бурычлар әнә шулар. Моңа ирешү юллары күп төрледер. Аерым алганда, бүген мәктәпләрдә укучыларны шәхси сәләтләренә карап аерымланган укуту — хатиблык (ораторлык) сәнгатенә, тәржемә итү осталыгына, милли биоләргә, милли музыкага өйрәтү, этнография вә халык педагогикасы буенча нигез белемнәр бирү шактый киңәйтелә. Әлбәттә, әлегә яңалыкларны уңышлы гамәлгә ашыру безнең алга татар гимназияләре өчен яңа программалар төзү һәм яңа дәреслекләр язу бурычын куя. Бу җаваплы эштә югары уку йортлары (Казан дәүләт университеты, Казан һәм Алабуга педагогика институтлары), Тел, әдәбият һәм тарих институты педагоглары-галимнәре дә актив катнаша. Укуту-тәрбия эшләре буенча яңа программалар төзегәндә халык педагогикасы традицияләрен, милли үзенчәлекләрен, үз илебездә һәм чит мәмләкәтләрдә булган алдынгы тәҗрибәләрен вә фәнни казанышларны киң файдалануга ирешү максат итеп куела.

Халык педагогикасынан файдалануны яңа типтагы татар уку йортларында гамәлгә кертү бигрәк тә зарури. Һәм без моны шулай эшләргә тырышабыз да. Мәсәлән, Казандагы 1, 3, 5 нче гимназияләрдә «Укучыларның дөньяны танып белү һөвәсләкләрен арттыруда туган як тарихының, милли мәдәниятнең һәм туган телнең тоткан урыны», «Тирән фикерләүгә сәләтле шәхесләр тәрбияләүдә яңа шәкелләр вә ысуллар», «Укуту-тәрбия эшендә милли традицияләрен вә милли мәдәният элементларын куллану юлы белән укучыларны әхлакый тәрбияләү» кебек методик темалар буенча фәнни-гамәли тикшеренүләр алып барыла. Казандагы 2 нче гимназиядә халык педагогикасы буенча фәнни-гамәли конференция үткәрелде. Шушы ук гимназия жирлегендә балаларның республика музыкаль мәктәбе ачылды. Бу мәктәп каршында балаларның жыр-бию ансамбле оештырылды, балалар хоры, музыка-фольклор театры студиясе эшли. Кукмара районының Олы Сәрдәк лицей-мәктәбендә дәресләр үткәрүдә һәм дәрестән тыш чаралар оештыруда мәктәпләрдә әлегәчә кулланылмаган ысуллардан файдалану, аерым алганда, авыл жирендәге лицей шартларында халык кәсәбәчелеген һәм гамәли сәнгатьчелекне үстерү буенча тәҗрибәләр үткәрелә. Мәктәпнең кәрзин үрүчеләр түгәрәге аеруча нәтиҗәле эшли. Укучылар үзләре житештергән әйберләрен сатудан шактый керем дә алалар. Яр Чаллыдагы 2 нче татар гимназиясендә татар драма студиясе һәм фольклорчылар түгәрәге әйбәт эшли. Казан шәһәренең 1 нче гимназиясендә 3 нче музыка мәктәбенең филиалы, фольклор ансамбле, халык уен кораллары ансамбле, баянчылар вә курайчылар түгәрәкләре эше игътибарга лаек. Алабуга татар гимназиясенең театр студиясе дә үзенә эшчәнлеген жанландыра бара.

Гомумбелем бирүче милли мәктәпләрдә дә халык кәсәбәчелеген, гамәли сәнгатьчелекне, фольклор ансамбльләрен үстерүгә бәйле күркәм үрнәкләр байтак. Мәсәлән, Әгерҗе районының Салагыш урта мәктәбендә татар теле һәм әдәбияты укутучы М. Исламов милли традицияләрен янадан торгызу буенча дәрестән тыш бик күп эшләр башкара. Аның тырышлыгы белән оештырылган музей жирлегендә эшләүче «Энжеләр» клубының күркәм эшләре бөтен республикага билгеле. М. Исламов житәкчелегендә укучылар татар халык ижаты әсәрләрен — бәетләр, жырлар, такмаklar, әкиятләр, халык йолаларын вә уеннарын жыйлар, үзләре дә шигырьләр, әкиятләр, хикәяләр язалар. Еш кына яшә талантларның ижатына «Сабантуй» гәзите, «Ялкын» журналы сәхифәләрендә дә урын бирелә. Укучы А. Ясәвиева исә республика күләмендә үткәрелгән «Әкиятләр конкурсы»нда беренче урынны яулап алды. Апас районында «Татар халкының милли традицияләре» дигән атналыклар үткөрү әйбәт бер гадәткә әверелде. Бу атналыкларның программаларына «Халык

мирасы», «Мәктәп чәйханәсе», «Ярминкә», «Үткәнгә сәяхәт» кебек тематик кичәләр кертелә һәм башка кызыклы чаралар оештырыла.

Тәтеш шәһәрәндәге 1, 2 нче, районның Олы Тархан, Бакырчы, Келәш урта мәктәпләрендә туган якны өйрәнү, әдәбият вә татар халык авыз ижаты түгәрәкләренә укучылар бик теләп йөриләр. Бу мәктәпләрдә татар теле вә әдәбияты атналыклары, «Уйнагыз, гармуннар» дигән ярышлар бик күңелле үтәләр, аларда ата-аналар да катнашалар. Районда туып-үскән әдипләр, шагыйрьләр белән очрашулар да күркәм бер гадәткә әйләнде.

Чүпрәле районы тарихында беренче буларак, «Чуваш теле — туган телем» дигән конкурс укучыларда зур кызыксыну уятты. Конкурста катнашучылар үзләренә хикәяләр, әкиятләр, үз авылларының тарихын, күренекле якташлары турында очерклар язарга сәләтле булуларын күрсәттеләр. Буа районының Күл Черкене, Түбән Наратбаш, Иске Суыксу мәктәпләрендә милли чигү, агачка сырлап бизәкләр төшерү, балчыкны әвәләп әйберләр ясау түгәрәкләре оештырылган. Яр Чаллыдагы 52 нче татар мәктәбендә шәһәр музыка мәктәбенә филиалы ачылды. Аның хор, гомумәстетик вә музыка кораллары (фортепиано, баян, аккордеон, думбра һ. б.) бүлекләре бар. Мәктәп укучыларының барысы да шушы бүлекләрдән кайсында булса да укыйлар һәм музыкаль тәрбия алалар. Хореография бүлеген тәмамлаучылар балалар бакчаларында хореография түгәрәкләренә житәкчелек итәргә хокук бирүче таныклыклар алалар. Зәй шәһәрәндәге татар гимназиясе һәм «Замандаш» исемәндәге татарча якшәмбе мәктәбе тәҗрибәсе дә игътибарга лаек. Биредә балалар татар халкының милли уеннары, жиһазлау-бизәү (декоратив) сәнгате, сурәтләр төшереп тукучылык тарихы, тамбурлы чигү һәм башка шундый шөгыйльләр белән танышалар. Биредә укучылар ижатына багышланган «Минем туган ягым», «Татарларның милли киёмнәре», «Күн мозаикасы» кебек күргәзмәләр оештырылган, түгәрәкләрдә «Мөселман бәйрәмнәре, горәф-гадәтләре вә йолалары», «Макрамә», «Балчыктан әвәләп әйберләр ясау», «Татарларда диварларны нәфис бизәү сәнгате» кебек темаларга дәрәсләр үткәрелгән. Түбән Кама районының Кама Аланындагы татарча якшәмбе мәктәбендә дә шундый ук шөгыйльләр киң кулланыла. Якшәмбе мәктәбе программасына татар халкының авыз ижатын, халык моңнарын, милли мәдәният тарихын, татар халык ашларын өйрәнү кебек үзенчәлекле темалар кертелгән.

Мәгариф өлкәсендә ирешелгән шушы уңай казанышларны нигез итеп алып, милли мәктәпләргә торгызу вә үстерүнең яңа концепциясе эшләнде. Ул жөмһүриятебездәге барлык халыкларның да мәгариф өлкәсендәге мәнфәгатьләрен вә милли ихтыяжларын канәгатьләндерүгә ярдәм итәр дип уйланыла. Концепция Татарстанда гомуми урта белем бирүнең үсеш юлларын билгели, халык мәгарифенә милли үзенчәлекләренә өстенлек бирүне күздә тотып, бер үк вакытта күпмилләтле жөмһүриятебезнең аерым төбәкләргә хас үзенчәлекләрен вә милли аерымлыкларын да исәпкә ала. Милли мәктәпләргә торгызу һәм тагын да үстерү концепциясе балаларны ана телендә укутуга ата-аналарның конституцион хокукын үзенә асыл нигез итеп ала. Бу аңлашыла да, чөнки ана телендә уку-тәрбияләнү шөхәснәң рухи-фикри үсешенә нигезе булып тора. Ана телендә укуту-тәрбияләнү тәмин итми торып, милли мәдәни-рухи кыйммәтләр тудырырлык ижади сәләткә ия булган шөхәснәң формалашуы гомумән дә мөмкин түгелдер. Бары тик туган телдә уку-тәрбияләнү генә мәгариф системасының гуманлаштырылуына булышчак, үз халкының тарихын тирәнтен өйрәнү, аның рухи дөнъясының үзенчәлекләрен аңлау, үз халкына карата мөхәббәт вә хөрмәт уяту, аның гомумкешелек мәдәниятенә керткән өлеше белән нигезле горурлану тойгыларын үстерү ярдәмендә һәръяклы житлеккән шөхәсләр тәрбияләнү мөмкинлекләре тудырачак.

Мәгълүм булганча, туган тел проблемасы мәгариф системасын үстерүдәге иң мөһим мәсьәләләрнең берсе булып тора. Ул теге яки бу халыкның дәүләт мөстәкыйльлеген хәл итү белән дә тыгыз бәйләнгән. Чөнки мөстәкыйль дәүләтчеләге булмаган халык үзенә туган телен дә милли ихтыяжларга бәрабәр үстерә алмый, һәм киресенчә, ана телен бөтен өлкәләрдә дә тулы куллануны тәмин итә алмаган милләт үзенә дәүләтчел мөстәкыйльлегенә дә ирешә алмый. Шуңа күрә дә без, мәктәпкәчә тәрбияләүдә вә мәктәпләрдә укутуда ана телен тулы мөмкинлегенә кулланмый торып, милли мәдәниятләренә тәрәккый үсешенә, жөмһүриятебездә борын-борыннан гомәр иткән халыкларның милли бердәмлек буларак сакланып калуларына һәм, гомумән, милли телләренә жанлануы-үсүенә ирешү мөмкин түгел, дип уйлыйбыз. Укуту-тәрбия эшләрендә милли телләргә нәтиҗәле һәм тулы күләмдә куллану өчен барлык фәннәр буенча да татар, урыс, чуваш, мордва, мари, удмурт телләрендәгә дәрәсләкләрнең, методик, фәнни-популяр әдәбиятның вә кулланмаларның тулы комплектларын булдыру зарури. Яңа концепциядә ана телендә укутуны башлангыч классларда гына түгел, ә уртанчы вә өлкән классларда да дәвам иттерү

каралган. Димәк, дәрәслекләр вә әсбап-кулланмалар да барлык класслар өчен дә булдырылырга тиеш.

Милли мәктәпләрнең тагын бер мөһим вазифасы — үз халкының гасырлар дәвамында тупланган тормыш тәҗрибәсен, әхлакый кагыйдәләрен килер буыннарغا ирештерү. Шунсыз түбән дәрәҗәле «гавам мәдәнияте»нә каршы тору, яшә буынның рухи фәкыйрьләнүенә юл куймау гомумән дә мөмкин түгел. Мәгариф системасының яңа концепциясендә дөнъяны, әйләнә-тирә мохитны танып белүгә бәйләнешле фән-нәрнең нигезенә вә эчтәлегенә милли үзенчәлекләренә тайпылышсыз исәпкә алу мәсләге салынуы шуның белән дә аңлатыла. Үзенчәлекле шартларда эшләүче төрле шәкелдәге мәктәпләрнең һәм уку йортларының ихтыяжларын вә мөмкинлекләрен истә тотып, аерым мәктәпләрдә уку-тәрбия эшләренә зарури үзгәрешләр кертү мөмкинлеге дә карала. Аерым алганда, теге йә бу төбәктәге иҗтимагый вә икътисади шартларны һәм ихтыяжларны күз уңында тотып, мәктәпләрнең укучыларны аерым кәсеп-һөнәрләргә өйрәтү юнәлешендә специальләшүләре дә мөмкин. Уку-тәрбия эше планнарын һәм программаларын эшләү вә тәсдыйклау әлегәчә Мәскәүдәге Үзәк оешмалар кулында иде. Бу исә урындагы мәгариф тәшкиләтләренә аяк-кулларын богаулы, уку-тәрбия эшендә җирле вә милли үзенчәлекләренә кирәгенчә искә алырга мөмкинлек бирми иде. Яңа концепциягә бинаән хәзер бу эшләр тулысынча Татарстан Республикасы хакимияте кулына күчә.

Йомгаклап әйткәндә, мәгариф системасының яңа концепциясә түбәндәгә нигез принципларны үз эченә ала:

1. Ата-аналарның балаларын ясле-бакчадан алып урта мәктәпне төмамлаганчы туган телдә уку-тәрбияләүгә булган конституцион хокукларын гамәли тормышка ашыру.

2. Балаларның белемгә һәвәслелекләрен һәм әхлакий сыйфатларын дөньяны танып белүдәге милли-психологик үзенчәлекләрен вә халык педагогикасы традицияләрен истә тотып формалаштыру.

3. Яшь буынны сабый чагыннан ук милли мәдәният, горeref-гадәтләр, үз халкының традицияләре, рухи вә әхлакый кыйммәтләре белән таныштыру.

4. Дөнъяны танып белугә, эстетик, физик вә хезмәт тәрбиясенә бәйләнешле фәннәрнең эчтәлегендә милли һәм төбәк үзенчәлекләренә өстенлек бирү.

5. Мөктәпләрнең, балалар тәрбияләү оешмаларының төрлелегенә ирешү, урыннардагы шартларга вә мөмкинлекләргә ярашырдай төрле вариантлы уку-тәрбия эше планнары булдыру.

6. Татарстан жәмһүриятендә яшәүче бүтән милләтләрнең вә өммәтләрнең туган телләрен савыкландыру һәм үстерү өчен зарури шартлар тудыру.

Менә шушы әсәси таләпләрне нигез итеп алган концепцияне уңышлы гамәлгә ашыруның механизмы нинди булырга тиеш соң? Безнең карашыбызча, ул түбәндәгеләрдән гыйбарәт:

Беренчедән, жәмһүриятебездә яшәүче һәр кеше үзенең баласын ана телендәге ясле-бакчага, мәктәпкә, уку йортына бирә алсын. Моның өчен кирәк санда ясле-бакчалар, мәктәпләр бۇлдыру, аларны тиешле матди-техник чаралар белән тулы тәмин итү зарури.

Икенчедән, укыту-тәрбия эшен тиешле методик әсбаплар ۋә кулланмалар белән тәмин итү кирәк. Гомуми урта белем бирүче милли мәктәпләрнең дәреслекләргә, методик әдәбиятка булган хажәтләрен тулы канәгатьләндерү — шулай ук иң мөһим бурычларның берсе. Бу исә гаять катлаулы ۋә күп көч, тырышлык куюны таләп итүче гамәлдер. Безнең карашыбызча, бу бурычны уңышлы башкарып чыгуның нәтижәле юллары түбөндәге чараларга кайтып кала:

— гамәлдә булган урыс телендәге дәрәсләкләрне татарчага төржемә итү, уку-укыту барышында еш кулланыла торган терминнарның вә төшенчәләрнең яңартылган сүзлекләрен төзү, милли мәдәният һәм фольклор буенча яңа кулланмалар, хрестоматияләр нәшер итү;

— укытучылар өчен урыс телендә булган методик кулланмаларны və ярдәмлекләрне, укучылар өчен аерым фәннәр буенча дидактик кулланмаларны татарчага тәржемә итү, ана телендәге төшенчәләрнең формалашуын чагылдыручы өстәмә уку әсбаплары və методик кулланмалар эшләү, ике тел өйрәнүчеләргә бер телдән икенче телгә күчкәндәге кыенлыкларны ерып чыгарга булышырдай ярдәмлекләр әзерләү һәм нәшер итү;

— аерым авторлар тарафыннан ижат ителгән альтернатив дәреслекләр булдыру, аларны куллануда кирәк булачак методик кулланмалар эшләү;

— укыту-тәрбия эшендә нәтижәле кулланырдай техник чаралар (төслә рәсемләр, тасмалар, видеоязмалар һ. б.) хәстәрләү.

Өченчедән, балаларны туган телләрендә укытырга сәләтле педагог кадрлар

хәзерләү, укытучыларның белемнәрен камилләштерү өчен яңадан укыту буенча махсус чаралар комплексы эшләү, халык мәгарифе төшкеләтләрнен педагогия училищелары һәм югары уку йортлары белән үзара ярдәмләшеп вә тәҗрибә алмашып эшләүләренә ирешү зарури.

Әлбәттә, бу катлаулы бурычларны уңышлы башкару өстәмә чаралар күрүнә дә таләп итә, чөнки гамәлдәге мәгариф системасында милли мәктәпләргә бәйләнешле проблемаларның күбесе бөтенләй дә хәл ителмәгән. Бу исә миллиләтәре мөнәсәбәтләренә аһәңләштерүгә дә комачаулык итә. Шуңа күрә халык мәгарифенә яңа концепциясен тизрәк гамәлгә кертү өчен хөкүмәт тарафыннан махсус программа эшләнәргә, ул программада тиешле матди-финанс чыгымнарының реаль чыганаclarы күрсәтелгән булырга тиеш.

Әйткәнәбезчә, мәгарифнең халыкчанлыгы һәр фән буенча төзелгән анык программаларда һәм дәрәсләкләрнен эчтәлегендә чагылыш таба. Бу тарих, әдәбият, мәдәният дәрәсләкләренә аеруча кагыла. Аянычка каршы, соңгы вакыткача безнең укучыларыбыз «СССР тарихы»н гына өйрәнделәр, чөнки мәктәпләрдә татар халкы (һәм урыс булмаган башка халыклар) тарихы гомумән укытылмады. Хәзер жәмһүриятебез мәктәпләрендә «Татарстан тарихы вә мәдәнияте» дигән фән укытыла башлады. Ул урта мәктәпләрнен V—XI классларында өйрәнелә. Бу фәнне татар әдәбияты, эстетик, физик вә хезмәт тәрбиясе дәрәсләре белән тыгыз бәйләнештә өйрәнү укучыларны татар халкының матди вә рухи өлкәдәге бай мирасы белән таныштырачак, Татарстан халыкларының тарихы бөтендөнә тарихының аерылгысыз бер өлеше булганлыгын аңлауга ярдәм итәчәк. Әлегә фәнне укыту программасы татар халкының килеп чыгышын вә тәрәккый үсешен, жәмһүриятебездә борын-борыннан яшәүче халыклар тарихындагы аеруча мәһим вакыйгаларны вә манзараларны, аларның тәрәккыйлек вә инкыйлаби үзгәрешләр һакына кулга-кул тотынып көрәшүләрен яктыртуны максат итеп куя. Димәк ки, яңа фәнне өйрәнү укучыларда үз Ватанының үткәнән ихтирам итү, бүтән халыклар белән дустанә мөнәсәбәтләрдә булу, мөстәкыйль Татарстанның киләчәктә дә тәрәккыйлек юлыннан баруына үзеннән лаек өлеш кертәргә омтылу хисләре уятыр дип өмет ителә.

Милли мәдәният вә милли мәгариф үсешенә әсәси алшарты милли телләрен тәрәккый үсешенә бәйлә булганлыгы бәхәс кузгатмыйдыр шикелле. Димәк, туган тел, урыс теле вә чит телләр, татар вә урыс әдәбияты буенча яңа программалар төзегәндә безнең бу юнәлештәге эшебезнең нәтижәсенә миллиләтебезнең киләчәк язмышы бәйлә булуын аңлап гамәл кылуыбыз кирәк. Шуны истә тотканда, яңа программалар төзүдә нинди әсәси жирлектә таянырга тиеш булабыз соң? Татар мәктәпләре өчен соңгы программалар төзегәннән соң үткән дөвәрдә нинди үзгәрешләр, нинди яңа шартлар пәйда булды һәм алар төзеләчәк яңа программада нинди чагылыш табарга тиеш? Жәмәгәтчелек милли телләр мәсьәләсендә бүген бездән нәрсәләр эшләүне таләп итә?

Бу сорауларга ачык җавап бирү өчен түбәндәге фикерләренә искә алу кирәктер:

1. Әгәр без моңа кадәр телләр өйрәнүнең төп максаты укучыларга мәгълүм күләмдә белем, гамәли күнекмәләр бирү белән чикләнә дип исәпләгән булсак, бүген исә мәктәптә укытуның балаларга белем бирү һәм аларны мәгълүм күнекмәләргә өйрәтү процессында укучының шәхесен формалаштыруга хезмәт итәргә тиешлеген алга сөрәбез. Иҗади эшчәнлектә сәләтлә шәхес тәрбияләү бурычы мәктәпләрдә укыту-тәрбияләү ысулларын тамырыннан үзгәртүне, камилләштерүне таләп итә. Укыту-тәрбия эшендәге максатчыл юнәлешнең шулай үзгәрүе программаларга бирелә торган аңлатмаларда гына түгел, ә бәлки дәрәсләкләрнен эчтәлекләрендә дә чагылырга тиеш.

2. Соңгы елларда туган телләргә мөнәсәбәт уңай якка үзгәрдә. Татарстан халыкларының телләре турындагы Закон татар һәм урыс телләренә бертигезләгән хокукый раслады. Законга бинаән милли телләрен, шул исәптән татар теленә дә, тәрәккый үсеш вә кулланылыш мохитын киңәйтү өчен уңай шартлар туды. Бу яңа вәзгыят мәктәпләр өчен программалар вә дәрәсләкләр төзүчеләрнен дә җаваплылыгын арттыра. Урыс мәктәпләрендә укучы татар булмаган балаларны татар теленә өйрәтү кертелү уңае белән I—IV класслар өчен татар теле буенча яңа программалар эшләнә һәм нәшер ителә инде. Беренче, икенче, өченче класслар өчен шушы программалар нигезендә яңа дәрәсләкләр эшләнә һәм нәшриятка тапшырылды. Татар теленнән альтернатив дәрәсләкләр дә языла.

3. Телләрен башкарган вазифаларына бинаән өйрәнүнең яңа ысулларын эшләү дә дөвәм итә. Бу очракта телләрен халыкара вазифаларының (бу очракта — миллиләтәре арадашлык вазифаларының) туган тел вазифасыннан аерылганлыгын да истә тотарга кирәк. Ана теле берәү генә була, димәк, аның асылы да арадашлык телләренә караганда үзгәрәк. Эти-әнинә сайлап алу мөмкин булмаган кебек, туган

телен дә сайлап алмыйлар. Ә арадашлык телен гамәли ихтыяжларга карап сайларга да була. Туган тел шушы тел исемендәге халыкның мәдәни, рухи вә әхлакый кыйммәтләрен, сыйфат-хасиятләрен үзенә туплаган була һәм милләтара арадашлык чарасы булган тел үтеп керә алмаган өлкәләрдәге традицион вазифаларны (дөнъяны беренчел танып белү, әйләнә-тирәдәге әйберләргә, вакыйгаларга асыл эчтәлекләрен чагылдыручы беренчел атамалар бирү, фикерләү, өлкән буыннар туплаган бай тәҗрибәне анализлау һәм килер буыннарга ирештерү һ. б.) үти. Димәк, яна программалар төзегәндә телләрнең үзләренә генә хас куллану мохиты булуны, туган телне өйрәнүнең әһәмияте урыс телен милләтләр арадашлыгы чарасы буларак өйрәнүдән асылыннан ук аермалы булуын истә тотып эш итү зарури.

4. Жәмһүриятебездә телләрнең кулланылыш мохиты шактый чуар. Балалар нарасый чакларынан ук телевидение тапшырулары аша урысча сөйләшүләренә ишетеп үсәләр, урамда да урысча сөйләшүләргә тап булалар. Шунның өстенә әле аларның күпчелеге ясле-бакчаларда да урысча тәрбия алалар. Ата-аналарның ике телне камил үзләштерүләре, хезмәт урыннарында башлыча урысча гына сөйләшкәргә мәҗбүр булулары нәтижәсендә өйдәге әңгәмәләр дә еш кына гадәтләнгәнчә урыс телендә алып барыла. Күпчелек мәктәпләрдә татар-урис класслары аралашкан булалар. Кыскасы, татар вә урыс булмаган башка милләт балаларына урыс теленә көндәлек басымы гаять көчле һәм бу яшь буынның үз ана теленә булган мөнәсәбәтенә зур (күп очракта тискәре) йогынты ясый. Халык мәгарифенең яңа системасын гамәлгә керткәндә бу фактларны һәрдаим күз алдында тоту лязим.

5. Урта мәктәпләрдә өйрәнелә торган әдәби әсәрләренә бүген яңача бәяләү таләп ителә. Үз нәүбәтендә мәктәпләр бирә торган белемнәр системасында әдәбиятның тоткан урынын билгеләүгә дә яңача карау сорала. Бу шулай ук уку-укыту-тәрбия программаларының эчтәлегендә чагылыш табарга тиеш.

6. Мәгариф системасының яңарышына бәйле рәвештә мәктәпләрдәге уку-укыту-тәрбия ысуллары да нык үзгәрә. Соңгы вакытларда педагогика өлкәсендәге бу яңалыкларны фәнни тикшерүләргә багышланган хезмәтләр, гамәли тәҗрибәләр белән тәсдыйк ителгән алдынгы идеяләр пәйда була башлады. Хәзер безнең алда уку-укыту-тәрбия эшендә хасил булган яңалыкларны тирәнтен анализлауга, аларны фәнни-гамәли нигезләүгә юнәлтелгән комплекслы тикшеренүләренә көчәйтү бурычы тора.

7. Татар мәктәпләрендәге уку-укыту планнары нигезендә ана телен һәм урыс телен өйрәнүгә бирелгән сәгатьләр саны да сизелерлек үзгәрде. Нәтижәдә, программаларда каралган эчтәлек белән эшләү шартлары арасында каршылыклар пәйда булды. Шунлыктан татар мәктәпләре өчен төзелгән уку-укыту программаларын яңабаштан карап чыгу вә камилләштерү сорала. Бу бигрәк тә дөнъяны танып белүгә бәйле фәннәргә кагыла.

Безнең карашыбызча, күчеш чорына исәпләнгән яңа уку-укыту программалары төзү түбәндәге төп таләпләргә нигезләнәргә тиеш:

— татар мәктәпләрендә бүген гамәлдә булган программаларның эчтәлекләрен милли вә жирле үзенчәлекләрен чагылдырган һәм фәнни нигезләнгән билгеләмәләр белән тулыландыру;

— мәктәпләрдә уку-укыту торган фәннәрнең катлаулы аерым бүлекләре буенча уку-методика ысулларын яңарту системасын эшләү;

— укучылар өчен аерым фәннәр буенча методика таләпләренә җавап бирердәй ике телдә язылган сүзлекләр төзү һәм нәшер итү;

— укытучылар өчен төп фәннәр буенча ике телдә төзелгән төшенчәләр сүзлегә рәвешендәге методик кулланмалар иҗат итү;

— мәктәпләрдәге уку-укыту-тәрбия эше программаларының эчтәлеген тирә-як мохитны саклауга һәм сихәтләндерүгә юнәлтелгән катгый таләпләр вә идеяләр белән баету.

Халык мәгарифенең яңа концепциясен гамәлгә кертү биология, география, химия фәннәрен өйрәнүнең гамәли нәтиҗәлеләген арттыруны да таләп итә. Бу исә яңа дәрәҗәләр, методик кулланмалар язуга да бәйле. Аерым алганда, әлегә фәннәр буенча укучылар өчен дә, укытучылар өчен дә кулланма булырлык урысча-татарча сүзлекләр төзү кирәк. Татарстан географиясе буенча татар һәм урыс телләрендә дәрәҗәләр языла инде. Бу эш белән Казан дөүләт университетының география кафедрасы педагоглары вә галимнәре шөгыльләнә. Физика буенча да дәрәҗәләр язуга керешелде. Аның эчтәлегә механика нигезләре, молекуляр физика, оптика, электродинамика, радиоэлектроника нигезләре, физика фәне тарихынан кебек бүлекләрдән гыйбарәт булачак. Дәрәҗәктә, татар халкының дөнъяга карашы белән бәйле рәвештә, жирле вә милли аерымлыктар, һава шартлары вә аерым төбәкләргә хас физик-техник үзенчәлекләр дә чагылыш табачак.

Хезмәт вә кәсәбәчелек буенча төзелгән программаларда укучыларны халыкта киң таралган һөнәрләргә өйрәтүгә, алар буенча гамәли күнекмәләр бирүгә зур игътибар ителә. Мәгълүм булганча, татар халык педагогикасы нигезендә баланы һөнәргә өйрәтү бик яшьли башлана. Гаиләдәге өлкәннәр энеләрен йә сеңелләрен теге яки бу һөнәргә өйрәтүне үзләре өчен игелекле вазифа санаганнар, бу шөгыйльне шәкертләре һөнәрне төмам үзләштергәнче, осталыкка ирешкәнче дәвам иткәннәр. Кәсәбәчелек күнекмәләренен буыннан-буынга тапшырылуы һөнәргә өйрәтү белән генә чикләнми, бәлки яшьләрдә үз куллары белән житештергән әйберләрен күрүдән куанычлы канәгатьләнү тудыра, һөнәргә осталыгын камилләштерүгә омтылыш уята, халыкчан жиһазлау-бизәү сәнгате турында беренчел билгеләмәләрен үзләштерүгә ярдәм итә. Татар халкының күпгасырлык кәсәбәчелек традицияләре бүгенгәчә тулаем сакланган дип әйтеп булмый. Гаиләдә, бигрәк тә шәһәр жирендә, мәктәпләренен башлангыч классларында кул хезмәтенен бик аз булуы байтак һөнәрләренен онытыла башлавына китерде. Шуны истә тотып, укучыларны халык һөнәрләренә өйрәтү зур әһәмияткә ия, чөнки бу тәрбияви эшнен дә мөһим бер тармагыдыр.

Балаларны халык сәнгатенен төрле тармаклары белән таныштыруга да игътибар артырга тиеш. Халык сәнгате белән танышлык укучыларда эстетик зәвык тәрбияләүгә, аларның рухи дөньяларын баепуга, уңай әхлакый сыйфатларын ныгытуга булышчак, ә бу сыйфатлар һәрйаклы камил шәхеснен формалашуы өчен нигез алшартлар булып торалар.

Бу өлкәдә укуту-тәрбия эшләрен камилләштерүнен төп юнәлешләре түбәндәге гамәлләрдән гыйбарәт дип уйлыйм: кече яшьтәге мәктәп балаларын татар халкының бизәү-кулланма сәнгате төрләре белән таныштыру, аларның үзләренә генә хас үзенчәлекләренә төшендерү, теге яки бу сәнгать төренен бүгенге көндә кайсы юнәлештәрәк үсүен аңлату; укучыларны иң гади әйберләр эшләү-житештерү күнекмәләренә өйрәтү, аларны әкеренләп ижади хезмәткә тарту; дәрәсләрдә балаларның житештерүчәнлектә киң кулланыла торган традицион материаллар белән эшләүләрен оештыру.

Укуту-тәрбия эшләренен нәтижәләгә укутучы-тәрбиячеләренә никадәрле сәләтле булуларына бәйле. Педагогия уку йортларының программаларында булчак укутучы-тәрбиячеләрен халыкчанлык мәсләген гамәлгә кертергә булышырдай беләм вә осталык-һәвәслек белән коралландыру төп урыннарның берсен алып торырга тиеш. Шуны истә тотып, педагогия уку йортларының программаларында яңа махсус курслар, семинарлар, диплом эшләре хәзерләү кебек чаралар да күздә тотылу мәгъкуль булып иде. Казан педагогия институтының педагогика кафедрасы белгечләре бу юнәлештә комплекслы фәнни вә методик тикшеренүләр алып баралар инде.

Педагогия уку йортларында алып барылган фәнни-методик тикшеренүләрен уңай нәтижәләре татар гимназияләрендә гамәли сынау үтә. Мәсәлән, Зәй шәһәрендә татар гимназиясенен 1992—1996 еллар өчен төзелгән тәҗрибәләр үткөрү планында халык педагогикасы тәҗрибәсен вә мирасын укуту-тәрбия эшләрендә ижади куллану буенча Казан педагогия институтының педагогика кафедрасы эшләгән методик алымнарны һәрйаклы гамәли сынау каралган.

Йомгаклап әйткәндә, халык педагогикасын нәтижәле үстерү буенча тормышка ашырылчак нәзари вә гамәли чаралар мәгариф өлкәсендә халык традицияләренен иң күркәмнәрен саклауга һәм баепуга ярдәм итәчәк. Бу исә укучыларның аңфикерләрен халкыбызның матди вә рухи мәдәнияте казанышлары белән баепу, яшь буында милли горурлык хисләре тәрбияләү, гомумкешелек кыйммәтләре белән милли мәнфәгатьләр нисбәтлеләгендә килешле аһәңдәлек хасил итү максатын гамәлгә ашыруда мөһим зарурият булып тора. Педагогиканың, гомумән мәгарифнен халыкчанлык традицияләре нигезендә үсүен тәмин итү безнен алга менә шундый бурычлар куя.

ВАСИЛ ГАЙФУЛЛИН, Татарстан Республикасы
Халык мәгарифе министри, профессор.



Тышлыкның дүртенче битендә ШӘМАИЛ. «АЯТЕЛ-КӨРСИ» («Тәхет» аяте) Коръән Кәримнен «Бәкарә» («Сыер») сүрәсенен 254 нче аяте. Татарстан жәмһүриятенен дәүләт сәнгать музеенда саклана.



Махсус кушымта. № 1



بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ۝ الرَّحْمَنِ

الرَّحِيمِ ۝ مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ ۝ إِيَّاكَ نَعْبُدُ

وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ ۝ اهْدِنَا الصِّرَاطَ

الْمُسْتَقِيمَ ۝ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ۝

غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ ۝

ИЗГЕ КЫЙБЛАБЫЗ!

БИСМИЛЛӘҺИР-РАХМӘНИР-РАХИМ

Мөхтәрәм укучыларыбыз! Халкыбызның күпгасырлык рухи мирасын халыкка кире кайтару эшенә алынган Бөтендөнья татарларының халыкара ижтимагый-сәяс, әдәби-нәфис һәм фәнни-популяр журналы «Мирас» — милли басмаларыбыз арасында беренчеләрдән булып махсус дини кушымта чыгара башлый. Бу изге эшкә алынуыбызның төп сәбәбе күп меңләгән укучыларыбызның сорау-үтенечләрен, теләкләрен искә алу булса, төп максаты исә халкыбызга рухи тормышыбыздан аерылгысыз булган динебез, иманыбыз турында мөмкин кадәр дөрес, фәнни мәгълүмат бирү. Әлбәттә, бу эшкә керешү мәсьәләсе бер бүген генә барлыкка килмәде. «Мирас» журналы илебез өчен иң хәтәр булган ГКЧП көннәрендә иң беренче — сынау санын чыгарды. Журналыбыз басмаханәдә басылып яткан көннәрдә әлеге афәт килгәч, жөмһүриятебезнең иң югары оешмасына бөтен журналистларны жыеп баш цензор итеп билгеләнгән бер түрә: «Сезнең көннәрегез бетте, безнең көннәр килеп житте!» — дип, хәбәрдарлыкның авызына чабата кадәр йозак салды. Яңа туып килүче «Мирас»ка да эләкте. Аны туганчы ук юк итү теләге белән журналны бастыру туктатылды, арест салынды. Бөтен җаваплылыкны үз өстөбезгә алып, төрле юллар белән без журналыбызны бастыруны дәвам иттек. Шушы хәтәр көннәрдә без, башка бик кыю һәм әлегәчә биктә тотылган язмалар белән бергә, Ризәддин бине Фәхрәддиннең «Ислам дине — нинди дин?» исемле әлегәчә нәшер ителмәгән хезмәтен бастыра башладык. «Ислам дине тарихыннан» һәм «Рухи мирасыбыз» рубрикалары белән без сынау саныннан башлап динебезгә кагылышлы төрле язмалар, дини бәйрәмнәребезгә бәйле мәкаләләр һәм журналыбызның тышлыгында дини бәйрәмнәргә багышлап төрле рәсемнәр дә бастырып килдек.

Әлеге изге башлангычның дәвамы итеп, без әлегә 2 табак күләмдә генә булса да «Мирас» журналында «Дин вә әхлак» исеме белән махсус кушымта чыгарырга булдык. Ике табак күләмдә генә күп мәгълүмат биреп булмаса да, ул житмеш ел буе дингә каршы алып барылган көрәш нәтижәсендә барлыкка килгән бушлыкны берәз тутырыр дигән өмет бар. Бәлки киләчәктә мөмкинлекләр туып, кушымтаның күләме дә артыр, бәлки динебезгә бәйле башка төрле басмалар да дөнья күрер әле. Анысы инде киләчәк эш, өметләр, хыяллар...

Татар милләте — кешелек җәмгыяте тарихында тирән эз калдырган халык. Аның гажәеп гыйбрәтле бай тарихы, дистә гасырларга сузылган биниһая кыйммәтле матди һәм рухи мәдәнияте, күркәм гореф-гадәтләре бар. Безнең халык — искиткеч тырыш, эшчән, каһарман, киң күңелле. Ләкин шуның белән бергә ул күндәм, таркау, бердәмлеге житенкерәмәгән халык та. Мәшһүр тарихчы галимебез Ризәддин бине Фәхрәддин: «Әгәр дә хакимият башында утырган түрәләребез үзара ызгышып, низагълашып, мал һәм урын өчен тарткалашып, берсе өстеннән икенчесе Мәскәү кенәзләренә әләкләшеп йөрөп таркаулык китереп чыгармаган булсалар, бердәм булсалар, Явыз Иван гаскәрләре дә Казан ханлыгын канга батырып басып ала алмаган булырлар иде. Әгәр дә Шаһгали кебек мәртәтләр булмаган булса, халкыбыз бу кадәр фажигаләр дә кичермәс иде», — дип ачыргаланып, йөрәге әрнеп яза. Ул чордагы Шаһгалинең эшен дәвам иттерүче бүгенге Шаһгалиләребез дә бар әле безнең. Әнә шул бердәмлек булмау, өстәге түрәләр кубызына бию аркасында никадәр кыенлыклар, фажигаләр күргән безнең халык. Тарих битләрен ачып карасаң — исең китәр, ниләр генә кичермәгән ул: көчләп чукуындырып, муенына «тавык тәпие» асканнар, туган нигезеннән, торган жиреннән сөргәннәр, урыс миссионерларының вәхшиләкләре нәтижәсендә мәчетеннән, мәдрәсәсеннән, диненнән мәхрүм ителгән; көчләп диярлек арагы эчәргә өйрәтелеп, эчкечелеккә сабышкан; төрле сугыш-кырылышларда, афәтләрдә, инкыйлабларда һәлак булган; үз куллары белән мәчетләрен, мәктәпләрен жимертүгә дучар ителгән; үзенә туган телен, динен, язмасын онытырга дучар иткәннәр: «яңа сыйныф төзибез» дип тырыша-тырыша, үз кан-кардәшләрен үтерү, кыру, сөргәннәргә сөрү кебек төрле явыз эшләргә катнаштырылган; ничәмә-ничә еллар буе бөтен табигый байлыклары, тир түгеп тапкан мал-мөлкәте белән башкалар рәхәтләнгәннәр; туган телендә белем бирерлек бер генә милли югары уку йорты булмаган хурлыклы хәлгә төшерелгән. Түзгән, чыда-

ган, башын иеп, йөк аты кебек эшләвен дәвам иткән. Аның мондый сабырлыгына, диннән биздерү өчен кеше ышанмаслык «атеистик» гамәлләргә карамастан, күңеленең тирән бер почмагында сакланып калган иман чаткылары да ярдәм иткәндер, күрәсең...

Бәхеткә каршы, ничә дистә еллар буге кара болыт томалаган күңелләргә нур сибеп, яңарыш җилләре исә башлады. Дини мәсьәләләргә дә караш үзгәрде: хәзер инде аны элеккечә эзәрлекләмиләр, вөҗдан иреге чыннан да гамәлгә ашырыла башлады. Заманында халыктан тартып алынган, манаралары киселгән мәчетләр чын хужаларына кайтарыла, иганәчелек ярдәмендә яңалары төзелә башлады. Казандагы мәчетләрнең дә берничәсе дини жәмәгәтчелек кулына тапшырылып, төзәтелде, электәге күркәм халәтенә кайтарылды, мөселманнарны үзенә тартып торучы изге урынга әверелде.

Бу хәлләргә кадәр шактый еллар элек, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтының иҗтимагый фикер тарихы бүлегендә эшләгән елларда, фәнни эшем борынгы чыганаclarны өйрәнү белән бәйлә булганга, миңа илебезнең күп шәһәрләре архивларында һәм китапханәләрендә эшләргә, эзләнәргә туры килде. Фәлсәфи, тарихи чыганаclar белән беррәттән дини язмаларны, дин тарихына бәйлә мәгълүматларны да өйрәндем. Уфадагы Үзәк дәүләт архивында сакланучы Диния нәзарәте архивын да дистә елдан артык барып өйрәнеп йөрдәм. Нәкъ шушы елларда миндә динебезгә карата булган нахак яла ягуларга, берьяклы гына алып барылган ялган пропагандага ризасызлык туып, ислам динен фәнни нигезгә салып өйрәнеп, аңа дөрес, объектив бәя бирү кирәклегә хакында фикер туган иде. Моңа безнең институтта ислам динен өйрәнү бүлегә булмау зур комачаулык итә иде. Үзгәртеп корулар башланган елларда Мәскәүгә фәнни командировкага баргач, форсаттан файдаланып Көнчыгышны өйрәнү институтына кердем һәм үземне борчыган фикерләрем белән уртаклаштым. Бу мәсьәләнең, ягъни безнең институтта ислам динен өйрәнү бүлегә ачу мәсьәләсенең төмәм өлгереп җиткәнлеген, нинди юнәлештә тикшеренүләр алып бару мөмкинлеген һәм башка мәсьәләләр турында аңлатып бирдем. Андагы галимнәр мин күтәргән мәсьәләне хупладылар, хәрәкәт итү юлларын өйрәттеләр. Бу хакта якташыбыз, академик Камил Вәлиев белән дә очрашып сөйләштем, ул да мәсьәләнең мөһимлеген бик тиз аңлады һәм кирәк булса ярдәм дә күрсәтергә вәгъдә бирде. Казанга кайткач, сөйләшүләр нәтижәсе турында һәм яңа бүлек ачу мәсьәләсен күтәреп, ул вакытта институтта яңа оешып эшли башлаган Мираc комиссиясендә махсус чыгыш ясадым. Әмма ул вакытта күтәрелгән мәсьәләгә колак салучы булмады. Соңрак, Татарстан Фәннәр академиясе оешу мәсьәләсе күтәрелгәч, академиянең концепциясен тикшерү мәсьәләләренә багышланган җыелышта ислам динен өйрәнү бугенча махсус бүлек оештыруның кирәклегә турында тәкъдим язып, җыелышның президиумына җибәргән идем. Аңа да игътибар бирүче булмады. Бу хакта мин матбугатта һәм радиода да чыгышлар ясадым: әмма бу фикергә колак салучы, аны күтәреп алучы булмады. «Мираc» журналында эшли башлагач та, иң элек шул турыда, ягъни ислам дине тарихы, дини мирасыбызны, дингә багышланган язмаларны халыкка җиткерүнең кирәклегә турында сүз кузгаттым. Аллага шөкер, мине монда аңладылар, хупладылар һәм, әйткәнемчә, иң беренче — сынау саныннан ук журналда хәл кадәренчә бу мәсьәлә яктыртыла башлады. Тагын шунысы да шатландыра, элек үзем эшләгән Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтының иҗтимагый фикер тарихы бүлегә, «соң булса да уң булсын!» дигәндәй, быелгы елдан башлап «иҗтимагый фикер тарихы һәм ислам динен өйрәнү бүлегә» дип үзгәртелде.

Инде менә, әлхәмдү лилләһ, «Мираc» журналының «Дин вә әхлак» дип аталучы махсус кушымтасы чыга башлый. Ниһаять, ислам диненең асылын ачып бирердәй язмалар, төрле фәнни мәкаләләр, ислам динен өйрәнгән галимнәребезнең хезмәтләре белән укучыларыбызны таныштырып бару мөмкинлегә булачак. Кайберәүләрдә: «Инде фәнни атеизм үз эшен уңышлы башкарып, бер-ике буынны бөтенләе белән дип әйтерлек имансызлар итеп бетергәч, зарарлы дип өйрәтелгән ислам диненә бик күбәүләр инде ышанмый башлагач, мондый журнал булдыруның кирәге бар микән?» — дигән сорау туарга мөмкин. Ләкин биредә мәсьәләне дөрес аңларга һәм кинрәк карарга кирәк. Монда ислам динен җентекләп, һәрьяклап өйрәнү күздә тотыла. 1917 елга кадәр булган бай тарихыбызны дөрес итеп, тулы итеп күз алдына китереп бастырып, тирәнтен өйрәник дибез икән, без инде ислам диненә, аның халкыбыз тарихында, жәмгыять тормышында тоткан урынына, халкыбызның дәүләт булып оешуына һәм милләт булып сакланып калуына зур тәэсире булуына объектив, дөрес бәя бирергә тиешбез. Моңы вөҗдан таләбе, хаклык таләбе, чын фәннилек таләбе итеп карарга кирәк. Без инде чын, дөрес татар энциклопедиясен язарга телибез икән, халкыбыз тарихы белән бергә үрелеп үскән ислам диненә дә,

тарихи дәрәслек хакына булса да күз йомарга тиеш түгелбез. Рухи мәдәниятебез тарихына, мәктәп-мәдрәсәләребез, мәгариф, аң-белем бирү тарихына, хокук, гаилә мөнәсәбәтләре, әхлак, тәрбия нигезләренә, көнкүреш, горәф-гадәт, йолаларыбыз тарихына, ижтимагый фикер тарихыбызга, әдәбият тарихыбызга, гомумән, күпне кичергән халкыбызның күп гасырларга сузылган гажәеп бай, гыйбрәтле тарихына тиешле, дәрәс бәя бирик дибез икән, бу очракта да ислам динен күрмәмешкә салыну дәрәслеккә хилафлык кылу булыр иде. Ислам динен һәм аның белән бәйлә ижтимагый вә сәяси оешмаларны, шулай ук дини-хокукий системаны һәм үткәндәге вә хәзерге төрле дини юнәлешләренә, мәһәбләренә вә мәктәпләренә фәнни нигезгә салып өйрәнү дә бик кирәк. Татар халкында ислам диненә барлыкка килүе һәм таралуы, аның үсеш чорлары, әһәмияте һәм чыганаclarы, ислам диненә халкыбыз рухында яшәве, әлегәчә сакланып, яшәп калуының сәбәпләре, башка диннәр белән мөнәсәбәте, Диния нәзарәтенә тарихы һәм мәфтиләр эшчәнлегә, ислам диненә илебездә 1917 елга кадәрге һәм аннан соңгы халәте, шәхес культы һәм сугыштан соңгы ислам динә һәм башка бик күп мәһим мәсьәләләр житди итеп өйрәнелүләрен вә үзләренә лаеклы бәя бирелүләрен, кыскасы, үз чиратларын көтеп торалар. һәм, ниһаять, соңгы елларда мәктәп, гимназия, лицей, колледж һәм мәдрәсәләребездә дин тарихы укытыла башлады. Бу — үз чиратында ислам динә тарихы буенча кулланма-дәрәслек бастырып чыгару бурычын куя. Гомумән, алда гаять әһәмиятле һәм бик авыр, әмма ләкин һич кичектерергә ярамый торган җаваплы эшләр тора. Әгәр без бүген бу мәсьәләләргә житди мөнәсәбәт белән карамасак һәм аларны мөмкин кадәр уңай хәл итәргә тырышмасак, безне киләчәк буыннар гафу итмәячәкләр.

«Дин вә әхлак» чыга башлау, жәмһүриятебезнең, халкыбызның дәрәжәсен күтәрүдән тыш, аның халыкара әһәмияткә ия булуын да, мәселман илләре белән дә, шулай ук дөньяның барлык илләрендә яшәүче милләттәшләребез белән дә мөнәсәбәтләребез яхшыруга, жәмгыятебездәге дингә карата фәкать берьяклы, тискәре, тупас пропаганда алып бару нәтижәсендә безгә булган салкын карашны эретергә, төер булып каткан күнелләренә йомшартуга китерәчәген дә онытмаска кирәк! һәм инде ислам динен объектив өйрәнүне үз халкыбызның рухын, денә-иманын, мәдәниятен, тарихын аңлаган милли белгечләр кулына тапшырырга да вакыт житкәндер. Юкса монарчы бу мәсьәлә белән нинди генә милләт кешеләре шөгыйльләнмәгән... Бу урында ислам динен өйрәнүнең кыскача тарихына тукталып китү дә артык булмастыр.

Ислам динен өйрәнү XVIII гасыр азагында христиан динә тарихын өйрәнүче Э. Гиббон тарафыннан башлана. XIX гасырның уртасында шәрәкышинаслар: француз Сильвестр де Саси, англиз У. Мьюр, алманлылар Г. Вейль, А. Шпренгер, Нёльдеке, А. Мюллер һәм башкаларның ислам тарихын өйрәнүләре мөстәкыйль фәнгә — ислам динен өйрәнү фәненә нигез сала. Көнбатыш Европада ислам динә белән кызыксынуга капиталистик дәүләтләренә Шәрәкытә алып барылган колонизаторлык һәм миссионерлык сәясәте этәргеч ясый. Югарыда телгә алынган галимнәр исламга дин итеп кенә түгел, ә бәлки дәүләтнең сәяси оешмасы һәм үзенчәлекле бер мәдәният итеп тә карыйлар.

Европада барлыкка килгән ислам динен өйрәнү фәне дини чыганаclarны, шул исәптән Коръәнне һәм хәдисләренә өйрәнүгә, ислам диненә барлыкка килүен, хәлифәлекне, дини кануннарны, гыйбадәт нигезләрен, мәселман хокукын өйрәнүгә зур өләш кертә. Р. Дози, А. Кремер, М. Хартман, И. Голдциер, Х. Снук-Хюргрюнә, Л. Массиньон һәм башка ислам динә белгечләренә күпсанлы хезмәтләре мәгълүм.

Рәсәйдә исламны өйрәнү — XVIII гасырда, Коръәннең берничә тәржемәсе басылгач башлана. Әмма ләкин ислам динен өйрәнүгә багышланган хезмәтләр XIX гасыр азагында гына В. Ф. Гиргас һәм В. Р. Розен тарафыннан нәшер ителгән шәркый чыганаclar, сүзлекләр, мәкаләләр, кыска гына язмалар һәм башка хезмәтләргә бирелгән бәяләмәләр булып күренә башдыйлар. Ислам динен өйрәнүнең бәгъзе махсус мәсьәләләре белән И. Гольдциерның шәкерте һәм аның эшен дөвам иттерүчә А. Э. Шмидт шөгыйльләнә. А. Е. Крымский да бу фәнгә зур игътибар бирә.

Рәсәйдә исламны өйрәнә башлау — патша хөкүмәтенә Шәрәкытәгә сәясәте һәм икътисади мәнфәгатләре белән бәйлә була. Күп кенә мәселман халыкларын көч белән кушканнан соң Рәсәйдә ислам динен өйрәнү фәнендә миссионерлык һәм христиан динә тәгълиматының йогынтысыннан азат булган академик тикшеренүләренә фәнни, теоретик дәрәжәләре дә үсә башлый. Ислам динен өйрәнүгә бигрәк тә XX гасыр башында зур игътибар бирелә. В. В. Бартольд, А. Э. Шмидт, А. Е. Крымский, В. А. Гордлевский, А. А. Семенов һәм башкаларның хезмәтләре бүген дә үзләренә кыйммәтен һәм әһәмиятен югалтмыйлар. Бу өлкәдә гаять күп көч куеп эшләгән И. Ю. Крачковский һәм Е. А. Беляев хезмәтләре һәм башка галимнәрнең тикшеренүләре дә зур әһәмияткә ия.

Бүген илебездә ислам дине чыганаclarы тәржемә кылына, нәшер ителә һәм тикшерелә, мөселман җәмгыятенен, дини-рухани катламның, дини оешмаларның, дини тәгълиматның, гыйбадәт нигезләренен, мөселман хокукының һәм башкаларның барлыкка килү һәм үсү тарихы өйрәнелә.

Идел буенда яшәгән халыкларның, шул исәптән татарларның да тормыш-көн күрешә, горейф-гадәте, әхлагы, дине, уку-укуту мәсьәләләре белән яқыннан танышып кайткач, С. В. Чичерина дигән хатын-кыз миссионер, 1906 елда С.-Петербургта Шәрәкъне өйрәнү җәмгыятенен гомуми җыелышында ясаган «О приволжских инородцах и современном значении системы Н. И. Ильминского» дип аталган чыгышында ислам динен «татар халкының нигезен тәшкил итүче дин»,—дип бәяли. Бу бәяләмәгә аңлатма бирү кирәк түгел дип саныйм.

Югарыда телгә алынган ислам динен өйрәнүче галимнәр аны йә гомум проблема буларак, яисә Рәсәйгә нисбәтән өйрәнгәннәр. Ә татар халкына мөнәсәбәтләрәвештә ислам диненен барлыкка килүе, аның үсеш чорлары һәм аның иң борынгы чордан алып бүгенгә көнгә кадәр булган тарихы, кичергән фажигаләре, ислам диненен матди һәм рухи мәдәниятебез, сәнгәтебез, мәгърифәтебез, тормыш-көн күрешәбез, гомумән, халкыбыз тарихында тоткан урыны вә әһәмияте турында тирәнтен, объектив, җентекле һәм эзлекле тикшеренүләр, эзләнүләр әлегә кадәр булмады, дип әйтсәм, ялгышмамдыр, дип уйлыйм. Менә шушы мөһим мәсьәләләргә өйрәнәп укучыларыбызга җиткерү өчен безгә никадәр авыр, катлаулы, жаваплы эш башкару сорала. Мондый җитди мәсьәләгә берничә кеше аерым мәкаләләр, фәнни хезмәтләр язып кына башкара алмый, әлбәттә. Ул эшнә шул юнәлештә эшли торган галимнәрәбез белән берлектә максатчан итеп башкару, фәнни юнәлешкә салып өйрәнү һәм ул мәгълүматларны халыкка җиткерү өчен махсус матбугат басмасы кирәк.

Алда әйткәнәмчә, миңа фәнни эш юнәлешем буенча Уфа шәһәрәгә барып, андагы Диния нәзарәте архивының шактый чыганаclarын өйрәнергә туры килде. Алар да фәнни әйләнәшкә керер өчен үз чиратларын көтеп торалар. Анда 68250 берәмлек чыганак саклана. Менә шушы чыганаclarның исемлегә белән танышкандагына да, безнең халкыбызның шул чордагы, ягъни 1789 елда Диния нәзарәте ачылганнан алып Октябрь инкыйлабына кадәргә вакыттагы тормыш-көн күрешә, рухы, әхлагы һәм башка бик күп яклары ачык булып күз алдына килеп баса. Аларны өйрәнмәү, белмәү беребезне дә — галимнәрне дә, язучыларны да бизәми. Руханиларыбыз арасында да төрләр кешеләр булган. Мәчет мичен сүтеп, урлап үз мунчасына мич чыгарган мөезин дә булган. Һәр намаздан соң урыс патшасына хәер дога кылудан баш тартканы өчен үзенә 9 мөрте белән баштан 11 ел төрмәдә утырып, аннан соң мәңгелек сөргәнгә сөрәлсә дә, иманын сатмаган ишан да булган.

Сергий, Тихон һәм башка патриархларның вә дин башлыкларының эшчәнлегә энәсеннән жебенә кадәр өйрәнелде һәм өйрәнелә. Ә Диния нәзарәте ачылганнан алып бүгенгә көнгә кадәр эшли башлаган мөфтиләре турында без нәрсә беләбез соң? Шул Нәзарәттә тыйнак кына хезмәт итеп, бихисап кыйммәтләр фәнни әсәрләр ижат итеп калдырган Г. Баруди һәм Р. Фәхреддин кебек мәшһүр галимнәрәбез турында, йә булмаса шунда ук эшләгән З. Камали һәм К. Тәрҗемани эшчәнлекләре һәм хезмәтләре хакында, М. Бигиев һәм Р. Ибраһимов кебек ислам динен өйрәнүгә күп көч куйган шәхесләребез эшчәнлегә турында да без белмибез. Әле без тиргәп кенә телгә ала торган И. Кышқари, Ишми ишан, Н. Түнтәриләр турында, йә булмаса Коръән кадәр Коръәнгә тәфсирләре-аңлатмалар эшләгән күренекле тәфсирчеләребез Г. Курсави, Х. Әмирхани, Ногмани, Ш. Хәмиди, К. Тәрҗемани, З. Камали, К. Мотыйги, М. Бигиев, Ф. Кәримиләр хакында да белмибез. Инде шәхес буларак үзә һәм фикерә җитлегеп җиткәч, 1909 елда бер-бер артлы ике хезмәт бастырган («Борынгы ислам мәдәнияте» һәм «Хакыйкате исламият» дигән китаплар) һәм Мөхәммәд пәйгамбәрнең эшчәнлегенә, шулай ук ислам диненә мәдәният буларак җентекле анализ ясап лаеклы югары бәя биргән Г. Ибраһимовның ислам динен өйрәнү фәнәгә керткән өлеше турында да мәгълүматыбыз юк. Шәхес култы чорындагы һәм аннан соңгы ислам дине хакында һәм башка бик күп нәрсәләр турында без әле, оятыбызга күрә, бер нәрсә дә белмибез яки белмәскә теләп күз йомып килдек. Менә шулай үзебезне чикләп, рухи мирасыбызның бик мөһим якларын күз алдына да китерә алмыйбыз. Болар хакында «Дин вә әхлак» кушымтасы битләрендә мәгълүматлар, язмалар урнаштырып, укучыларыбызны таныштырып барырбыз дигән өмет бар.

Соңгы вакытта чит илләрдә яшәүче милләттәшләребез белән дә күрешү-аралашу, бер-беребезгә яқынрак килеп, курыкмыйчарак сөйләшү-фикерләшү, хәтта алар — безгә, без — аларга кунакка йөрү, ике арада эшлекле элементләр урнаштыру, бер-беребезгә мәдәни хезмәт күрсәтү һәм башка мөмкинлекләр туды. Язмыш

жилләре төрле илләргә тараткан милләттәшләребезнен үткән тарихына һәм бүгенгесенә без битараф карарга тиеш түгелбез. Аларның да ул жирләргә ничек барып урнашуларын, тормыш-көнкүреш, һөнәр-кәсеп, яшәү рәвеше, рухи, мәдәният тарихын һәм, әлбәттә инде, ислам диненең алардагы һәм бүгенге торышын, алар тормышында тоткан урынын һәм башка якларын да өйрәнергә тиешбез. Чөнки без бербөтен халык һәм алар, дөнъяның кайсы гына почмагында яшәсәләр дә, телләрен һәм деннәрен-иманнарын саклап калганнар. Чит илләрдәге милләттәшләребез турында язганда аларның үткәнен һәм бүгенгесен ислам диненнән аерып карау мөмкин түгел. Бәс, бу юнәлештә дә фәнни тикшеренүләр алып барырга һәм тупланган мәгълүматларны укучыларыбызга житкерергә кирәк. Бу жәһәттән Габдеррәшид Ибраһимовның «Ислам дөнъясы вә Япониядә исламиет» исемле зур күләмле хезмәте төрек теленнән тәржемә ителеп «Дин вә әхлак» битләрендә дөнъя күрәчәк. Шулай ук кушымтада чит ил галимнәренең совет мөселманнары турындагы язмаларына да урын биреләчәк.

«Дин вә әхлак» битләрендә Коръән сүрәләренен, хәдисләреннән тәржемәләре, дин әһелләренен вәгазыләре, үгет-нәсихәтләре, хәтбәләре, мәчет-мәдрәсәләр, мәхәлләләр тормышы турындагы язмалар да басылып чыгачак.

Соңгы берничә ел эчендә Татарстан жәмһүриятенә һәртөрле сектантлар һәм миссионерлар өере килеп, халкыбызның иманын кимереп йөри башладылар. Явыз Иван кылган гамәлләр кебек олы афәт халкыбызга тагын яңый башлады. Әлегә миссионерлар гипноз көче белән мендәгән татар яшьләрен деннәреннән яздырып чукундыру эшенә керештеләр. Безнең халыкның йомыкыйлыгынан, мәхлуклыгынан шулкадәр оста файдаланалар ки, алар көннән-көн зуррак уңышларга ирешәләр. Әлегә кеше хокукларын ачыктан-ачык бозуга безнең жәмһүриятебез житәкчеләре дә, хокук саклау органнары да күз йомалар, дин әһелләребез дә авыз ачып торалар. Күрәсең, жәмһүриятебезнең мөстәкыйльлегенә каршы алып барылган мәкерле көрәш, көннән-көн күбрәк яшьләребезнең муеннарына «тавык төпие» тагу аларның берсен дә борчымыйдыр. Аларның Урта Азия һәм Кавказ мөселманнары арасына барырга куркып, нәкъ менә безнең жәмһүриятебездә рәхәтләнеп, бернинди каршылыкларсыз үзләренен явыз ниятләрен тормышка ашыруларын берни булмагандай, битараф күзәтеп тору — алар кылган рухи жинаятьтә катнашу булып чыга түгелме соң? Моңа кайчан чик куелыр икән? Менә бу борчулы сорауларга да «Дин вә әхлак» битләрендә урын биреләчәк...

Изге эшендә изге теләкләр, зур уңышлар, ак юл сиңа «Дин вә әхлак!» Халкыбызның күңелен пакъләүдә, рухын сафландыруда, аны изге кыйблабызга юнәлтүдә армый-талмый эшләргә насыйп булсын! Амин!

ӘНВӘР ХӘЙРИ.



Мен дә бер хадис

(Мөхәммәд пәйгамбәрнең үгет-нәсихәтләре)

130. Аллаһыга гыйбадәт кыл. Барча гамәлләрне үтәгәндә Аны күрәп торгандай бул, үзәнне үлгән дип исәплә. Йөргән чагында һәрбер үсемлек, һәр таш янында Аллаһы Тәгаләне исеңә төшер. Әгәр берәр яман эш кылсаң, шуның артыннан ук изгелек эшлә: яшерен булганын яшерен килеш, ачыгын — ачыктан-ачык.

131. Аллага Аны күрәп торгандай итеп гыйбадәт кыл. Син Аны күрмәсәң дә, Ул сине күрәп тора. Үзәнне үлгәндәй итеп хис ит.

132. Мәзлумнарның (жәберләнгәннәрнең, рәнжетелгәннәрнең) догасыннан куркыгыз да сакланыгыз, чөнки аларның догасы кабул кылыныр.

133. Нәсел-нәсәпләрегезне белегез, кардәшләрегезгә карата рәхимле булыгыз, йөрешегез. Аралашу өзелгән кардәшлекнең якынлыгы бетә, гәрчә ул сезгә бик якын булса да, йөрешкән кардәшлектә ераклык юк, гәрчә кардәшлек ерак булып тоелса да.

134. Мөселман йөргән юллардан хәвеф-хәтәр китерерлек нәрсәләрне (таш, чөнечке) алып ташлагыз.

135. Миннән алда килгән пәйгамбәрләргә бирелмәгән биш нәрсә миңа бирелде:

I. Бер ай буена сузылган дөһшәтле юлда, дошманнар күңеленә курку салып, Аллаһы Тәгалә үземә куәт биреп торды.

II. Бөтен жир миңа намазлык, ә су булмаганда туфрак пакълөнү чарасы булды. Өммәтемдәге һәрбер кеше вакыты килеп житкән жирдә намазын укып китәр.

III. Бөтен ганимәт, ягъни сугышта кулга төшкән байлык, минем өчен хәләл булды, ә миңа кадәр булган пәйгамбәрләр өчен ул хәләл түгел иде.

IV. Кыямәт көнендә миңа шәфәгать-яклау хокукы бирелде.

V. Элек пәйгамбәрләр бары бер кабилә өчен генә жибәрелгән булса, мин бөтен кешеләргә дә уртак бер пәйгамбәр буларак жибәрелдем.

136. Хатын-кызларның бәрәкәтлесенә туй чыгымнары да жиңелгә килер.

137. Ирләрнең хакы хатыннарыныкына караганда олыдыр, балаларына карата аналарның хакы олыдыр.

138. Беләп тор, и Билал: миннән соң гамәлдән чыгып калган берәр сөннәтемне икенче берәү торгызып аякка бастырса, ул адәмгә шул сөннәт белән гамәл иткәннәрнең савабы һич киметелмичә язылыр; кем дә кем Аллаһы Тәгалә дә, Аның расүле дә риза булмаган берәр яман бидгәт чыгарса, шуның белән гамәл кылган кешеләрнең гөнаһлары, һич тә киметелмичә, шул бидгәтне чыгарган кеше өстенә дә язылыр.

139. Барча изге һәм хәерле гамәлләрне кыла торыгыз, чөнки һәрбер кеше ни өчен яралган булса, шуңа мияссәр, ягъни лаеклы булып.

140. Биш төрле халәтне башка биш төрле халәттән әүвәл ганимәт дип, ягъни өлешенә тигән байлык дип бел:

I. Үләрәннән әүвәл яшәвенне.

II. Чирләвеннән әүвәл саулығыңны.

III. Кулың эш белән мәшгуль булганнан әүвәл аның буш булуын.

IV. Картлыктан әүвәл яшьлегенне.

V. Ярлылыктан әүвәл байлығыңны.

141. Гыйлем бирүче галим бул, йә гыйлем өйрәнүче бул, йә аларның сүзенә колак салучы бул, гыйлемгә һәм гыйлем әһеленә мәхәббәтле бул. Бишенчесе булма, һәлак булырсың.

142. Араларыгызда сәлам бирүне киң таратыгыз, бер-берегезгә карата мәхәббәтле булыгыз.

143. Сәламнәрне киң таратыгыз һәм кешеләргә азык-төлек бирегез. Аллаһы Тәгалә Үзе кушканча, Аның дустанә һәм теләктәшле бәндәләре булыгыз.

144. Аллаһы Тәгаләгә иман китергәннән соң гадәттәге гамәлләрнең иң әфзалы, ягъни өстенрәге һәм күркәмлерәге кешеләр белән дуслашудыр.

145. Иманның иң әфзалы, иң олысы сабырлык һәм итагатьлелектер.

146. Акчаның иң хәләле кешенә үз гаиләсенә тоткан акчасыдыр, Аллаһы Тәгалә юлында йөргән атын карауга сарыф иткән акчасыдыр һәм Аллаһы Тәгалә юлында йөрүче дусларына ихлас күңелдән биргән акчасыдыр.

147. Садаканың иң олысы үз сау-сәламәт була торып та, саранлык күрсәтеп жыйган мал-мөлкәтнең үзеннән кинәндергәндә, тормышка мәхәббәтле булып та, үз фәкыйрьлеккә төшүдән куркып торганда биргән садакандыр. Инде жаның бугазыңа килеп тыгылгач кына: бу кешегә фәлән кадәр, тегесенә төгән кадәр дип, садака урынына әмер бирүгә калса, мал-мөлкәтнең күз күрмәгән, колак ишетмәгән ялган варислар кулына юлыгуын көт тә тор.

148. Садаканың иң яхшысы — үзеннән артканны биргән садакадыр. Биргән кул алган кулдан һәрчак өстен булып. Садака бирүне үз тәрбияндә булган кешеләрдән башла.

149. Садаканың иң изгесе сусаган кешегә су бирүдер.

150. Садаканың иң олысы мәэмин-мөселманның гыйлем өйрәнәп, соңыннан аны икенче бер мөселманга өйрәтүе булып.

151. Кәсепнең иң хөрмәтлесе хәләл сәүдә һәм кешенә кул хезмәтедер.

152. Мөселманнарның Исламияттә иң изгесе диндар туганына кулы белән дә, теле белән дә зыян китермәгәндер. Мәэминнәрнең иң өстене, иң иманлысы яхшы холыклысыдыр. Аллаһы Тәгалә өчен һижрәт кылучыларның (күчеп, китүчеләрнең) иң изгесе Аллаһы Тәгалә тарафыннан тыелган шөгыльдән тыелип калуыдыр. Жихадның (изге сугышның) иң отышлысы кешенә Аллаһы Тәгалә юлында йөргән чакта үз нәфесенә каршы көрәшәп, жинеп чыгуыдыр.

153. Мәэминнәрнең иң мәртәбәлесе яхшы холыклысыдыр.

154. Кем дә кем сатып алуда һәм сатып бирүдә, булган бурычларын түләүдә һәм кемгәдер шул бурычларны түләшүдә киң күңелле һәм шәфкатьле булса, — мәэмин-мөселманның иң яхшысы шулдыр.

155. Кемнең Аллаһы Тәгалә тарафыннан бирелгән гакыл идрагы, ягъни төшенү сәләте зуррак булса, ул нәжәтне дә, ягъни котылу юлын да тизрәк табар.

156. Йа Раббем, үземне әмирлеккә күтәрмичә, мәсьүл сәркәтиб итмичә, фалчы булып китүемне көтмичә вафатымны житкәрсән, тәмугытан коткарып идең.

157. Кем дә кем Ислам диненә күчеп, үз монарчы татып карамаган ризыктан авыз иткәнән һәм төмам рәхәткә чыкканын сизә башласа, андый кешенә урыны ахирәттә дә жәннәттә, димәк, рәхәттә булып.

158. Байлар янына керүегезне киметегез, чөнки алар янына күп керү Аллаһы Тәгалә тарафыннан үзегезгә бирелгән нигъмәтне кимсетүгә охшап торган бер гамәлдер.

159. Гафу үтенергә мәжбүр итә торган гамәлләрегезне киметегез.

(Дәвам бар.)

Йосыф әл-Кардави

Хәләл һәм хәрам

МӨСЕЛМАННЫҢ ШӘХСИ ТӨРМӨШШЫНДА ХӘЛӘЛ ҺӘМ ХӘРАМ

2 НЧЕ БҮЛЕК

Ни өчен үлөксә ашарга ярамый?
Дарулардан файдалану.
Яһүдләр һәм христианнар суйган ит.
Эт һәм лачын белән ауга йөрү.
Мөселман кеше шәраб бүләк итми.
Ни өчен ирләргә бизәнү әйберләре йөртү тыела?
Чал чәчләренә буяу.
Ислам динендә бөекләренә мәнгеләштерү.
Нәрсә ясарга ярамый?
Өйдә эт асарга ярыймы?

АШАУ ҺӘМ ЭЧҮ

Бик борынгы заманнарда алып кешеләргә Аллаһы Тәгалә тарафыннан ашарга ярый торган һәм ярамый торган ризыклар билгеләнгән. Бу бигрәк тә ит ризыкларына карата шулай. Яшелчәләргә, жимешләргә һәм үсемлек ризыкларына килгәндә, аларны ашауда бернинди чикләүләр юк, ләкин йөзем, хөрмә, арпа һәм башка өчә шәраб-эчемлек ясыя торган ризыкларны күпләп ашау тыела.

Шулай ук ислам дине кешенең акылын иләсләндерә, исертә торган, аның тәнендә талчыкканлык һәм хәлсезлек барлыкка китерә торган ризыкларны ашауны да тыя.

Төрле халыкта, төрле диннәрдә, төрле кабиләләрдә вә өммәтләрдә ит һәм балык ризыкларын ашау тәртипләре дә төрлечә.

Ислам дине буенча хәләл саналган ит ризыклары жирдәгә һәм судагы хайван итләренә бүленәләр. Коръән Кәрим жирдәгә хайваннарда дунгыз итен, үлөксәне, Аллаһы Тәгаләне телгә алмый суелган хайванның канын һәм итен ашауны тыя. Коръән Кәрим Мөхәммәд пәйгамбәр саллал-лаһу галәйһи вәс-сәлләм аркылы болай дип белдерә: «Аллаһы Тәгалә аларга яхшылыклар гына рөхсәт итә һәм әшәкеләкләренә тыя». (Әл-Әгъраф» сүрәсе, 157 аятъ.)

Әшәкелек дип нәжес, шакшы һәм кешеләрдә жирәнү тойгысы уяткан нәрсәләр аталалар.

Хәлифәләр әйтүе буенча: «Аллаһы Тәгалә тәнендә ерткыч жәнлекнең теш эзләре яки ерткыч кошның тырнак эзләре булган хайванның итен ашауны тыйган». Итне ерткалап, өзгәләп бетерүгә сәләтле булган ерткыч жанварларга — арыслан, бүре һәм шундыйларга охшаш башкалар, ерткыч кошларга — бөркет, карчыга, лачын керәләр.

Үлөксәне ашау тыела. Ә аның тиресен, сөякләрен, мөгезләрен һәм йоннарын, фәйда китерә торган әйберләр буларак, кулланырга мөмкиндер.

Шулай бервакыт Ибне Габбас Мәймүнә ханыма зәкят итеп сарык бирде. Сарык көтмәгәндә үлеп китте. Шуңа чаклы Ибне Габбас белән Мәймүнә ханым янына расүлулла саллал-лаһу галәйһи вәс-сәлләм килде дә болай диде: «Хайванның тиресен тунап алыгыз, эшкәртегез һәм чистартыгыз, аннары аның белән файдаланыгыз».



Алар расулуллага: «Бу бит үлөксә!» — дип жавап бирделәр. Расулулла: «Бу сарыкның итен генә ашарга ярамый», — диде. Ул Ибне Габбаска һәм Мәймүнә ханыма сарыкның тиресен ничек тунарга, ашәкеләкләреннән арындырып тирене ничек итеп эшкәртәргә кирәген күрсәтеп бирде. «Әгәр тире тиешенчә эшкәртелсә, ул чистар-тылган дип санала», — дип аңлаталар хәлифәләр. Бу — барлык төр тиреләргә карый: эт тиресеме ул, әллә дунгызныкымы.

РИЗЫКТА ТОРМЫШНЫҢ РӘХӘТЛЕКЛӘРЕ ТУПЛАНГАН

«Әй, кешеләр! Жирдә рәхсәт ителгән һәм яхшы дип табылган ризыкларны гына ашагыз, шайтан сукмагынан бармагыз — ул бит сезнең ачыктан-ачык дошманыгыз!» («Бәкарә» сүрәсе, 168 аятъ.)

Аллаһы Тәгалә кешеләрне Үзе алар өчен жирдә барлыкка китергән ризыкларны гына ашарга, ә шайтан коткысына бирелеп, Үзе тыйган нәрсәләрне ашамаска өндәде. Аллаһы Тәгалә мәзмин-мөселманнарга шундый сүzlәр белән мөрәҗғәгать иттә: «Әй, сез, иман китергән бәндәләр! Сезнең өчен без барлыкка китергән яхшы нәрсәләр генә ашагыз! Моңың өчен әгәр дә сез Аңа табынасыз икән, Аллаһы Тәгаләгә рәхмәт укыгыз!

Ул бит сезне фәкать үлөксә һәм кан, һәм дунгыз ите, һәм Аллаһы Тәгалә ризалыгы өчен дип суелмаган итне ашаудан гына тыйды. Әгәр кем дә кем жинаятьче һәм гөнаһлы түгел икән һәм бу әйберләрне мәҗбүри ашый икән, моңың гөнаһысы юк. Аллаһы Тәгалә мәрхәмәтле һәм ярлыкаучы бит Ул!» («Бәкарә» сүрәсе, 172—173 аятләр.)

Мәзмин-мөселманнар ашарга ярамаган, тыелган ризыклар турында «Әл-Майдә» сүрәсенең 3 нче аятендә жентекләп әйтелгән: «Сезгә үлөксә ашау, кан ашау, дунгыз ите ашау, Аллаһы Тәгаләне телгә алмыйча суелган итне ашау, буып үтерелгән, сугып үтерелгән, егылып төшеп үлгән, сөзеп үтерелгән, ерткыч жанвар ашаган, моннан тыш ниндидер йолалар буенча үтерелгән, йолалар буенча корбан биреп табыну урыннарында үтерелгән һәм ук белән атып үтерелгән хайван итләрен ашау тыела. Бу — ярамаган, бозык эш».

«Әл-Әнгам» сүрәсенең 145 аятендә шулай ук болай дип әйтелгән: «Син әйт: Миңа билгеле булган һәм Мин ашарга яраксыз дип тыймыйм икән — ул ашасын, ләкин, әгәр ул үлөксә була икән, яисә аккан кан, яки дунгыз ите була икән — ул вакытта аларны ашау тыела, чөнки болар ашәке, нәжес нәрсәләр. Аллаһы Тәгаләне телгә алмый суелган ит тә шулар рәтенә керә. Әгәр инде ул юлдан язмаган яки жинаятьче түгел икән, башка ризык булмыйча шуларны ашарга мәҗбүр булса, ул чакта синең Тәңрәң — мәрхәмәтле, ярлыкаучы!»

НИ ӨЧЕН ҮЛӘКСӘ АШАРГА ЯРАМЫЙ?

Коръән аятләрендә мәзмин-мөселманга ризык итеп ашарга тыелган ризыклар арасында үлөксә ите беренче итеп телгә алына. Үлөксә дип, кеше тарафыннан тотылып, аулап, корбан итеп чалынмыйча үз үлемә белән үлгән хайван яки кош ите санала. Үлөксә ашауны тыюның мәгънәсе нидә соң? Бу тыюны ислам дине ничек аңлата?

Беренчедән, сәламәт акыл үлөксәгә жирәнү тойгысын белдерә, аны нәжес һәм әшәке итеп саний. Акыллы кешеләр үлөксә ашауны кешелек дәрәжәсә белән бергә сыеша алмый торган гамәл дип санийлар. Шуңа күрә кешеләр корбан итеп чалынган, ягъни Аллаһы Тәгаләне телгә алып суелган хайван итен генә ашыйлар.

Икенчедән, мәселман кеше үзенң гамәлләрен ниндидер ният белән башкара. Әгәр аның берәр төрле нияте, максаты яисә нигәдер омтылышы булмаса, ул бернигә дә ирешә алмый. Хайванны корбан итеп чалуның, ягъни үлем хәленә китерүнең мәгънәсә кешенең хайванны суеп һәм аның жанын чыгарып, аның итен ризык итеп ашауда тора. Аллаһы Тәгалә кешегә, әгәр ул элек берәр хайванны Аның ризалыгына корбан итеп чалырга ниятләмәгән, ауда үтерергә яисә аны тотарга уйламаган булса, ул итне ашарга рөхсәт итми.

Өченчедән, үз үлеме белән үлгән, һәлак булган, вакытыннан элек яки очраклы рәвештә, яисә агулы үсемлек ашап үлгән һәм башка шундый хайван итләрен ашау тысла, чөнки мондый хайванның ите кешегә зыян яисә ниндидер авыру китерергә мөмкин. Әгәр хайван үлгән икән, ул инде авыру булып үлгән.

Дүртенчедән, Аллаһы Тәгалә безгә, кешеләргә, үлөксә ашауны тыеп, хайваннарны һәм кошларны алдан суеп, каннарын агызып ашау мөмкинлегә биргән. Аңа, Бөек Тәңребезгә дан һәм мактау булсын!

Үлөксәнең биш төрен аера белергә кирәк:

— буылу нәтижәсендә, яисә сугып миңгерәүләтеп үтерелгән хайван (буылу — хайванның муенына бау салып тартып үтерү, яисә хайванның муены берәр тар ярыкта кысылып үлү нәтижәсә һ. б.);

— таяк, яисә нинди дә булса авыр әйбер белән сугып үтерелгән хайван;

— югарыдан егылып төшеп һәлак булган хайван;

— икенче бер хайван сөзеп үтергән хайван;

— ерткыч жанвар тарафыннан үтерелгән хайван.

НИ ӨЧЕН КАН ЭЧӘРГӘ ЯРАМЫЙ?

Бер тапкыр Ибне Габбастан сорадылар: «Хайванның талагын ашарга ярыймы?» — дип. Ул: «Ярамай, чөнки ул — кан», — диде. Акыллы кешедә талак жирәнү тойгысы тудыра, чөнки ул — нәжес. Ул, үлөксә кебек үк, бик күп авырулар чыганагы булып тора. Шуңа күрә мәселман кешегә хайван канын эчү ярамай.

НИ ӨЧЕН ДУҢГЫЗ ИТЕ АШАРГА ЯРАМЫЙ?

Дуңгыз итен шуңа күрә ашарга ярамай, чөнки ул шакшы, әшәке, бөтен пычрак, ташландык әйберләргә ашый. Хәзерге медицина дуңгыз итенең кеше өчен зарарлы икәнлеген дәлилләп күрсәтте.

НИ ӨЧЕН АЛЛАҖЫ ТӘГАЛӘНЕ ТЕЛГӘ АЛМЫЙЧА СУЕЛГАН ХАЙВАН ИТЕН АШАРГА ЯРАМЫЙ?

Хайваннар ниндидер сынны, яисә берәр әйберне телгә алып, ләкин Аллаһы Тәгаләне телгә алмыйча суелырга мөмкиннәр. Мондый итне мәселман кешегә ашау гөнаһлы. Әгәр мәселман кеше мондый итне ашаса, ул чагында ул кеше Аллаһы Тәгаләдән сынга авыша һәм исламның төп канунын — Аллаһы Тәгаләнең берлеген тануны боза.

КАЙБЕР ХАЖӘТЛЕК КАГЫЙДӘЛӘРЕННӘН ЧЫГАРМАЛАР

Югарыда күрсәтелгән барлык тыюларның, әгәр мәселман кешенең алдында сайлау мөмкинлегә булса гына кирәге чыга: «Ул инде сезгә, әгәр сез моңа мәжбүр ителмәгән булсагыз, нәрсәнең тыелганын аңлатты». («Әл-Әнгам» сүрәсе, 119 аят.)

Аллаһы Тәгалә үлөксә ашауны һәм кан эчүне тыюын бәян иткәннән соң,

кешеләргә болай дип аңлатты: «Әгәр дә кеше бозык һәм жинаятьче булмаса, бу тыелган әйберләргә мәжбүри рәвештә ашаса, аның гөнаһысы булмый; Аллаһы Тәгалә мәрхәмәтле һәм ярлыкаучы бит Ул!» («Бәкарә» сүрәсе, 173 аятъ.)

Әгәр мөселман кеше мәжбүри рәвештә хәрәм ашаса, кайбер мөселман хокукы белгечләре әйтүенчә, әлегә зарурилыкның чиге булып бер көн һәм бер төн дәвамында сузылган ачлык тора. Әгәр әлегә вакыт эчендә мөселман кеше үзенә хәләл булган һәм ашарга ярый торган ризыклар таба алмаса, ул вакытта үзенә сәламәтлеген һәм тормышын саклап калыр өчен, тыелган, хәрәм ризыкны да ашарга мөмкин, чөнки моңа аны хажәтлек мәжбүр итә. Әгәр дә инде мөзмин-мөселман үзендә житәрлек дәрәжәдә ашарга рөхсәт ителгән төгәме була торып та тыелган ризыкларны ашаса, бу — бик зур гөнаһ санала.

Икенче төрле галимнәр хажәтлелек мәсьәләсен һәм рөхсәт ителмәгән, тыелган ризыклар ашауны башкача аңлаталар. Алар карашынча, мөзмин-мөселман рөхсәт ителмәгән, хәрәм ризыкларны үзләренә соңгы сулышларына кадәр, ягъни үлгәнчә ашамаска тиешләр. «Хәтта бозык, гөнаһлы һәм жинаятьче кеше булмаса да хәрәмны ашарга ярамый». («Бәкарә» сүрәсе, 173 аятъ.)

Ачлык вакытында мөзмин-мөселман тыелган ризыкларны ашый ала. Бу хакта Коръән Кәримдә ачык итеп әйтелгән: «Әгәр дә кем дә кем гөнаһ кылмаса һәм ачлыктан мәжбүри рәвештә хәрәм ризыкларны ашаса, аның гөнаһысы булмас. Аллаһы Тәгалә мәрхәмәтле һәм ярлыкаучы бит Ул!» («Әл-Майдә» сүрәсе, 3 аятъ.)

ДАРУЛАРДАН ФАЙДАЛАНУ

Дәвалау чараларын куллану турында да дин галимнәре төрле карашта торалар. Аларның кайберләре, дәвалану өчен дарулар куллану мөзмин-мөселманның гомерен саклап калыр өчен кирәкле ризыклар ашау белән бер түгел, диләр. Алар үзләренә дәлилләрендә: «Аллаһы Тәгалә сезгә Үзе тыйган әйберләр белән сезнең дәвалануыгызны билгеләмәде», — дигән хәдискә таяналар.

Ләкин икенче бер дин галимнәре фикеренчә, даруларны мөзмин-мөселманның тормышын саклап калу максатында кайда гына һәм кайчан гына булса да куллану — хажәтлелек булып чыга. Бу галимнәр даруларны ризыкның бер төре һәм алар кеше тормышы өчен кирәкле, дип саныйлар. Ничек кенә булмасын, соңгыларының фикере ислам дине рухына туры килә, чөнки ул кешенең тормышын саклап калуга омтыла.

Тулаем алганда, дарулар куллануга рөхсәт ителү берничә шарт белән искәртелә:

- әгәр дару кулланмаса, кешенең сәламәтлегенә бернинди куркыныч янамаска тиеш;
- кешене авырудан коткару өчен рөхсәт ителгән башка төрле дарулар һәм ризыклар булмаса;
- дарулар медицинада һәм диндә тирән белеме булган мөселман табибы тарафыннан гына язылып бирелергә тиешләр.

(Дәвәми бар.)





Равил хәзрәт Гайнетдин



ИРТӘНГЕ НАМАЗ

Мөселман кеше йокыдан уянганнан соң иң элек шәһадәт, аннары тәхййәт сүзләрен әйтә. Тәһарәт алгач, гыйбадәт кылучы «икамәт»тән башланучы һәм ике рәкәгать сөннәт һәм ике рәкәгать фарыз намазларыннан торган намаз укырга керешә.

ИКАМӘТ

Аллаһу әкбәр, Аллаһу әкбәр,
Аллаһу әкбәр, Аллаһу әкбәр.

Әшһәдү әл лә иләһә илләл-ләһ,
Әшһәдү әл лә иләһә илләл-ләһ.

Әшһәдү әннә Мүхәммәдәр-
расүлул-ләһ,
Әшһәдү әннә Мүхәммәдәр-
расүлул-ләһ.

Хәййә гәләс-саләһ, Хәййә гәләс-саләһ. Хәййә гәләл-фәләх,

Хәййә гәләл-фәләх. Кад камәтис-саләһ,
Кад камәтис-саләһ.

الله اكبر ، الله اكبر
الله اكبر ، الله اكبر

اشهد ان لا اله الا الله

اشهد ان لا اله الا الله

اشهد ان محمدا رسول الله

اشهد ان محمدا رسول الله

حي على الصلاة

حي على الصلاة

حي على الفلاح

حي على الفلاح

قَدْ قَامَتِ الصَّلَاةُ

قد قامت الصلاة

الله اكبر ، الله اكبر
لا اله الا الله

Аллаһу әкбәр, Аллаһу әкбәр.
Лә иләһә йлләл-ләһ.

Аннан соң ният (искәrmәнә кара) килә, соңыннан түбәндәгә сүзләр әйтелә:

Аллаһу әкбәр.
Сөбхәнәкә Аллаһүммә
вә бихәмдикә.
Әгүзү билләһи минәш-
шәйтәнир-ражәм.

الله اكبر
سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَبِحَمْدِكَ
أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ
الرَّجِيمِ

БЕРЕНЧЕ РӘКӘГАТЬ

«Әл-Фатиха» сүрәсә яисә Коръәннән бүтән сүрә укыла да түбәндәгә сүзләр әйтелә:

Аллаһу әкбәр,
Сөбхәнә раббил-газыйм,
Сөбхәнә раббил-газыйм,
Сөбхәнә раббил-газыйм,

الله اكبر
سُبْحَانَ رَبِّيَ الْعَظِيمِ
سُبْحَانَ رَبِّيَ الْعَظِيمِ
سُبْحَانَ رَبِّيَ الْعَظِيمِ
سَمِعَ اللَّهُ لِمَنْ حَمِدَهُ
رَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ

Сәмигал-ләһу лимән
хәмидәһү,
Раббәна ләкәл-хәмдү,

Аллаһу әкбәр.

Сөбхәнә раббил-әгъла,
Сөбхәнә раббил-әгъла,
Сөбхәнә раббил-әгъла,
Аллаһу әкбәр.

2 тапкыр

الله اكبر
سُبْحَانَ رَبِّيَ الْأَعْلَى
سُبْحَانَ رَبِّيَ الْأَعْلَى
سُبْحَانَ رَبِّيَ الْأَعْلَى
الله اكبر

Искәrmә: Ният — саф күнелдән ышанган рәвештә намаз уку аркылы Аллаһы Тәгаләнен әмеренә буйсынудыр. Аллаһы Тәгаләгә ирештерә һәм аларның тормышка ашуын сорап ялвара.

ИКАМӘТНЕН ТӘРЖЕМӘСӘ

«Аллаһы Тәгалә һәр нәрсәдән олугърактыр. Аллаһы Тәгалә һәр нәрсәдән олугърактыр. Аллаһы Тәгалә һәр нәрсәдән олугърактыр. Аллаһы Тәгалә һәр нәрсәдән олугърактыр. Аллаһы Тәгалә һәр нәрсәдән олугърактыр. Күнеләмнән шәһадәтлек бирәм: бер Аллаһы Тәгаләдән башка һич Тәңре юк. Күнеләмнән шәһадәтлек бирәм: бер Аллаһы Тәгаләдән башка һич Тәңре юк. Күнеләмнән шәһадәтлек бирәм: Мөхәммәд Аллаһы Тәгаләнен илчесе. Күнеләмнән шәһадәтлек бирәм: Мөхәммәд Аллаһы Тәгаләнен илчесе. Намазга ашыгыгыз! Намазга ашыгыгыз! Газаптан котылырга ашыгыгыз! Газаптан котылырга ашыгыгыз! Намаз укыла башлады. Намаз укыла башлады. Аллаһы Тәгалә һәр нәрсәдән олугърактыр. Аллаһы Тәгалә һәр нәрсәдән олугърактыр. Бер Аллаһы Тәгаләдән башка һич Тәңре юк».

НИЯТ

Нияттән соң: «Аллаһу әкбәр! Сөбханәкә Аллаһүммә вә бихәмдикә. Әгузү билләһи минәш-шәйтанир-рајим», — дип әйтелә.

БЕРЕНЧЕ РӘКӘГАТЬ

«Әл-Фатиха» һәм «Әл-Ихлас» сүрәләре укыла. «Әл-Ихлас» сүрәсе урынына Коръәннән бүтән берәр кыска сүрә укырга да мөмкин.

Шуннан соң түбәндәге сүзләр әйтелә:

«Аллаһы Тәгалә бөек! Бөек Тәңрегә һәм Ана мактау һәм дан булсын! Бөек Тәңрегә һәм Ана мактау һәм дан булсын! Үзен мактаганны Аллаһы Тәгалә ишетә. Тәңребез, Сиңа дан, мактау булсын! Аллаһы Тәгалә бөек! Тәңребезгә мактау, Ходаема дан булсын! Тәңребезгә мактау, Ходаема дан булсын! Тәңребезгә мактау, Ходаема дан булсын!»

ИКЕНЧЕ РӘКӘГАТЬ

Бу рәкәгать «Әл-Фатиха» сүрәсеннән башланып китә һәм беренче рәкәгать кебек үк төгәлләнә. Соныннан «тәхйийәт» һәм Мөхәммәд пәйгамбәр догасы укыла.

«التَّحِيَّاتُ لِلَّهِ وَالصَّلَوَاتُ وَالطَّيِّبَاتُ . السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ . السَّلَامُ عَلَيْنَا وَعَلَى عِبَادِ اللَّهِ الصَّالِحِينَ أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ» .

«Әт-тәхйийәт лил-лаһи вәс-салават вәт-таййибат. Әс-сәләмү галәйкә әййүһан-нәбиййү вә рахмәтул-лаһи вә бәрәкятүһү, әссәләмү галәйна вә галя гыйбадул-лаһис-салихин. Әшһәдү әл лә иләһә илләл-лаһу вә әшһәдү әннә Мүхәммәдән габдүһү вә расүлүһү».

«Догалар, яхшы гамәлләр һәм Аллаһы Тәгаләгә дан булсын! Сиңа тынычлык булсын, әй минем Илчем! Аллаһы Тәгаләнең мәрхәмәте һәм аның хәер-фатихасы булсын! Безгә һәм Аллаһы Тәгаләнең тәүфикълы колларына тынычлык булсын! Шәһадәтлек бирәм: бер Аллаһы Тәгаләдән башка Тәңре юк. Шәһадәтлек бирәм: Мөхәммәд Аның колы һәм аның илчесе.

«اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ . اللَّهُمَّ بَارِكْ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ كَمَا بَارَكْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ» .

«Аллаһүммә салли галә Мүхәммәдин вә галя али Мүхәммәдин кәма салләйтә галә Ибраһима вә галя али Ибраһима. Иннәкә халидум-мәжид. Аллаһүммә барик галя Мүхәммәдин вә галя али Мүхәммәдин кәма баракта галя Ибраһима вә галя али Ибраһима. Иннәкә хамидум-мәжид».

«Әй, Аллаһы Тәгалә! Син Мөхәммәдне һәм аның нәселен ярлыка, Ибраһимны һәм аның нәселен ярлыкаган кебек. Чыннан да, Син ярлыкаучы! Әй, Аллаһы Тәгалә! Син Мөхәммәдне һәм аның нәселен ярлыка, Ибраһимны һәм аның нәселен ярлыкаган кебек! Чыннан да, Син ярлыкаучы!»

(Дәвамь бар.)



ВӘ ИЖТИМАГЫЙ МӘСЬӘЛӘЛӘР

КЕРЕШ

Бу китапта язылачак бәхәсләр борынғы галимнәрнең китапларын вә бүгенге әсәрләрне укудан жыелган нәрсәләрдән гыйбарәттер. Боларны саф хата фикерләр дип белмәгәнәбез вә саф савап булган хакыйкәтләр дип тә дөгъва итмәгәнәбез, гаепләрдән бизүне шарт кылмаганыбыз хәлдә, үзәбездән соң киләчәк хәлфәләребезгә ядкяр иттек.

Әсәрәбез мәктәп шәкертләренә дәрәс китабы булсын дип яки гамәл кылучылар вә фәтвә бирүчеләр өчен эш үрнәге итү теләге белән түгел, бәлки төрле язылган мәкаләләр бер жиргә жыелсыннар, ярарлык жирләре булса укучылар кабул итәрләр, кабул итмәслекләрен ташларлар, яхшы белән яманны аеруда шаять мәшәкәт чикмәсләр, дип тәртип кыланды.

Кыскасы, китапның эчтәлегә (күбрәк) гыйльми нәрсәләр, хата вә савап булуны ихтимал тоткан хосусый фикерләрдәр. «Дини вә ижтимагый мәсьәләләр»нең да-ирәсе олуг вә мәүзугысы, ягъни проблемасы югары булса да, безнең язачак нәрсәләребез үз кодрәтебез житкән вә мохитыбыз мохтаж булган бәгъзе бер нәрсәләрдән генә гыйбарәт булачактыр.

ӘСАСИ, ЯГЪНИ ТӨП КАГЫЙДӘЛӘР

I. Гакыл, хис, тәжрибә, вәждан, бәдиһилек, ягъни билгелелек халык телендә күп сөйләнгән хәбәрләрдән анык нәрсәләрдәр. Шуның өчен боларның һәрбере дәрәс дәлил булып, «гыйлем» сәбәпләреннән саналалар.

Гакылның адәм балаларында файда белән зарарны аера торган рухани бер куәт икәнлеген һәркем беләдер. «Гыйлем»нең камил сыйфат вә наданлыкның кимчелек сыйфат икәнлегә вә шуның кеби бүтән нәрсәләр гакый ярдәмендә беленәдер. Хис исә ошбу биш төрле нәрсәдән гыйбарәт: 1) ишетмәк, 2) күрмәк, 3) иснәмәк, 4) татымак, 5) тәннең берәр жире тимәк. Шушы куәтләр сәламәт булсалар, кешеләр шулар аркылы сизәләр вә беләләр. Тәжрибә исә бер нәрсәнең гамәлен кабат кылып та, нәтижәсә һаман бер төрле булганлыгын күрүдән гыйбарәт. Чәчәк ашланган балаларга, ягъни чәчәк авыруына каршы чаралар үткәрелгән балаларга ошбу ашлау куәте бетмәгән арада чәчәк чыкмый торуны белү кеби. Ачыгу, сусау, сөю вә яратмау кебек һәркемнең үз хәлен белүе — «вәждан»дыр. Билгелелек һәркемгә анык мәгълүм булган нәрсәләр. Ике урында ике — дүрт булуын вә бер — икенең яртысы икәнлеген белү кеби. Халык телендә күп сөйләнгән хәбәр, ялган сөйләр өчен берләшүләре халык арасында таралган, әмма гакыл каршында дәрәс күрелмәгән хәбәрләрдән гыйбарәт! (Халык телендә күп сөйләнгән хәбәр хакында киләчәктә тәфсилләп бирелер.) Бер нәрсәнең катгый сурәттә һәм дә үзгәрүе кабул булмастай чынлыкка туры килүенә инану — «якыйн»дыр, ягъни «шиксез белү»дер. Шушындый рәвештә

инану булып та, мөгәр ул чынлыкка туры килмәгән булса, яки үзгәрүе мөмкин булса, болардан әүвәлге ихтималы «жәһле мөрәккәб», ягъни «чеп-чи надан» исемендә булып вә соңгысы да инанган иярүче булып. Инануы кискен сурәттә булмыйча, бер тарафы иң яхшы гына булса, «занн», ягъни «анык булмаган уй, фикер» исемендә булып. Һәр ике тарафы да бер дәрәжәдә булса, «шәкк», ягъни «шик, шөбһә» булып.

II. Ислам хөкемнәре турысында дәлил — Коръән белән сөннәт, ягъни Мөхәммәд пәйгамбәрнең әйткән сүзләре булып. Әгәр дә болардан, ягъни Коръән белән сөннәттән анык дәлил табылмаса, ул вакытта «ижмагъ», ягъни «бер карарга килү» белән «кыяс», ягъни «чагыштыру» исемендәгә нәрсәләр дә дәлил була аладыр.

Беренче маддәдә телгә алынган нәрсәләр, гомуми вә дөньяви эшләр хакында дәлил булып, икенче маддәдәгә әйберләр исә шәригать хөкемнәре хакында гына дәлил булалар. Китап вә сөннәт, ислам хөкемнәренең һәрбере өчен дәлил булганнары хәлдә, ижмагъ белән кыяс, ялгыз «мөгамәләт», ягъни «мөгамәләләр» хакында гына дәлил булырлар. (Бу мәсьәләләр түбәндә тәфсилләп сөйләнерләр.) Дөньяви эшләренң дә ислам хөкемнәре турысында дәлил булырга тиешле урыннары күп. Шуның өчен беренче маддәдәгә нәрсәләр турыдан-туры ислам хөкемнәре хакында дәлил хисап ителмәсәләр дә, берәр нәрсә ярдәмендә дәлил була алулары ачык вә мөгълүм.

III. «Шәргый дәлил»нең, ягъни «шәригатьчә дәлил»нең ышанычлылыгы да, дәлиллегә дә шөбһәсез булса, аңа «катгый дәлил» диләр. Шуннан башка сурәтләренң, ягъни күренешләренң һәрбере «дәлил занни», ягъни «анык булмаган дәлил» исемендә булып.

Расулулла заманында булган мәселманнар өчен расул әкрәмнең үзеннән ишеткән сүзләр хис белән мөгълүм булганлыктан, катгый рәвештә аныктыр. Әмма туры үзеннән ишетмәгәннәр өчен халык телендә күп сөйләнгән хәбәр белән генә ирешсә, катгый рәвештә анык булмас. (Катгый, өзеп вә кисеп белмәк, шул турыда игътибарга алырлык шөбһәләренң һәрбереннән сәламәт булып димәктер.) «Катгый дәлил» булып өчен шул хәбәрнең дәлиллегә дә катгый булу шарттыр. Дәлиллегә катгый дип, шул мәгънәдән башкача мөмкин булмаган хәлгә әйтелер. «Катгый» белән «якыйн», ягъни «шиксез белү» — икесе бер мәгънәдәдер. «Якыйн» мәгънәсә беренче маддә шәрехендә сөйләнде. Бәгъзе галимнәр «якыйн»ны бер-береннән олы дәрәжәдә булган «гыйльмел-якыйн», «хаккыль-якыйн» исемендәгә бүлекләргә аерырлар. Шуңа күрә «якыйн» куәт вә зәгыйфьлекне ихтимал тоткан нәрсәдер.

«Дәлил шәргый»не ошбу дүрт бүлектә аерырга мөмкин: 1) ышанычлылыгы да, дәлиллегә дә катгый, 2) ышанычлылыгы да, дәлиллегә дә анык булмаган; 3) ышанычлылыгы катгый, әмма дәлиллегә анык булмаган; 4) ышанычлылыгы анык булмаган, әмма дәлиллегә катгый. Ошбу дүрт төрле шәргый дәлилләрдән ялгыз әүвәлге бүлегә генә «катгый дәлил» булып, башка сурәтләренң һәрбере «дәлил занни», ягъни «анык булмаган дәлил»дер. Занн, «ягъни анык булмаган», мәгънәсә беренче маддә шәрехендә «бер нәрсәгә иң яхшы сурәттә инанудыр», дип әйтелгән иде. Ләкин «занн»ны икегә аерырга мөмкин: 1) бер тарафы ражих, ягъни иң яхшы вә икенче тараф мәржух, ягъни шуннан барлыкка килгән сурәттә булу; 2) бер тараф иң яхшы, әмма икенче тараф хакында зигһеннең хали, ягъни буш булып торуы. Ошбу ике төрле «занн», әлбәттә, бер дәрәжәдә түгелләр. Шуның өчен боларның әүвәлгесе «сарыф занн», ягъни «анык булмаган сарыф» булганы хәлдә, соңгысы «куәтле занн»дыр.

IV. «Катгый дәлил» гә Коръән Кәримдә мисдакъ, ягъни бер нәрсәнең дәрәжәсенең таяныч күп булса да, сүз белән булган сөннәтләрдә, гадәтләрдә дәлил барлыгы шөбһәледер. Чөнки дәлиллекләре катгый булган хәдисләр күп булса да, ышанычлылыклары катгый булган хәдисләр юк, яки юк диярлек дәрәжәдә аздыр. Һәрхәлдә «хөкем» вә «каза» бабларында ышанычлылыгы катгый булган хәдис юк икәнлеген гыйлем әһелләреннән олуг затлар үзләренң өсләренә алалар. Бәлки бу турыдагы хәдисләренң жөмләсә хәбәр вахид вә бик азлары гына хәбәр мәшһүрдер. (Хәбәр вахид вә хәбәр мәшһүр, киләчәктә мөгълүм булып.) Әмма Коръән Шәриф, расулулла хәзрәтләреннән эзлеклелек белән күчерелеп, ошбу эзлеклелек исә һәрбер буында дәвам кылынып торуына күрә, аның ышанычлылыгы катгыйдыр. Монда һич шөбһә юк. Ләкин ышанычлылыгы катгый булуыннан — дәлиллегә дә катгый булу — һич лязим түгел. Шуның өчен ышанычы катгый булган хәлдә бәгъзе бер аятьләренң хосусый бер мәгънәгә дәлиллекләре «занни» булырга вә шул жәһәттән дә «занни дәлил» жөмләсеннән саналырга мөмкин. «Ижмагъ» илә «кыяс»ның «дәлил катгый» булуы ихтималлары юк. Бу исә түбәндә сөйләнер.

(Дәвам бар.)

♥♥♥ КҮПМЕ ЯЛГАНЛАРГА МӨМКИН? ♥♥♥



Тарихны һәм тарихи чыганаclarны фальсификацияләүнең күпгасырлык тарихы бар. Бу эш белән бүген дә аерым максатларда шөгыльләнүчеләр житәрлек һәм аларны киләчәктә дә булмас дип әйтеп булмый.

Нигә кирәк соң ул фальсификация, ягъни тарих чыганаclarын бозу һәм булмаганның ясау? Фальсификацияләнгән чыганаclarның тарихлары бу чыганаclarның милли азатлык һәм дәүләтчелек өчен көрәш вакытларында туганлыкларын күрсәтә. Бер төркем фальшивкалар исә басып алу сугышларын аклау максатында ясалалар.

Татар тарихында да фальсификация ысулында язылган истәлекләр байтак. Аларның иң әүвәлгеләре Хисаметдин Мөслиминнең «Төварихе Болгария» һәм Тажетдин Болгаринның «Тарихнамәи Болгар» әсәрләредер. Бу хакта тарихчы М. Г. Госмановның «Татарские исторические источники XVII—XVIII вв.» исемле хезмәтендә бик тәфсилләп язылган (Казан, 1972).

Әлеге хезмәтнең авторы, күрсәтелгән әсәрләренң материалына тарихи текстологик анализ ясау юлы белән, истәлекләренң чыганак базасын ача һәм авторларының уйдырмаларын ачып сала. Әлбәттә, Хисаметдин Мөслиминнең уйдырмаларын XIX гасырда татар тарихчысы Шиһабетдин Мәржани күрсәткән инде. Шиһабетдин Мәржани да уйдырма чыганаclarның төп кимчелекләрен ачу юлында тарихи-текстологик анализ юлы белән ирешкән.

Татар тарихын фальсификацияләү элеккеге СССРда 1930 еллардан соң яңа көч белән башланды һәм инерция белән әле бүгенгә көндә дә дәвам итә. Бу эштә профессиональ, дилетант һәм технократлар позицияләреннән чыккан адәмнәр мөйдән даулый. Бүгенгә көндә алар татар тарихын язучыларга дагы да белдерәләр. Ләкин дагы да чыганаclarның күбесе татар тарихына яңа чыганаclar кертүгә сәләтсез һәм про-

фессиональ яктан хәзерлеге юк дәрәжәсендәге кешеләр. Төплә хәзерлеклә һәм татарның бай тарихының төрлә юнәлешләре буенча эшли алырлык белгечләргә ихтыяж зур.

Бүгенге көндә татар тарихын язуга дөгъва белдерүчеләр арасына «Булгар әл-жәдид» клубы активистлары да килеп керде. Бу клубның тарихи позициясе һәм аларның мәдәни мирасыбызга мөнәсәбәте жәһәттеннән караганда, түбәндәге билгеләрен күрсәтергә мөмкин:

1. Бүгенге Идел буе татарлары — урта гасырдагы Болгар дәүләтенең турыдан-туры варислары: аларның теле болгар теле, алар болгар тарихын дәвам итүчеләр, аларның милләтләрен болгар этнонимы белән күрсәтергә кирәк.

2. Шушы принциптан чыгып «Булгар әл-жәдид» клубына оешкан фирка телдән һәм матбугат аша сәяси пропаганда алып бара. Бу пропаганданың төп максаты — татар халкы эчендә ызгыш чыгарудан гыйбарәт.

3. «Булгар әл-жәдид» клубы әгъзалары үзләренен болгар булуларын исбат итә алмыйлар, бары тик ышану юлы белән генә яңа милләт ясамакчы булалар.

4. Бу клуб әгъзаларының карашлары соңгы елларгача барган рәсми тарихи концепция тәэсирендә формалашкан.

5. Алар үзләренен карашларын уртаклашмаган галимнәргә каршы дошманлык чыгышларын күрсәтүдән дә тайчынмаган экстремистлыкка да сәләтле.

6. «Булгар әл-жәдид» клубы үзен Баһаветдин ишанның улы Гайнан Вәисинен варисы дип санып: Гайнан Вәисине идеаллаштырган мәкаләләре басыла; аның кабере өстенә яңа таш яздырып куюны да оештырдылар. Алдыңгы татар зыялылары тарафыннан мәсхәрәләнеп бөяләнгән Гайнан Вәиси сектасы беркайчан да халык арасында киң танылган хәрәкәт булып оешып китмәде. Революция дәверендә мөселман халыклары арасында авторитетлары булмаган большевиклар партиясенә вәисичеләр «табыш» булдылар. Большевиклар вәисичеләрне коралландырып татар халкының милли-демократик дәүләтчелек органнарын тар-мар итүгә файдаландылар. Гайнан Вәиси мөриdlәре үзләрен мөселман санап, Урта Азия мөселманнарының жанын кыеп мөңгегә алар каргышына тап булдылар. Шуның белән аларның «фиркаи најил»ләре татар халкы намусына да кара тап булып төште.

7. Әлегә клубны «Гайнан ишан-клубы» дисәң дә ялгыш булмас. Аның тирәсенә ишан мөриdlәренен токымнары һәм татарчасын оныткан яшьдәр һәм кайбер технократия вәкилләре оешалар.

«Булгар әл-жәдид» клубы башта тарихи лекцияләр укый торган урын дип макталса да, торган саен Гайнан Вәиси карашларын пропагандалаучы органга әйләнә бара.

Соңгы вакытта бу клуб лидерларынан Фәргать Нуретдинов һәм Рәшит Кадыйров кулы белән язылган уйдырма тарихларны «Болгар иле» газетасы битләрендә бастыра башладылар (1990 елның апреленнән). Әлегә уйдырма тарихлар «Болгар иле» гәзитенен баш мәкаләсеннән, «Неугасимый свет поэзии Гали», «Барадж дастаны», «Шан кызы дастаны», «Жәгъфәр тарихы» кебек гәзиттә басылган яки әлегә кулъязма хәлендә таратыла торган чыганаклардан гыйбарәт.

Болгар дәүләте тарихыннан фән дөньясында нинди язма тарихи истәлекләр билгеле? Хәлбуки, Болгар мөстәкыйль дәүләт буларак 1236 елда Батый хан гаскәрләре тарафыннан тар-мар ителә. Болгар дәүләте дәверендә язылган әсәрлөрдән халык кулында шагыйрь Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» һәм Даут бине Сөләйман әс-Саксини, әс-Суариниң хәдис китабының сирәк күчөрмәләре генә сакланган. Бу күчөрмәләр нигездә XVIII гасырның соңгы чиреге һәм XIX гасырның беренче яртысына карыйлар. Башка чыганаclar исә фәкать гарәп-фарсы-төрөк тарихлары аркылы исемнәре белән генә соңгы вакытларда мөгълүм булдылар.

Болгарчылык хәрәкәтен пропагандалаган Гайнан Вәиси кулында нинди чыганаclar булган? Замандашларының язуына караганда, аның кулында бер чыганак та булмаган. Бу фикер документлар ярдәме белән раслана. 1908 елда Казанда Гайнан Вәиси фиркасенен элеккеге әгъзасы Габдулла Кильдишевның «Гайнан Вәисов тозагы» исемле китабы басылып чыга. Менә шул китапның III бүлегә «Вәисиләрнен тәгълиматы нидән гыйбарәт» дигән бүлектән бер сәхифәне укучылар игътибарына житкерәбез: «Вәисиләрнен кулларында үзләренен мәзһәбен вә мәсләкләрен өйрәтерлек итеп язылган бер китап, мәжмуга, йөхуд мөгаен бер программалары юктыр. «Тәгълиматлары» фәкать агыздан агызга нөкыйль итү тарикы (юлы) илә генәдер. Шул сәбәптән бунларның алдаулы тәгълиматлары көннән-көн үзгәреп, заманның башкаруы илә һаман яңара бара диергә мөмкиндер (11 б.). Бән вәисиләр компаниясенә катнашканнан сонра, һәркөн сәүдәмездән бушанып, кибет ябылгач, Яңа Бистөгә Гайнан Вәисовның ханәсенә барып, мәжлесенә дәвам итә идем. һәркөн кич сәгать 12 ләргә кадәр, хәтта бәгъзе вакытларда сәгать 3 вә 4 ләргә кадәр мосахәбәдә

(утырышта) була торган идем. Гайнанның ушбу вакытларда биргән мәгънәсез «тәгълиматлары» ушбулардан гыйбарәт була торган иде».

1. Әгәр дә сез хөкүмәт тарафыннан бәгъзе бер (кайбер) мәхкәмәләргә (оешмаларга) чакырылсаңыз, повесткаларыны кабул итмәңез, повесткага имза куймаңыз. «Безнең гражданский власть тарафыннан килгән кәнсәләриямеңгә мөрәжәгать кылыңыз. Кирәк булган жавабыңызны шуннан, безнең духовный атамыз Сәрдар Вәисовтан алырсыңыз!» — диңез.

2. Әгәр дә бер фарыз (тиеш) сезгә тугры килсә, ничек тә булса бер мәхкәмәгә барырга, ул вакытта анда баргач бүркенезне салмаңыз һәм дә кергәч өч мәртәбә кычкырып тәкбир әйтәңез. Соңра: «Бу нинди мәхкәмә? Сөзләр кемнәрсез? Ни эшлисез? Сез кайсы диндә вә кайсы мәзһәбдә һәм кайсы милләттән вә кайсы сословиядәнсез?» — дип хакимнәрдән (чиновниклардан) сораңыз да, соңра бик кычкырып, гайрәт илә ушбу жавапларны биреңез: «Я не татарин, не крестьянин, не раскульник, не идлупаклунник, дажә ат татар такуйы различия, как небу ат зимлә и как агун ыс вадуйу, не эсмишивуйымсә ни эвчум, разными ат них, умум, думум убшагу не имеем между сабую эстарувирский убшства меселман, вайсовский бужий пулк. Я вера верую Мөхәммәдәнский, религия Хәнәфи имам Әгъзамский, секта әһле сөннәт вә әл жәмәгәте соннитский. Абринад как есть Мөхәммәдәнский, әл-мисактан бирле мөселман. И павинуйущий тулку анда духовный вирхавный власть начальства» — диеп.

3. Биргән жавапларыңызга карамыйча сөзләргә хөкөм итә башласалар, «Без ни пәдвидумствинный гражданский власть начальства, ви ни имееи права, безгә хөкөм итәргә», — диеп пратист биреңез. Пратистларыңызга да илтифат кылмасалар, ул вакытта үзләренә курыкмаенча бик каты торыңыз. Сөзгә һичбер эш эшли алмаслар. (Сүгү өчен дә сүзләргә һәр каюсы тәгълимидер. Мәсәлән, буның өчен ушбу сүзләр өйрәтеләдер: «Ви антихристический сабаки, религийузные разбуйники, праклата ви, анафим праклата, ви беләдек ви вси».)

4. Безгә иярмәгән, мөселман исемәндә йөргән кешеләргә һәммәсәне без татарлар дип атыймыз. Татар — мәжүс дигән сүз. Хосусан Монголиядәгә татарлар һәммәсә атәшпәрәстләр (утка табынучылар). Безләр татар исемә илә исемләнгән кешеләргә мөселман димимез, бәлки динсөзләр һәм керәшеннәр димез... Падишаһ хәзрәтләргә тиздән бер көн безнең хакымызда указ тәгълиматларын укыячак, ул вакытта ислам илә кяфер мөбәяны, ягъни аерымлылыгы тәгъриф иделәчәк (билгеләнәчәк) диеп сөйләңез. Ул вакытта кадимнән бирле тартышып килгән кеше бән сәрдар «Фиркаи нажиягә» бәйгәт биргән (таныган) адәмнәр генә мөселман булып кала алырлар. Кяфер тарафында кешеләр мөселман булмаслар. Гайнан ушбу тәгълиматларны биргән вакытта: ул хокук кулымызга кергәч житмеш мең указлы муллаларның башларыны кисәргә хөкөм идәчәкмен һәм Казанның өч имамының каберләргә ачтырып нефть вә керосиннар сибеп ут төртеп яндырачакмын, диеп лаф ора иде (16 б.).

Бу «программага» комментарий кирәкми инде. Вәиси «болгарлары»на власть эләксә, Тодор Живков болгарлары кебек, йөз меңнәрчә халыкка фәжигә хәзерләгәннәрә күренеп тора. Аның кебек канга сусаган бәндәне революционер ясап, каһарман ясап йөргән тарихчыларның да эчләрендә шундый явызлык ятмыймы икән?..

Вәисиләр кулында бернинди тарихи документлар булмавын икенче бер документ та раслый. 1927 елның 22 июнендә «Красная Татария» газетасында кечкенә генә бер «Потомки болгар» исемле язма чыга. Ул язмага 1924 елны Арча кантонының Кодаш авылыннан Зөя кантонына килеп, Яңа Болгар исемле авыл корып утырган вәисичеләр хакында языла. Әлегә вәисичеләр үзләрен «болгар» дип атап, бабаларының 1432 елны Батый хан Болгарны алганда килеп, Мүкәш, Жүзәй, Ындырчы, Жабынчы ханнар белән берлектә Кодаш авылы урынына килеп утыруларын сөйләгәннәр. Алар Хисаметдин Мөслиминен «Төварихе Болгария» китабындагы аерым исемнәргә бабалары итеп санылар. Аларның хәбәренә караганда, кулларындагы тарихи документлары 1887 елгы янгында юкка чыккан. Бу сүзгә ышанырга буламы соң?

Археография фәне моны инкяр итә. Шәжәрәләр, ярлыкларның күчермәләргә борын-борыннан күчерелеп язылып тарала килгән. Мисалга Казан, Болгар шәһәрләрендә хан булып утырган Габдулла хан белән бәйле нәсел шәжәрәсенең 20 дән артык кулъязма версияләргә бар. Сәхиб Гәрәй ярлыгының да 2-3 күчермәсә булуы археографларга мәгълүм. Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» әсәренә бүгенгә көндә 200 дән артык кулъязма күчермәләргә табылды һ. б.

Мондый очракларны бик күп язма истәлекләргә карата китерергә мөмкин. Археография фәне бердәнбер «текст» югалды дигән сүзгә зур шөбһә белән карый. Шунлыктан, янып юкка чыкты дигән сүзгә ышанып булмый. Яңа Болгар вәисичелә-

ренен «Янган» документ турындагы мәгълүматлары үзләре генә дә аның эчтөлеген ачалар. Әлеге документ, чыганак буларак, Мөслими китабыннан бер күчермә генә булу ихтималы зур.

Югарыда язылганнар 30 елларга кадәр вәсичеләр кулында ниндидер әһәмиятле тарихи документ юклыкны күрсәтә.

Батан сугышы чорыннан алып татар халкы тарихын тупас фальсификацияләү башлана. Татарның тарихын анды рәвештә феодаль Болгар дәүләте тарихы дәвамы итеп карау буенча «академик» установка куела. Әлбәттә, Болгар дәүләтенен бүгенге татар халкының тарихында үзенен тоткан урыны бар. Ләкин татарларның болгар мөселманнардан башка да төп бабалары житәрлек. Рәсми тарихи концепция бу хакта дөшмәүне артык күрдә. Һәм менә Татарстанда илле елга якын инде «безнең бабаларыбыз болгарлар» дигән лозунг эленеп тора, ләкин рәсми урыс тарихчылары безне «татар-монгол» дип ышандырмакчы булып матбугатны тутыра. Татар халкының этник тарихы хакында Мәскәүдә дә, Казанда да примитив фикерләр өстенлек итте һәм әлегәчә өстенлек итеп килә. Әлбәттә, Казандагы тарихчы, филолог, этнограф, әдәбиятчы, фольклорчы галимнәрен бу өлкәдә яна хезмәтләре, яшәп килгән стереотип фикерләрен ялгышлыгын күрсәтергә ныклы нигез хәзерләгәнне басым ясап күрсәтергә кирәк. Татарстанда үсеп килүче текстология фәне методикасы да моңа ныклы таяныч булып тора. Шунлыктан татар тарихында төрле тәҗрибеләр ясарга маташучы дилетантларга бу өлкәдә якындагы елларда урын калмас, дип уйларга тулы нигез бар.

Фәндә дилетантлык һәм аларның фальсификация юлы белән язылган әсәрләренә вакытында җавап бирә бару кирәк, югыйсә андый фальшивкалар җәмәгатьчелектен фикерен бутаячаклар. Бу чутка вәсичеләр тарафыннан «табылган шедеврлар» да керә. Чөнки аларның җәмәгатьчелектен бутау очракларын бүген үк күрергә мөмкин инде.

«Болгар иле» гәзитенен 1990 ел апрель санындагы «Барадж дастаны» дигән «новобулгарский эпос (XVI в.)» — вәсичеләрен басылып чыккан беренче уйдырмасы. Аны бастыручылар әсәрен Петропавловск шәһәрендә (Казакъстан) яшәгән Ибраһим Мөхәммәд-Кәрим улы Нигъмәтуллин тарафыннан урыс телендә язылуын күрсәтәләр. Бу «дастанны» укыгач, әсәрен Әхмәд Ибне Фазлан язмалары, «Дөфтәри-Чыңгызнамә», «Повесть временных лет», «Сказание о царстве Казанском», «Төварихе Болгария» кебек тарихларның чыганакларын үз белдәгә белән үзгәртеп һәм кеше ышанмаслык, булмаган болгар гидронимнары, топонимнары, хан исемнәре белән сипләнгәнлеген күрәсең. Анда болгар әмирләреннән Ибраһим хан исеме генә тарихи дөрес.

Бүгенге көннәрдә уйдырмалар белән тулы «Жәгъфәр тарихы» кебек кәлҗемән кулъязмалары, (дөрөсрәге) машинкада басылган күчермәләре инде кайбер галимнәргә дә бутапшыра башладылар. Аңа мисал рәвешендә архитектор Нияз Халитовның сатуга чыккан «Архитектура мечетей Казани» (Казань, 1991) исемле хезмәтен күрсәтергә мөмкин. Нияз Халитовның хезмәтендә әлеге фальшивый китаптан алынган һәм гомердә дә, бер чыганакта да сакланмаган уйдырма мәчет исемнәре файдалана. Болгар һәм Казан ханлыklары дәверендә бар дип саналган исемлектәгә 1 дән алып 90 га хәтле мәчетләрен тик дүртесе генә тарихи чыганакларда мәгълүм (Мөрәле мәчете, Кол Шәриф мәчете, Үтәч мәчете, Хан мәчете). Калган мәчетләрен исемнәре, аларны төзегән осталар, урнашкан урыннары турындагы мәгълүматлар — «Жәгъфәр тарихы»н әвәләүчеләрен хыяллары. Моңың белән мин Болгар жирендә, Дөште Кыпчак, Казан ханлыklарында мәчетләр булуын инкяр итмим. Әлбәттә, меңләгән мәчетләр корылган булган, кызганычка каршы, аларның исемнәре сакланмаган. Нияз Халитов әлеге хезмәтенә бу ялганчы исемлекне кушмаса да мөһим кыйммәткә ия булып торыр иде. Ләкин фальшь кергәч, тәм икенче була инде ул.

Моннан 2-3 ел элек Фәргать Нуретдинов Киевка барып, анда үзен фальшивкаларына кайбер украин «голямасын» каптырып кайткан иде. Хәзерге көннәрдә ул, Киевтагы компаньоннары ярдәмендә булса кирәк, «Шан кызы дастаны»н украин теленә тәрҗемә иттереп чыгару юлында тир түгә.

Инде йомгаклап шуны әйтергә кирәк: вәсичеләр әүвәл безнең тарихларыбыз янды дип, инде хәзер «бар» дип алдашалар. Боларның башы алдашудан киткәч, алар шул юлдан туктый алмаслар инде. Җәмәгатьчелек бу вәсичеләргә карата уяулыгын югалтмасын иде. Чөнки һәрбер ялганчы, авантюрист — милләтебезнең абруена кизәнүче ул. Фальшивкалар рухи мирас хазинәләре булып китә алмыйлар.

МАРСЕЛЬ ӘХМӘТҖАНОВ,
филология фәннәре кандидаты.

Әсирлектән кайткан әкиятләр

7. САЛТЫКАЙ

Борын заманда бер картның өч улы бар иде. Үзе яшь чакта ярлылыгы зур иде, тик үзенң тырышлыгы аркасында карчыгы белән көне-төне эшләп, балаларын үстерделәр.

Малайлар үсеп житкөч тә, аталары боларны һөнәргә өйрәтү исәбе белән, төрле нәрсәләргә яраклы агачлар алып кайтыгыз дип, урманга куып жибәрде. Оланнарның кечкенәсе Салтыкай иде. Моңы никадәр кыстап караса да, Салтыкай бармады. Атасының: «Ник бармыйсың, сиңа һөнәр кирәкми мени?» — дигән сүзенә каршы Салтыкай:

— Мин андый авыр эшләргә өйрәнер хәлем юк, мин ансатрак берәр нәрсә өйрәнәсем килә,— диде. Атасы никадәр тырышып Караса да тыңлата алмады.

Үсеп буйга житкәннән соң Салтыкай аннан-моннан урлап, нәрсәләр алып кайта башлады. Атасы, бу эшкә кырын күз белән караганлыктан, Салтыкайның бу эшен бер дә ошатмады вә барып, Салтыкай өстеннән үзе аксакалга зарланды. Аксакал:

— Салтыкайның бу эшен тикшереп карармын, үзем сынармын, аннан соң хөкем итәрмен, болай торып мин аның хәлен белмим, иртәгә аны минем яныма жибәр,— диде.

Карт кайтып, Салтыкайга:

— Иртәгә сине аксакал чакыра,— диде.

Салтыкай тыныч кына иттереп:

— Ярар, барып сөйләшеп карармын,— диде.

Иртә торуга Салтыкай акрын гына киенеп, пошмыйча гына атлап, аксакалга китте. Барып күренүгә, аксакал моңа:

— Син юк нәрсә белән шаяртып, урлаштырып йөрисең икән, бу эшен бер дә ярамас, моннан яхшылык белән тыел, әлегә кадәр мин үзем күргәнәм юк, ишетү белән хөкем итә алмыйм, әгәр хәлеңнән килсә, менә минем өч атым бар, шуларны урлап кара да, соңра хөкем итәрмен,— диде. Салтыкай:

— Бик яхшы, карап карарбыз,— диде дә кайтып китте.

Кич белән Салтыкай аксакалга барырга дип юлга чыккан иде, юлда барганда бер үлөккә очрады. Салтыкай аны алып барып, аксакалның тәрәзәсенә сөяп куйды.

Аксакал бу чакта, килер инде дип, көтеп торадыр иде. Тәрәзәгә таба караса, бер шөүлә күрдә, бу Салтыкай булырга кирәк дип, алты атардан атып ташлады. Атып жибөрүгә үле әйләнеп төште. Соңра аксакал үзенң ялчысы белән чыгып, кеше белмәгән борын, кая да булса илтеп ташларга кирәк дип, икәүләшеп үлене кырга күмәргә алып киттеләр.

Болар китүгә, Салтыкай, йортка кереп өч атны жигеп, капканы ачып чанасына утырды да аксакалның хатынына:

— Атларыгызны алып китәм,— диде.

Тегеләр бик арып кайттылар да ятып йокладылар.

Иртә торып азбарга (абзарга.— Л. Ж.) чыгып карасалар, атлардан жылләр исә. Аксакал базарга чыгып, Салтыкайдан сорашты. Салтыкай:

— Үзең урларга кушкач, мин урладым,— диде.

Аксакал бер сүз дә өйтә алмады. Салтыкай бу юлдан унып, өч мең тәңкәне кесәгә салып куйды. Аксакал уйланып торды да:

— Бу көн янә барып алтыннарымны урла,— диде.

Салтыкай үз алдына берәз уйланып йөрде дә, базардан зур бер чабата алып, астына сумала койды. Өенә кайткач, үзенә иске киёмнәрен киеп, хәерче капчыгын асып, урам буена чыгып китте. Берәз йөри торгач, аксакал өенә килеп житеп, ни булса булыр дип, батырланып кереп китте. Бай бу чакта алтыннарын идәнгә тездереп санап ятадыр иде. Салтыкай кереп исәнләшеп:

— Бик өшедем, берәз өй сәкегездә жылынып чыгыйм әле,— дип, почмак ягына барып чыкты.

Анда Салтыкай берәз кулларын жылытып, хатын-кыз белән сөйләшеп, янә түргә килеп чыкты да аксакалның тирәсендә әйләнәп йөри башлады. Бай моның алтыннарын алмаганын күрәп, алтыннар арасында йөрүенә исе китмәде. Салтыкай бу вакыт чабата астына байтак кына алтыннарын ябыштырган иде. Соңра исәнләшәп чыгып китте.

Бай иртә торып, төнлә килеп урламады микән дип, санап караса—берничә алтын юк. Базарга чыгып янә Салтыкай белән күрәшәп, аңардан сорады. Салтыкай:

— Мин алдым,— диде.

Инде Салтыкай баеды, туганнарын да бу эшкә өнди башлады, аларга:

— Сөз жүрәкләр, шундый ансат һөнәр бар чакта бу кадәр азапланып көн күрү акылга сыя торган эш түгел,— диде.

Ләкин агалары бу эшкә колак асмадылар, һәм аларның Салтыкай кадәр хәйләгә остальклары да юк иде.

Берничә атналар үткәннән соң, байның хатыны аталарына кунакка утырмага кайтып китте. Аксакал үзе генә калгач, эче पोша башлады. Бервакыт Салтыкайны күрәп:

— Инде, энем, калган алтыннарымны да урла,— диде. Салтыкай:

— Бик яхшы, карарбыз,— диде.

Салтыкай бер юлчы сурәтенә кереп, аксакалдан жылынып чыгарга рөхсәт сорады. Аксакал кертәп, ашарга-эчәргә бирде. Кич булгач:

— Миңа иптәш булырсың, бүген бездә аулак өй, хатыным кунакта, миңа күнелсез, бергә сөйләшәп ятырбыз,— диде.

Салтыкай ятты. Бай да идәнгә урын түшәп, алтын сандыгын баш очына куеп ятты. Салтыкай белән карт аннан-моннан берәз сөйләшәп яттылар, соңра сүз иярә сүз чыгып, бай Салтыкайга:

— Бәлки син берәр әкият белә торгансың, мин бик әкият тыңларга яратам,— диде. Салтыкай:

— Беләм, беләм, дөньядагы әкият капчыгы—мин инде,— дип, картка әкият сөйләргә тотынды.

Карт берәз тыңлап яткач та черемли башлады. Салтыкай берәз сөйләгәч тә:

— Тыңлыйсыңмы?— диде.

Бай, тыңлыйм дип ята торгач, йокыга китте. Салтыкай сәндәрәдән төшәп, йоклый микән дип барып карады да, урынына менеп ятып, янә сөйләргә тотынды. Берәздән соң йортка чыгып, бер кискә алып кереп, үз урынына яткырды да каплап куйды. Үзе алтын сандыгын алып чыкты.

Бай иртә торып караса—сандыгы юк, барып караса—юлчы ята. Бу урлагандыр дип, ачу белән пычак кадап караган иде, каты бер нәрсә тоелды. Өстен ачып караса, утын кисәге ятадыр иде.

Соңра бай, янә Салтыкай белән күрәшәп:

— Инде хатынымны да урла, башка нәрсәм калмады,— диде.

Беркөн аксакал ат жигеп хатынын утыртып, кырга чыгып китте. Салтыкай да алар артыннан барды. Бер урман буйлап барганда болар килеп житкәндә генә Салтыкай аяклары белән агач ботагына асылынып йөзтүбән торадыр иде. Бай берәз игеннәр карап туктап торган заманда Салтыкай тагы алгарак барып, боларның юл өстенә янә асылынды. Бай күрәп:

— Бу Ходай органның башына житкәннәр икән. Әллә кайчан шулай кирәк иде. Без тегендә дә күрдәк бит, анысы да ул иде. Бу ялгандыр. Инде моңардан котылырбыз, чынлап беләп кайтыйк,— дип, арбасыннан төшәп, үзе жәяү генә арттагысын карарга дип киткән иде, Салтыкай төшәп, хатынын да урлап китте.

Шулай итеп, Салтыкайны хөкем итәсе аксакал үзе хур булып калды.

Текстны ЛЕНАР ЖАМАЛЕТДИН
әзерләде.

МИХНӘТЛЕ ЕЛЛАР

УЗЫЛГАН ЧОР

Оренбур даласында зур сарык көтүе мәһабәт төкә артыннан, уңга-сулга таркалмыйча, тоташ бер агым булып болыңга төшеп бара икән. Көтүче мактанасы килеп, Әкмәлигә әйткән, ди.

— Күрәсеңме, Әкмәли абзый, нинди соклангыч бердәмлек?!

— Әйе, искиткеч оешканлык! — дип әйткән ди Әкмәли. — Ләкин безнең жәмгыять өчен бу инде үтелгән чор. Мондый бердәмлекне без сарыклардан күп алда Сталин культы вакытында ук уздык.

ТИТАН УК ТҮГЕЛ

Брежневның якиннарыннан берсе аның фикерен сораган.

— Һәммәбезгә дә мәгълүм инде. Ленин бездә Маркс белән Энгельсның төгәлимаатларын дәвам иттерүче булып танылды. Ә сез ничек?

— Мин андый ук титан түгел, берәвенең генә эшен дәвам иттерәм, — дигән Брежнев.

ФИКЕРЕН ҮСТЕРГӘН

Суслов сүз арасында Брежневның ул заман хакында фикерен белергә теләгән.

— Сезнең алдан күрүчән зирәк житәкчелегегез нәтижәсездә без инде коммунизмның беренче баскычына ук аяк бастык! — дигән.

— Әйе, беләм, — дигән Брежнев. — Әмма социализмның соңгы баскычында да яшәп карыйсы киләдер иде.

— Сез бәлки социализмның өлгереп житкәнәндә, дип әйтергә телисездер?

— Әйе, әйе, нәкъ шунысында, өлгергәнәндә. Сез минем фикеремне тагын да үстереп жибәрдегез...

ШУНДЫЙ КУРКЫНЫЧ ЯНЫЙ

Кобаның сакчыларыннан иң ышанычлысы Паукер булган, аның сакалын да фәкать шул гына кырган. Коба (Сталин) һәркемнән шикләнә торган булган. Бервакыт сүз арасында ул әйткән.

— Каян беләсең бит язмышны! Шундый куркыныч бар: бәлки икебезнең беребез икенчебезне теге дөньяга озатыр әле!

— Ай, булмас, моңа кем ышансын! — дигән Паукер.

Паукер, күрәсен, бу хәлнең мөмкинлегенә теге дөньяда гына ышангандыр...



«СЫНАЛГАН» БОЛЬШЕВИК

Сталинның Бакуда төрмәдә утырган бер танышы «теге елларда» ГПУ кулына эләккән. Ул «хөрмәтле» Кобага хат язып коткаруын үтенгән.

Аны күргәч Коба гажәпләнәп башын чайкаган.

— Ай-ай-ай! Шул арада кем белән сугышып өлгерден? Битен канаган, күз төпләрен дә зәп-зәңгәр.

— Миңа яла яктылар, төрмәгә япкач рәхимсез кыйнадылар,— дигән Кобаның танышы.

Коба әйткән:

— Кабахәтләр! Сине утырткан өчен алар кирәген алырлар. Ә сиңа төрмә газапларын кичерүеңә шатланырга кирәк! Беләсеңме, син бит хәзер чын-чыннан сыналган большевик дәрәжәсенә күтөрелдең!..

КЫЗАРМЫЙ ДА...

Иптәшләре арасында Илдар әледән-әле мактанырга ярата иде.

— Минем әти складтан алган әйберләренә ичмасам бер генә тиен дә түләми! — ди ул.

Иптәшләре моңа гажәпләнәләр:

— Кызармый дамы? — дип сорыйлар.

— Юк, үзе кызармый. Кесәсендәге кызыл кенәгәсе кызарса гына инде...

«БАЛТА ОСТАСЫ...»

Авылдан килгән ике агай район үзәгендә сары нарат бүрәнәдән салынган калай түбәле, күп тәрәзәле биек йорт каршысында туктый төштеләр.

— Шәп! — диде берсе телен шартлатып. — Борынгы бай йорты диярсең!

— Әйтерек бармы! Беләсең килсә, Мирза йорты бу! Үз кулым белән житкердем, ди.

— Һа, коры куык! Мирзаның балта тотканын кайчан күргәнең бар?

— Минем күргәнем бар!

— Кайда?

— Базарда ит чаба ич ул!..

Мәзәкләрне жыючы һәм әдәби
эшкәртүче ГОМӘР БӘШИРОВ.

ХӘЕРБИ АВЫЛЫ МӘЧЕТЕ



Татарстанның Лаеш районы — тарих һәм мәдәният истәлекләренә бай төбәкләренң берсе. Бу истәлекләр хәзер дә татар һәм урыс авылларының күрке һәм горурлыгы булып торалар.

Мәгълүм ки, мәчетләр һәм мәдрәсәләр, дини үзәкләр генә түгел, мәгърифәт һәм милли мәдәният учаклары да булганнар. Мәдрәсәләрдә дин сабагынан тыш төрле фәннәр укытылган, шәкертләр туган телгә, илгә, милләткә ихтирам һәм мөхәббәт рухында тәрбияләнгән, алардан зыялылар үсеп чыккан.

XX гасыр башында Лаеш өязендә генә дә 87 мәчет һәм 28 мәдрәсә булган. Кызганычка каршы бүгенге көнгә аларның бик азы гына сакланып калган. Шулай да, бүгенге көндәге авырлыкларга һәм кыенлыкларга карамастан, авылларның халкы мөмкин булганча рухи-мәдәни байлыкларыбызны, олы мирасны сакларга, кулдан килгәнчә яңартырга тырыша. Күңелләргә нур һәм өмет өстәп яңа манаралар калка, иске мәчетләр торгызыла. Күптән түгел генә, мәсәлән, Пәрәү авылында яңа мәчет ачылды. Аны Газизулла Нәжмиев хәләл акчасына үз хужалыгы жирендә төзеткән. Авыл халкы да булышлык иткән. Бүгенге көндә авылда рәсми рәвештә билгеләнгән имам-хатиб булмаса да, авылдашларының тәкъдимен кире какмыйча, Пәрәүнең мөхтәрәм карты Хәсән бабай Гайнуллин бу изге вазифаны үз өстенә алган.

Узган елның жәендә районның иң борынгы авылларының берсе булган Кече Елгада да мәчет төзелде. Жирле халык телендә сакланган риваять буенча авылга моннан 500 еллар элек нигез салынган, аның тарихы күрше Балык бистәсе районына кергән Олы Елга авылы белән бәйле. Шул ук 1991 елның жәендә Сингелдә дә таш мәчет салу эшләре башланды.



Хәерби авылының иске мәчете дә яңартылды. Бу авылда без узган елның жәендә булдық. Халкы бик ягымлы, ачык һәм дустанә күнелле икән. Кайчандыр татар морзаларының хәер бирү гадәте булган — авылның исеме шулай барлыкка килгән. Хәерби — борынгы авыл. Аңа нигез салучыларның тарихи йорты элегрәк Казан өязенә кергән хәзерге Столбище авылы тирәсендә — Хәерби күле ярында. Ул авыл, Казан ханлыгы дәверенә карап, чама белән Сафа Гәрәй хан заманында барлыкка килгән. 1653—1667 елларда таралган көчле чирдән («морозная язва») соң хәербилеләр, үз авылларын яндырып урманга китеп урнашканнар. Исән калучылар хәзерге Хәерби авылына нигез салганнар. XX гасыр башында Хәербидә мәчет һәм мәдрәсә булган. Авылда 87 хужалык булып, 354 ир-ат һәм 362 хатын-кыз яшәгән.

Хәер, ул чорлардан соң инде бер генә мәчет бинасы искермәгәндер. Авылда булганда без өлкәннәр белән әңгәмәләр уздырдык. Мәчет хакында Хәмәтхан бабай Вафин (1915 елда туган), Әхәт бабай Хәлиуллин (1909 елда туган) бик төфсилләп сөйләделәр. Алар биргән мәгълүматлардан күренгәнчә, XIX гасырның икенче яртысында элеккегә мәчет янган. Кара кайгыга баткан авылдашларына текстиль әйберләре белән сәүдә итүче сәүдәгәр Салих бине Сабит Гобәйдуллин ярдәмгә килгән. Бүгенге көндә яңартылган мәчет шул рәвештә төзелгән.

Хәерби мәчете татар авылларындагы гадәт буенча үзек мөйдәндә урнашкан. 100 елдан артыграк вакыт элек салынган бу мәчетнең бинасы 2 буралы, ике яклы түбәле, планда турыпочмаклык рәвешле корылмадан гыйбарәт. Сигез кырлы чатыр сыман манара 1991 елның июнендә эшләнеп сафка бастырылган (мәчетнең элеккегә манарасы авыл советы житәкчеләге карары белән 60 нчы елларда сүтелгән булган).

Хәерби мәчете — кызыклы тарих-архитектура истәлегә. Манараның нигезе эчке стенага, түбәнең уртасына урнаштырылган. Бу гамәл — Казан татарлары мәчетләре өчен хас күренеш. Тәрәзә янакларының нәкыше, ак һәм зәңгәр төсләргә буялуы, түбәнең әфлисун төсендә булуы мәчеткә бик тө килешеп тора.

Яңартылган мәчет — авылның күрке булып тора. Аны ачу тантанасына әлеге изге эшкә үз өлешләрен керткән хәербилеләр — яше-карты, бала-чагалар — барысы да килде. Озак еллар бие мәктәп буларак файдаланылган изге бина, ниһаять, үзенен икенче тормышын башлады. Жирле житәкчелек тө чытто калмады. «Хәерби» совхозы 1 мең сум күләмендә ярдәм күрсәтте, ә калган 3 меңне авыл халкы үзе туплады.

Соң булса да уң булды! Хәерле сәгатьтә! Әйе, рухи яктан сау-сәламәт булган затлар исән чакта тарихи хәтер жуелмас, ә милли мәдәният беркайчан да сүнмәс.

ГАЛИНА СЕРЕДА, Казан.



Мөхәммәд Хәсән бине Хөсәен

ТЫҖЫҖЫҖ КИТАҖЫ



ЖИМАҖЪ, ЯҖЪНИ ЖЕНСИ МӨНӘСӘБӘТКӘ КЕРҖ БӘЯНЫНДА

ЖимаҖъның яхшырагы — кичнең икенче яртысында булганыдыр, ашаган ризык эшкәртелеп бетә вә бәдән эсселек, суыклык, корылык, юешлек жәһәтәннән уртача була. Бик тук вә бик ач булмаска кирәк. Чөнки бәдән кайнар булганда жимаҖъ сакланадыр. Әгәр бәдән салкын булса, туңып калтырауга сәбәп була. Тук карыңга жимаҖъ кылу бикләнү, ярсу, үлекләү, буыннар сызлау, бүсер, шешенү авырулары барлыкка килүенә сәбәп була. Бик ач булган килеш жимаҖъ кылу күзнә зәғыйфьләндерер вә бәдәнне арыклатыр, йөрәкне ярсытыр, сарылык, ярсу, үпкә авыруы китереп чыгарыр. Әгәр кайнарлыгы вә салкынлыгы булганда жимаҖъ кылса, йоклаганда бәвел итәр. Таза балык вә яки сөт ашаганнан соң жимаҖъ итмиләр, чөнки фалиж, яҖъни паралич авыруыннан интегерләр. Кишер ашаганнан соң жимаҖъ итмиләр, сеңерләргә зарарлыдыр, туңып калтырауга сәбәп була.

Мәғълүм була ки, жимаҖътан соң су эчү бик зарарлыдыр, саклану тиештер. ЖимаҖътан соң вә элек кан агудан һәм эч китүдән сакланырга кирәк. Чөнки бәдәнгә зәғыйфьлек бирер, арыклатыр, ярамас авырулар пәйда итәр. Мәнине, яҖъни аталык орлыгын жибәргәндә аны туктатып калу гаять зарарлыдыр. Бөөрдә вә мәни агу юлында матдәләр барлыкка килүенә сәбәптер һәм сәламәтлекне, холыкны бозар. Сәламәтлеге, холкы коры булган кешеләр жимаҖътан сакланырлар. Шулай ук сеңерләре зәғыйфь булган вә колак һәм күз авыруларына дучар булган кешеләргә вә сидек куыгында таш булган, сидек тотылмый торган авыруга дучар булган, сидеге яндырып килә торган, сидеге авыр килә торган авыруга дучар ителгән, буыннары авырткан, кан төкергән, бизгәк тоткан кешеләргә жимаҖътан сакланырга кирәктер. Шул кешегә жимаҖътан соң аркасында суыклык була вә шул кеше әгъзасында начар ис хис итә, бәдәнәндә ярамас сыекча артык аерыла, жимаҖътан сакланырга кирәк. ЖимаҖъта исраф итмиләр, чөнки куәте вә шәһвәте, яҖъни женси дәрте юкка чыгар, сеңерләргә вә күзгә бик нык зәғыйфьлек бирер. Калтырау барлыкка китерер һәм йөрәкне зәғыйфьләтер. Үз-үзенә ирексезләп вә күнел теләмичә жимаҖъ итү төрле авырулар китереп чыгара. Карчыклар белән, күрем күрүче хатын-кызлар белән, бик кечкенә балалар һәм сабыйлар белән жимаҖъ кылу аеруча ярамый. Жалинус, яҖъни Гален болай ди: «Шул кешенә сәламәтлеге шиксез сакланыр: илле яшен узган хатын-кыз белән жимаҖъ кылмасын, агуы үтерер». Аристу, яҖъни Аристотель хәким болай ди: «Бер кеше үзендә көч булып жимаҖъ итсә, гайрәте артыр. Әмма авырлык белән жимаҖъ итсә, аңа зарар булыр». Мәғълүм булсын ки: күзәл кешегә жимаҖъ итү — сөөнеч вә шатлык хасил итәр, күнелгә гайрәт бирер. Әүвәл сөөкле хатын-кыз белән уйнашып, күнел ачып, икенче яктан женси дәрт, теләк уянып, соңыннан жимаҖъга керешергә кирәк. Бу көнгә жимаҖъ — хатынның йөклә булуына сәбәп булыр.

МУНЧА КЕРҖ БӘЯНЫНДА

Мунчаның хәерлесе — биңасы иске, эче кин, суы татлы, эсселеге булганыдыр. Әүвәлге каты — салкынлык бирүче пар, икенче каты — кайнар пар, өченче каты — коры пардыр. Эссе жиргә кат-кат кермиләр. Чыккан заманда тагын берьюлы

чыкмыйча, әкрен-әкрен генә кереп чыгалар. Мунчага кан алдыргач вә эч жибәрә торган дарулар эчкәннән соң керергә ярамый. Чуан һәм жәрәхәтләр булганда мунчага кермиләр. Мәгълүм булсын ки: мунча артык әйберләргә куар, тирене пакь кылып, эч катуны йомшартыр, эчтәгә жылларга куар, авыруларны туктатыр, бизгәк белән калтырауны бетерер, иске авыру билгеләргә бетерелер, бәдәнне йомшак, саф итәр. Яз көннәрендә таза егетләр дә кайнар булмас. Мунчадан чыкканда гөлжимеш кулланып, төнбөөк, йә гөл, йә фиалка, йә сандал төнөтмәсә эчәләр. Кыш көннәрендә холкы салкын булган кешеләр алоз гөлен турап ладан эчәләр. Мунчадан чыккан кешеләргә бәдәннән суыктан сакларга, ашаудан, эчүдән сакларга кирәк. Мәгълүм булсын ки: ашаганнан ризык соң мунчага керү бәдәнне симертер. Мунчага керүнен вакыты ашаган ризык эшкәртелеп беткәннән соң әйбәтрәк була. Чөнки ач килеш мунчага керү калтырау, йөрәк ярсуы китереп керү кан юллары бикләнгә китерә, һавасы тын алуны авырайта. Әмма уртача керсә, жанга гайрәт бирер, куәте кузгалыр, начар исне бетерер. Мунчадан чыккач су эчмичә сабыр итәргә кирәк, мөмкин булган кадәр.

СУГА КЕРҮ БӘЯННДӘ

Суык суга керү әгъзага куәт бирер вә гайрәт китерер, куәт хасил булып. Бәдәндә кыйммәтле жылылык тупланганлыктан, шәһвәтне, ягъни женси дәрәжә бик арттыра, аш сендерүне яхшырта, гүзәллек бирә. Әмма суык суга керү заманы яз көннәрендә өйлә вакытында яхшыдыр. Кергән адәм таза егет була, холкы кайнар була. Симезлектә вә арыклыкта уртача була. Әмма ашказаны зәгыйфь вә арык адәм сакланарга тиеш. Кайберәүләр әйтүенә караганда, таза балык ашаганнан соң суга керү фалиж, ягъни паралич авыруына дучар итә икән.

КАН АЛДЫРУ БӘЯННДӘ

Кан алдыру белән тамырларда булган сары, үт вә лайла чыгар. Бу да мәгълүм булсын ки: бәдәннең торышы, яшәве кан белән бәйлә. Бу кан — үзенә кайнарлыгына бәйлә. Кан бәдәнгә гүзәллек вә матурлык бирер, микъдар вә кәеф тә уртача булып. Әмма, әгәр кәеф, күңел торышы уртача халәттән чыкса, кан алдыру белән чара күрелер. Бәс, шулай булгач, әгәр уртача халәттән чыгып, кайнарлыкка авышса, иртәнгә һәм төшкә ашлар вә дөваларның суытылганнарын куллану белән чара күрелә. Суык вә һавалы жирләрдә тотып суыртырга кирәк. Әгәр уртача халәттән суыклыкка авышса, иртәнгә һәм төшкә ашлар вә дөваларны болгатып, уртача хәлгә килгәнчә тугълап кулланып чара күреләр. Әгәр кан күпме булуына карап уртачалыктан кимрәк булса, болай куллангач, кан артыр. Йомырка вә итлә шурпалар кебек иртәнгә һәм төшкә ашлар белән чара күреләр. Әгәр кан күпме булуына карап уртачалыктан артык булса, аны киметергә тырышалар, кан алдыралар, йә борынын канаталар, йә сөлек ябыштыралар, кан басымы уртачага килгәнчә шулай эшлиләр. Мәгълүм була ки: кан артыклыкның сәбәбе — кан белән тамырлар тулы булудандыр. Кан алдырудан максат — бөтенләй матдәне чыгарып, авыруны бетерү нияте була. Әгәр матдәне киметү, жиңеләйтү максат булса, авыру берәз рәхәт була. Азачак кан алыну да зарар юктыр. Әгәр берничә тапкыр булса да, табигатькә ярдәм өчен зарар юктыр. Әгәр берничә тапкыр булса да, табигатькә ярдәм өчен генә булып. Чөнки бу тәкъдирчә табигать матдәне пешерер, ягъни таркатыр өчен тиешле рәвештә хәрәкәткә килер. Матдәне киметүдә табигатькә булышлык итү тиешле. Шәйх Ибне Сина болай дип әйтә: «Кан алдыру — матдәне киметү сәбәбе белән матдәне пешерер, ягъни таркатыр өчен табигатькә куәт бирер. Әмма каннан булган башлангыч авырулар булса, кан алдыру, әлбәттә, тиеш була. Ә мин исә болай дим: әгәр кан белән сары авыру булса вә бәдәннең барлык тамырларына жәелсә, кан белән чыккан нисбәт табигый булып. Вә әгәр барлык тамырларга тыгылмаса, кан белән чыкканнан соң хәрәкәттән кортылмас. Кан алдыру белән кан чыкса, сары авырулы кан гөдәне калтыратыр. Бәдәннең күп тамырларына жәелер. Бөвел иткәндә бөвел нәзек булып, кысылып, ут белән пешергән кебек әрнетеп чыкса, кан алдырудан сакланалар.

(Дәвам бар.)



СӘНГАТЬ ҺӘМ ШӘХЕС

ӨЗЕЛГӘН ӨМЕТ

Документаль повесть

Шәфика Котдусованың жырлаганын мин иң әүвәл кырык икенче елның кышкы салкын бер кичендә театр сәхнәсендә ишеттем. Ул анда Н. Жигановның «Алтынчәч» операсында Алтынчәч партиясен башкарды. Шуннан соң инде игъланда аның исеме күренгән бер генә спектакльне дә калдырмадым.

Ул заманнан бирле бик күп еллар узса да, Шәфика ханымның тавышы колак төбемдә. Хәзер менә уйланам да, хикмәт аның сандугач сайрагандай матур жырлавында гына булмагандыр, ул әле тагын һәр образны гажәеп зур осталык белән ижат иткәндер, дигән фикергә киләм. (Ә бит опера артистлары гадәттә жырны матур башкару белән генә чикләнәләр.) Сәхнәдә сәнгатьчә камил образның һәр хәрәкәтенә чын күңелдән ышанып утырган тамашачы Шәфиканың нәкъ үзәбезчә иттереп моңлы тавыш белән жырлап жибәрүенә, әлбәттә, гашыйк була, аның сәхнәдәге роленә теләктәшлек күрсәтеп утыра.

Менә хәзер дә әле Шәфика Котдусова сәхнәдә ижат иткән образлар аермачык күз алдыма килә, жырчының көмеш чишмәдәй челтерәп аккан тавышын ишеткән сыман булам. Шул чагында ару-талулар барысы онытыла, күңелне олуг бер куаныч биләп ала. Әмма куаныч ялгызы гына йөрми бит, үзе белән бергә тирән әрнү, аяныч та алып килә...

Артистка Шәфика Котдусованың язмышы, бик күп талант ияләренә язмышы кебек үк, гаять фажигале очлана. Мондый хәлне язмышка гына кайтарып калдыру белән һич килешсә килми: ул бөек шәхесләр чамадан тыш талантлы булганы өчен күпме сәләтсез, булдыксыз, бәндәләр миендә кайнаган зөһәр ачу, көнчелек галәмәте аларның һәркайсының башына житмәде микән?

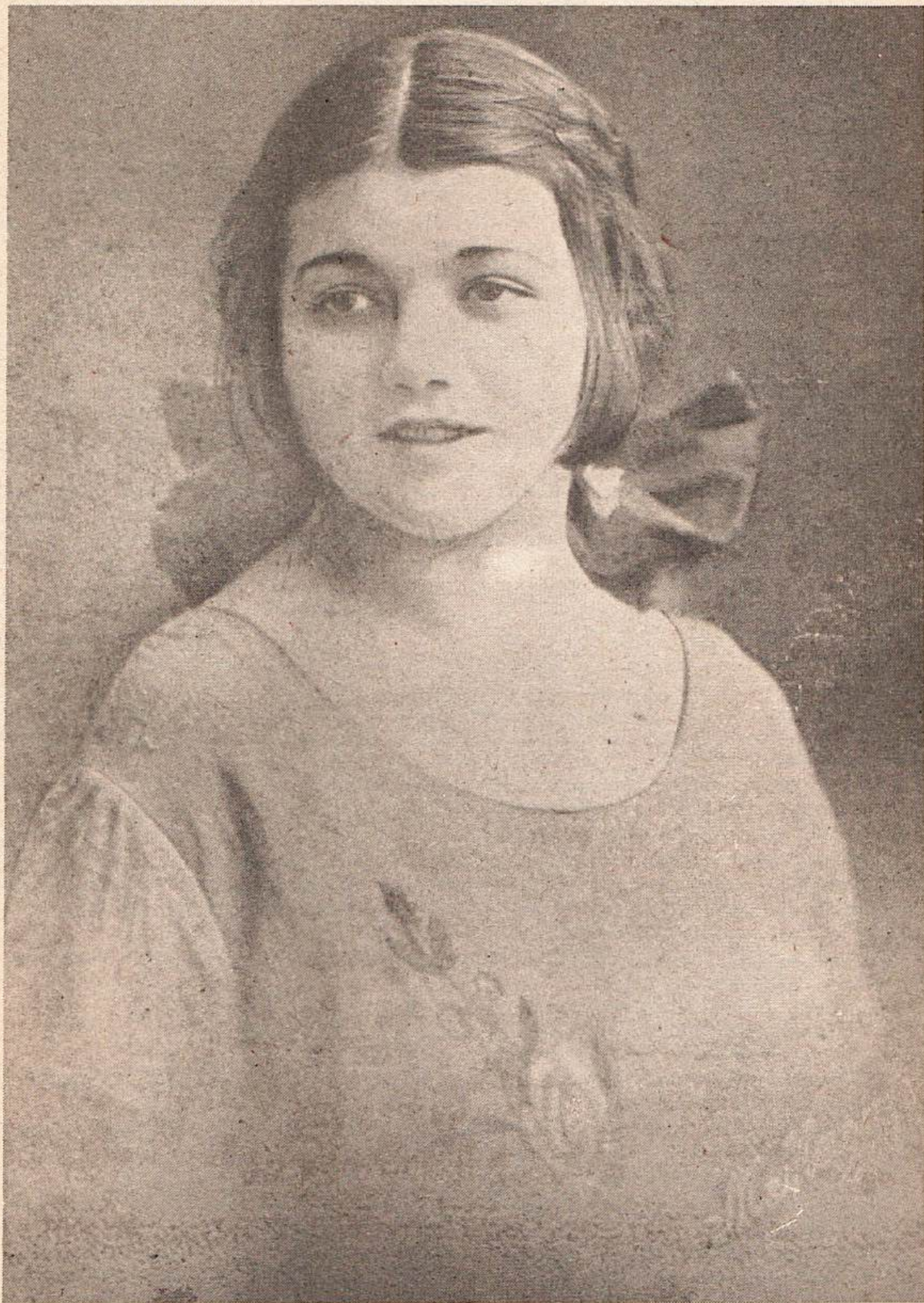
Олуг талант ияләренә үзләре исән һәм дөртләнеп ижат иткән чагында власть башында утыручылар да, әдәбият яки сәнгать белгечләре дә һичбер вакыт жылы сүз әйтмәскә тырыша. Татар халкының сандугачы Шәфика Котдусова көчән һәм вакытын кызганмыйча ижат иткән образларның камиллегенә багышлап бер мәкалә яки бер очерк та язылмаган. Ә бит аның кабатланмас ижаты зур китапка лаек иде. Ул тудырган илаһи сәхнә образларын күрү-ишетү бәхетен кичергәннән соң 50 ел дәверендә шуларның матур вә игелекле тәэсирен тойган хәлемдә, татар операсының искеткеч бай талантлы актерларының берсе, татар халкының сандугачы узган гомер юлын кадәри хәл яктырту максаты белән әлегә хезмәтне язарга батырчылык иттем. Мин бу язманы жәберләнгән, ләкин сыгылмаган кардәшләребезгә — кырым татарларына багышлыйм.

Бу язма өчен кирәкле материалларны табышкан, акыллы кинәшләр биргән өчен Шәфика ханымның улы — Казан дәүләт сәнгать һәм мәдәният институты профессоры Жәвид Котдусовка чын күңелдән рәхмәтемне белдерәм.

ДИНГЕЗ БЕЛӘН СЕРЛӘШҮ

Севастополь каласының төп мәхәллә мулласы Йосыф хәзрәт Рәхимовның жәмәгәте 1910 елның 18 мартында кыз бала таба. Яңа туган сабийга Шәфика дип исем кушалар.

Әтисе аны бик ярата. Кызчык берәз аңлый башлагач, аңа береннән-бере кызык-лырак әкиятләр сөйли. Өч-дүрт яшендә чакта сабий, әтисенә алдында иркәләнеп



Шәфикага 16 яшь.

утырган килеш, хәзрәтне төмам аптырашта калдырып:

— Әтием, Камил абый әйтә, син дә элекләре аның шикелле малай булгансың икән, ди! Мин, әлбәттә, ышанмадым. Ничек инде ул... үзе әти булсын да, үзе малай-шалай булсын...— дип төтелди.

Хәзрәт мыек астыннан гына елмаеп куя. Аның күз алдыннан бала чаклары уза...

Йосыф хәзрәт үзе Кырымда туып үскән кеше түгел. Рәсәйнең үзәгендә, Сергач өязендәге Яна Мучали авылында Исмәгыйль мулла гаиләсендә 1870 елны туган иде. Исмәгыйль хәзрәт Рәхимов ун-унбер буыннан килгән мулла нәселеннән булып, хажлар кылып кайткан, ишан дәрәжәсенә ирешкән шәхес иде. Малаен, әлбәттә, үзе укытты. Менә, улым Йосыф, ихлас күңел биреп укысаң, дин сабакларын ныклап үзләштерсәң, син дә Мөхәммәд галәйһис-сәлам яшәгән жирләргә күрәп кайтырсың, иншалла, дип әледән-әле малайның исенә тешереп торды. Йосыф укуга бик хирыс булып чыкты. Бәләкәй чакта ук авыл халкына хат-мазар язу, гариза-үтенечләр әвәләү ише нәрсәләргә бик теләп башкарды.

Буш вакытларында Йосыф мәчет манарасына менәргә ярата иде. Аннан бит әйләнә-тирәдәге һәммә нәрсә уч төбендәгедәй күренә. Малай кырлар-басуларга карап соклана, ерактагы төбәнәк кенә тауларны исә бер-бер артлы тезелешеп ком чүлләре буйлап салмак кына атлап барган ике өркәчле дөяләргә охшата иде. Шунысы кызык, ул дөяләр һаман баралар да баралар... Нәкъ менә әтисе хикәят итеп сөйләгән ком чүлләре буйлап салмак кына атлап барган ике өркәчле дөяләргә охшата иде. Шунысы кызык, ул дөяләр һаман баралар да баралар... Нәкъ менә әтисе хикәят итеп сөйләгән ком чүлләрендәге шикелле! Анда да бит шулай, дөяләр генә комга батмыйча йөри ала, ди, өсләренә буй-буй жилән кигән, авызларына ком тулмасын өчен йөзләренә чүпрәк-чапрак ураган сәүдәгәрләр әлегә дөяләренң сыртларына күп итеп йөк төйиләр икән, хажга баручылар әнә шул сәүдәгәрләргә ияреп баралар икән. Изге жирләргә барып, хаж кылып кайткан зат үзе дә изгегә саналып йөртелә икән. Их, шул чүлләргә үз күзәң белән күрәп, изге жирләрдә намазлар укып, хажлар кылып кайтсаң иде!..

Йосыф хәзрәтнең туган якларында кышын мул итеп карлар ява, салкын жилләр исә, зәһһәрир суыклар була торган иде. Кырымда бит аның юньләп кышы да, кары да, суыгы да булмый. Шундый суык көннәрдә жылы өйдә утыруы жан рәхәте була торган иде. Асраулары Әсма апа кочак-кочак салам алып керер иде. Йосыф шул салам өеменә үрмәләп менәр иде дә, идәнгә шуып төшәр иде. Әле тагын Әсма апасына булышыр — саламны мичкә ташлар иде. Шуннан соң гына асраулары аны бер читкәрәк бастырып куяр да шырпы кабызып, саламга ут элдерер иде. Күз ачып күз йомганчы ялкын саламны ялмап кына алыр иде. Саламын яндырып бетергәч, асраулары көлне көрәп алыр иде дә, мичнең төбен һәйбәтләп чистартып, электән үк әвәләп куйган түгәрәк ипиләргә мичкә төгәрәтеп жибәрер һәм мичнең авызын капкач белән томалап куяр иде. Ул арада өй эченә жылы таралыр, малайның күңеле рәхәтләнеп китәр иде.

Табын янына бөтен гаилә жыела торган иде. Өстәл өстенә чәчәкле-чуклы эскәтер жәяләр, түрдәге пыяла шкафтан ак бөрчек төшкән кызыл чынаякларны алып тезәләр, сөт өсте һәм шикәр белән бал куялар. Менә бер заман булары чыгып, пошкырып торган самаварны жиз подноскиа китереп утырталар. Әниләре шундук самаварның капкачын ала да югарыгы сырына бер дистә күкәй тезеп чыга. Ул күкәйләр пешкән арада ипи дә төмам житешә — өй эченә төмле исләр тарала. Табын янында хәйран күңелле була торган иде.

Йосыф хәзрәт исендә калганнарны сөйләүдән туктауга, бәләкәй кызы яңадан-яңа сорауларын яудыра:

— Әтием, нигә салам яга идегез соң? — ди.

— Урман юк бит анда, балакаем, утынны каян алмак кирәк?

— Салам күпмени?

— Ашлык сукканнан соң аның бит саламы кала. Шуны кышкылыкка тотасың. Авыл жирендә салам житәрлек була.

— Дингез буена ничек киләй чыктың соң, әтием? Нишләп син карлы, салкын кыш була торган якта яшәмисең әле?

— Озак инде аны сөйләве...

Шулай диде дә Йосыф хәзрәт тирән итеп сулыш ала һәм ашыкмыйча гына сүзен дөвам иттерә.

Туган авылы Яңа Мучалидагы мәдрәсәне төмамлагач, 1880 елда аны мәшһүр Буа мәдрәсәсенә илтеп куялар. Йосыф шәкерт укуга бөтен күңелен сала, Коръәнне ару гына өйрәнә, мәдрәсәне мактау кәгазе белән төмамлап чыга. Шәкертнең мондый сәләтен күрәп, мәхәллә байлары аны үз акчаларына Истанбулга дини Академиягә укырга жибәрәләр.

Шуннан алда гына икенче мәртәбә Мәккәгә барган жирендә — изге хаж юлында әтисе Исмәгыйль ишан дөнъя куйган була.

Менә көз житә. Йосыф ерак сәфәргә кузгала. Туган авылы, якын кардәшләре һәм мәрхәмәтле якташлары белән сабуллашкан чагында аның күңеле нечкәрәп китә. Һәм ул гомер буена миһербанлы-шәфкатьле булырға үз-үзенә ант итә. Озак еллардан соң кызы тугач аңарга Шәфика дип исем кушуы да, ихтимал, шуннан килеп чыккандыр.



Шәфика кияүгә чыккач. 1927 ел.

Истанбулда мишәр егете Йосыф Рәхимов әллә ничә тел өйрәнә: гарәпчә һәм төрекчә иркен сөйләшә, фарсыны да үз итә, француз һәм урыс телләрен дә үзләштерә. Аның гыйлемне су урынына эчүенә сабакташлары хәйран калалар. Калмаслык та түгел шул: Әбугалисинаның гыйльми мирасына чаклы, бигрәк тә медицинага кагылышлы фәнни хезмәтләрен өйрәнәп өлгерә.

Дини Академияне Йосыф Рәхимов бик әйбәт төмамлый. Зур укымышлы егет үзенң туган якларына кайтып китәргә дип кенә торганда, бер кешегә юлыга. Ул кеше жәдитчелек хәрәкәтен башлап жибөрүче, төрки-татар мәдрәсәләрендә һәм мәктәпләрендә укытуны яңача алып бару өчен программалар төзегән, китаплар чыгарган, мәшһүр «Тәржеман» газетасының мөхәррире Исмәгыйль бәк Гаспралы була. Рәсәйдәге бөтен алдынгы фикер ияләре кадимлек-искелектән ваз кичеп, жәдитчелек-яңалыкка ияргәннәр һәм үз мәдрәсәләрендә математика, тарих, география фәннәрен укыталар, чит телләргә өйрәтәләр иде.

Исмәгыйль бәк Гаспралының Истанбулга килүе дә әнә шул жәдитчелекне аңлатуга багышланган лекцияләр уку максатын күздә готә. Аларның очрашулары көтмәгәндәрәк килеп чыга. Академиянең актлар залында дипломнар тапшыру тантанасы бара. Менә рәис әфәнде көр тавыш белән:

— Бик яхшы билгеләр куелган таныклык Рәсәй мәмләкәтенң Сембер губернасыннан килеп бездә беләм алучы Йосыф Исмәгыйль оглы Рәхимовка тапшырыла, — дип игълан итә.

Тантаналар төмамлангач, Кырымнан килгән галим Йосыфка үзе сүз куша:

— Әссәламегаләйкем, Йосыф хәзрәт! Безнең жәмәгәтебез Зөһрә ханым Акчурина-Гаспралы да бит Сембер губернасыннан чыккан, сезгә якташ икән. Танышып жибәрик, булмаса. Минем үземне Исмәгыйль Гаспралы дип йөртәләр, — ди.

— Вәгаләйкемәссәлам! Сезнең исемегез миңа күптәннән мәгълүм, үзегезне күреп танышуыма бик шатмын, сезләргә хөрмәтем чиксездер.

— Афәрин. Киләчәгегез хакында бер фикерем бар иде, Йосыф хәзрәт!

Яшь аермалары унбиш-егерме ел булуга карамастан, зур укымышлы бу ике шөхес бик тиз дуслашып китәләр, дуслыклары соңгы көннәренәчә дәвам итә.

Гаспралы яшь хәзрәтне Севастопольгә мөхәлләгә мулла итеп чакыра. Йосыф хәзрәт моңа шундук ризалыгын белдерә. Мөхәлләгә мулла булудан тыш Йосыф хәзрәткә әле тагын Урта Азиядән, Урал буйларыннан, Үзәк Россиядән хажга барырга чыккан дин әһелләрен каршы алу һәм озатып жибөрү вазифасы да йөкләнә.

Хаж кылуга барулар мөэмин-мөселманнан зур төвөккәллек, олуг сабырлыклар таләп итә. Мөккәгә барып житүдә генә түгел хикмәт, баргач та шактый авыр шартларда гыйбадәт кылуга бик күп көч сарыф ителә: ачык далада төн үткөрү, кояш чыкканнан алып кояш батканга чаклы Гарәфәт кыясы янында вәгазь сөйләгәнне тыңлап, биш фарыз намаз укырга тиеш була, кояш баеганнан соң Мәздәлиф үзәнлегенә ашыгалар, анда яп-якты күксел-зәңгәр мәчеттә ахшам намазын укып, төне буге Аллаһы Тәгаләгә сәждә кылып чыгалар. Дүрт-биш көн буена әнә шундый авыр йолаларны күтәрә алган затка хаж икән дини дәрәжә бирәләр, хаж кылып кайткан кешенең дәрәжәсе-хөрмәте зурая. Гади мөселманнар ак чалма ураса, хажның чалмасы яшел була.

Хаж кылу изге эш дип саналганга, Йосыф хәзрәт бу изге юлда йөрүчеләргә бик зур хөрмәт күрсәтеп каршы ала һәм озатып кала иде.

XIX гасырның азагында Йосыф Рәхимов туган якларына кайтып, Фатыйма исемле каләм кашлы бер чибәркәйгә өйләнәп жибәрә һәм Севастопольдә төпләнәп яши башлый. Мәчет янындагы әнә шул өйдә татар опера жырчысы булачак Шәфика Котдусова дөньяга килә.

Кызы туу шөрәфенә багышлап Йосыф хәзрәт яңа мәчет белән мәктәп кордырырга керешә. Ул мәктәптә Рәсәйдән күчеп килгән мөселман балалары беләм алачак, дип карар кылына.

Мөхәллә халкы жыйган акчага мәчетне ап-ак инкерман ташыннан гажәеп зур итеп коралар. Аның мәһабәт манарасы әллә кайлардан күренә. Мәчетне ачу тантанасына 1913 елны мөфти үзе килә. Аннары тагын Бакчасарай, Ак Мәчет, Симферополь, Казан, Бохара, Сәмәрканд, Әстерхан, Мәскәү, Санк-Петербург калаларыннан муллалар чакырыла. Төркия белән Мисырдан да кунаклар килеп төшә. Яңа мәчетне күрергә Кырымның үз мөселманнары барча тарафлардан агыла.

Ничәмә-ничә йөз мөэмин-мөселман мәчетнең иркен залына кереп тула, тантаналы шартларда жомга намазын укырга тезләнә, мөнбәрдә мөфти үзе пәйда була. Әмма нинди генә иркен булмасын, жомга намазына жыелчы менләгән мөэмин-мөселманны үз эченә сыйдыра алмый, калганнары шул тирәдәге урамнарны тутыра.

Исмәгыйль бәк Гаспралы тантана вакытында шундый да күркәм вә иркен мәчет

кордырган өчен, балаларга мәктәп житкезгән өчен Йосыф хәзрәткә рәхмәтләрен әйтә, Аллаһы Тәгаләдән аңа озын гомерләр сорый, аннары инде үзенен дә әлегә мәктәптә укытырга нияте барын белдерә. Ләкин бөек шәхес бу, ниятен гамәлгә ашыра алмыйча фани дөньядан китеп бара. Аны Чөфет калада жирлиләр.

Мәктәп бер генә картлы, хәйран якты бинага урнаша. Киң-киң тәрәзәле иркен бүлмәләрдә малайлар белән кызлар бергә укыйлар. Мәдрәсәдән үзгә буларак, монда хатын-кыз укытучылар да дәрес бирергә хаклы дип табыла. Мәктәпне кордыручы Йосыф хәзрәт балаларга тормыш итү өчен кирәкле, дөньяви фәннәрен укытырга тырыша. Сабыйларга Әфтияк өйрәтеп кенә калмыйлар, бәлки матур язуны да, ана телен дә, тагын әле гарәп, француз һәм урыс телләрен дә өйрәтәләр, моннан тыш арифметика, тарих һәм география дәресләре дә керә. Мәктәп укучылары милли киём киеп йөреләр, кыз балаларның өсләрендә озын итәкле күлмәк, башларында калфак, малайларның өстендә озын бишмәт, башларында кәләпүш яки фәс була.

Биш яше тулгач та, Шәфика әтисеннән мәктәпкә йөрергә рөхсәт сорый. Әтисе: — Анда сиңа күнелсез булыр бит, кызым, — дип тә карый.

Әмма кызчык бер дә аптырамый:

— Күнелсез булса, кайтырмын, — дип җавап бирә.

Шәфика мәктәптә укуга бөтен күнелен бирә. Челтәр-челтәр иттереп, бик тырышып гарәп хәрефләрен яза, француз телен әйбәтрәк белер өчен әтисенен өйдә үзә белән французча гына сөйләшүен үтенә. Әтисе моңа бер дә каршы килми. Тик сабий, кирәкле сүзләрен таба алмыйча интегә башлагач, үзә үк ана теленә күчү ягын карый.

Шул рәвешле, ай артыннан ай, ел артыннан ел уза тора. Бер заман Йосыф хәзрәт урам сугышларының балалар өчен хәвефле икәнен баян итә һәм берәз мәктәпне ябып торырга ниятли. Сигез яшен тутырган кыз бала шәһәр урамнарында нигә шалт та шолт мылтык атуларын һич аңлый алмый бит.

Кырымда гражданнар сугышы бөтен шәһәрнең астын өскә китерә. 1918 елны бөтен Кырым ырыматавында советлар власте урнаша. Тик аның гомере кыска була — ырыматауга акгвардиячеләр белән инглиз-француз баскыннары бәрәп керә. Апрельдә яңадан кызыллар күренә, июндә генерал Деникин белән барон Врангель гаскәрләре аларны куып чыгара. Фәкәт 1920 елның ноябрендә генә Кызыл Армия ныклап торып һөжүм итә. Севастополь тирәсендә канлы бәрелешләр була. Ак офицерларны, солдатларны Төркиягә утыртып алып китәргә дип, француз кораблары килә. Әмма барысы да китеп өлгерә алмый, монда калганнары атып үтерелә. Әнә шул рәвешле ырыматауда ныклап советлар власте урнаша. Гражданнар сугышы Рәхимовларны да читләтеп үтми: олы малайлары Камил Кызыл Армия сафларына алына, Перекопта һәм Украина далаларында сугышып йөри.

Менә бер заман дөүләт мәктәпләре ачыла. Шәфиканы әтисе урыс мәктәбенә бирә. Мәктәпкә керәсә һәр баланың белемен тикшерәләр. Иң әүвәл һәммәсенә дә урыс алфавитын язып чыгарга, иң ахырга үзләренен исемнәрен язарга кушалар. Шәфика алфавиттан соң акифаш дип үзенен исемен дә язып куя. Укытучы аның янына килә дә нәрсә язганын укырга куша. Кыз бала тиз генә: Шәфика дип укып бирә. Шуннан соң укытучы аңа урысча, сулдан уңга укырга куша. Кыз бала: а-ки-фаш дип ижекләп укый да шаркылдап көлеп жибәрә.

Укытучы аптырап кала:

— Ник көләсез? — ди.

— Көлкә бит. Исемемне гарәпчә язган кебек уннан сулга язганмын. Киресенчә кирәк булган икән. Гафу итегез инде.

— Нәрсә, гарәпчә яза беләсезмени?

Шәфика җавабын көттерми:

— Гарәпчә дә, урысча да, французча да, — ди.

— Саный беләсезме соң? Йөзгә чаклы саный аласыңмы?

— Меңгә чаклы да саный алам. Әтием өйрәтте.

Өченче класска әнә шул рәвешле барып кергәндә, Шәфикага инде ун тулып, унберенчегә чыккан була. Уку аңа жиңел бирелә, шуңа буш вакыты күп була. Буш вакытымны кая куйыйм икән, дип һич аптырамый — дингез буенда уздыра. Дингез бит һәрвакыт үзгөрүчән була, беркайчан да кичәгә халәте кабатланмый. Шәфика яр кырыендагы искиткеч зур ташка утыра да хыял дингезенә чума. Яр буендагы олы ташларны үзләренә ияртеп алып китәргә омтылгандай, дулкыннар бер-бер артлы гөрселдәп килеп бәреләләр дә сабыр гына кирегә шуышалар. Дулкыннарның тыңгы белмичә һаман берен-бере узышуы кызга жыр булып, моң булып ишетелә. Һәм ул рухланып китеп үзә дә жырлап жибәрә — аның яңгыравык нечкә тавышы дулкыннарга ияреп әллә кайларга, әкият дөньясына китеп югала...

Дулкыннар аеруча көзен дуамал кылана: болытларны яларга тырышкандай, югарыга сикерә, берен-бере узыша, тик инде болытларга житә алмау гарьлегеннән үжәтләнеп ярга ябырыла, шаулап-гөрселдәп килеп төшә. Аның илаһи кодрәтле тавышыннан колаклар чыңлап тора. Кайчагында дингез өстендә давыл куба. Әнә давыл, өерелә-бөтерелә, су өстендә биегән сыман, биеккә-биеккә үрелә, һич көтмөгәндә яр буендагы корылмаларга китереп бәрә—кешеләргә ярыйсы ук зыян китерә. Андый чакта Шәфика читкәрәк китеп яшеренә дә шуннан торып кына сокланып күзәтә.

Язын да ямьле була дингез. Аның акрын гына чайпалуын, вак-вак дулкыннарның ташлар белән уйнавын һич инде менә карап туймассың. Әмма жәйгә берсе дә житми. Ичмаса рәхәтләнеп коена аласың. Ерак-еракларга йөзеп керәсең дә, чалкан ятып, дулкыннар иркенә биреләсең—алар сине ахыры бер ярга китереп чыгара. Читкә алып китә-нитә башласа, ахирәтләренен борчылып:

— Шә-фи-ка! Бо-лай та-ба йөз, бо-лай та-ба!..— дип кычкырганын ишетә дә, колач салып ярга таба йөзеп чыга.

Аннары инде көлә-елмая:

— Төркиягә китә яздым ләбаса,— дигән була.

Кичке чөйдән соң алар өендә чын-чынлап концерт башлана. Этиләре саллы креслога, әниләре сиртмәле жинеленә, Шәфика исә жайлап кына хәтфә кәнәфигә аякларын бөкләп менеп утыра. Шәфиканың олы абыйсы Камил кулына кларнетын ала, уртанчы. Фазыл абыйсы мандолина тота, бәләкәй абыйсы Наил скрипкасын көйли. Менә берзаман кунак бүлмәсенә үзешчән композитор Заһидулла Яруллин чыгарган «Тукай маршы»ның күңелгә якын моңы агыла башлый. Йосыф хәзрәт бу маршны аңлаешлы булганы өчен бигрәк тә ярата: милли моңны шул чаклы да оста биргәч яратмас жирәңнән яратырсың, моңы бит әлифне таяк дип белмәгән татар да аңлый, дип бәяли торган иде.

Ара-тирә әниләрен жырлаталар. Балалары сорагач, Фатыйма ханым жырлый, бер дә тартынып тормый. Борынгы «Тәфтиләү»не сузып жибәрсә, Шәфиканың бугазына ниндидер төер утыра, күзләре нигәдер дымланып китә. Нишләптер абыйлары да уйнаудан туктыйлар. Өй эче тынып кала. Фәкать дингез гүлөгәнә генә ишетелә.

Андай кичне Шәфиканың күзенә һич йокы эленми. Үзе елый, үзе көлә. Еламас иде—фажигале тормыш кичергән, дөньяның рәхәтен күрмичә яшлы дөнья куйган кеше жәл, көлмәс иде—әнисенә охшагач, ул үзе дә, Шәфика да әйбәт тавышлы жырчы була дигән сүз. Шуны уйлап сөенмичә хәлең юк. Әнисенә бик тә охшаган диләр бит. Күзе дә, чәче дә, каратутлы йөзе дә, буй-сыны да охшаган. Этисе бит ак чырайлы, аның чәче дингез комы төсле, холкы да хәйран сабыр, сүлпән кеше. Әнисе бүтән—үзе житез, үзе елгыр, үзе унган, үзе булган, бик тә инде матур итеп көлә. Ә менә жырлый башладымы, үзгәрә дә китә: шатлык тулы нурлы күзләрен хәсрәт сөрәме каплый. Бәхетсез кешенен язмышын жырламый, үзенен язмышын жырлайдыр сыман. Алай түгел бит, түгел: әниләре гомерендә дә бәхетсез булмаган, өйдә һәммәсе таза-сау чакны елмая да көлә генә. Яңгыратып, матур итеп көлә Шәфиканың әнисе. Тик менә, моң-сагышлы жыр жырласа, нишләп моңсулана икән дә, күңеллене жырлаганда шат күңелле була ала икән? Моңың сере нидә икән? Соравын сорап карады, тик әнисе үзе дә белми, ахрысы. Шулай кирәк инде, дигән була. Нигә кирәк икән соң? Әллә Шәфиканың теге жырларны үзенә жырлап карыйсы микән? Уйлана-уйлана кыз бала татлы йокыга тала.

МУЗЫКА ДӨНЬЯСЫНА АЯК БАСУ

Шәфика иртәгесен өйдә кеше югында фисгармония янына килеп утырды да кичә әнисе жырлаган көйне уйнап жибәрмәкче булып азапланды. Кирәкле клавиша табылмаса, жырлап карады. Артыграк мавыгып китеп, әтисенен мәчеттән кайтканын да абайламый калды. Фәкать аның:

— Алай икән! Дәрәс хәзерлисе урынга жыр жырлыйбыз икән...— дигәннен ишеткәч кенә йокыдан уянып киткәндәй булды.

— Этием, зинһар, кичерә күр, икенче якын да килмәмен.

— Нәрсәгә якын килмәссең?

— Фисгармониягә.

— Нәрсә, музыканы яратмыйсыңмыни? Болай гына шаярасыңмыни?

— Юк, яратам. Әнием шикелле жырлайсым килә, рояльдә уйнарга өйрәнәсем килә.

— Ха-ха-ха...

—Сина көлкедер шул...

— Көлмичә нишлим соң, кызым. Мин бит әле сине музыкадан йөз чөөрерсең, дип шөбһәләнгән идем. Болай булгач, иртәгәдән өйрәнә башлайсың. Мин инде сиңа музыка укытучысын да табып куйдым.

Икенче көнне Рәхимовларга чандыр гына зифа буйлы житү кыз килеп керде. Үзен ул Остроменская Елена Францевна, дип атады, полячка, диде. Шәфика аңа Ленапа дип эндәшә торган булды.

Ике сәгать буена инструмент янында утырып ялыкса, кыз баланың музыкага күңеле суыныр дип, укытучы аңа иртә-кич, көнгә ике мәртәбә дәрес бирә иде. Күнегү белән берәз утыргач та, Ленапа нотага карап берәр этюдны уйнатып ала. Этюдтан канәгать калмаса, кабат күнегүләргә кайтара.

— Фортеепиянода уйнар өчен мюзика грамотасы белергә кирәк.

Шәфиканың сәләтле, тырыш бала икәннен күреп, Елена Францевна, аңа Шопен, Шуберт, Григ, Рахманиновларның әсәрләрен өйрәтте.

Шәфика укыган урыс мәктәбе 1 Май бәйрәменә әзерләнә иде. Класс житәкчесе Рәхимованы концертта катнашырга өндәде. Кыз бала:

— Берәз уйлап карыйм әле,— диде дә кичен Ленапасына серне чиште.

Музыка укытучысы аңа:

— Уйнарсың, уйнарсың. Тик үзеннән беренче концертыңа ныклап әзерләнәсе булыр,— диде.

Шул көннән соң Шәфиканың укытучысы күз алдында үзгәрде: һәр балладаны кабат-кабат уйнатты. Урта бер жирендә туктатып, янабаштан уйнарга кушкан чаклары да булгалады.

— Син бит кеше алдына чыгасың, Шәфика, һәркем сокланырлык итеп уйнарга тиешсең. Буең-сының да, кигән киемен дә, сәхнәдә үз-үзеннә тотышың да — һәммәсә дә син башкара торган мюзикага тулаем тәңгәл килергә тиеш.

1925 елны, апрель аеның соңгы көннәрендә унбиш яшьлек пианистка беренче мәртәбә сәхнәгә чыга. Әүвәл Елена Францевна поляк халкының бөек композиторы Фридерик Шопенның ижаты белән таныштырды, композиторның чит жирләрдә яшәргә мәжбүр булганын, шунда үлеп калганын сөйләде. Ул үзенен кереш сүзен:

— Шопенның музыкасы халыкчан, Шопенның ижаты революцион,— дип тәмамлады.

Шуннан соң Шәфика ул композиторларның ике балладасын уйнады. Тамашачылар искиткеч яратып тыңладылар. Тагын берәр нәрсә уйнарга кыстадылар. Яшь пианистка урыныннан торды да:

— Чайковский. Баркаролла,— дип игълан итте.

Шулай диде дә нәфис бармаклары белән клавишаларга акрын гына кагылды — залга искиткеч жиңел һәм нурлы бер көй агыла башлады, менә әлегә көйгә сикерләнәп, кызлар да, малайлар да тынып калдылар. Ә музыка талгын һәм салмак кына агылды да агылды.

Концерт беткәч, сәхнәгә пионервожатый чыкты да болай дип нәтижә ясады:

— Бөек революцион поляк композиторы Шопен турында сөйләгән лекторга да, аның музыкасын оста башкарган пианисткага да без үзәбезнең рәхмәтебезне белдерәбез. Совет властена каршы сугышлар алып барган капиталистик ил буларак, Польша бөек халык композиторына көн күрсәтмәгән, шул сәбәпле Шопен бөек француз революциясен ясаган Парижда яшәргә мәжбүр ителгән. Ләкин мин турысын әйтергә тиешмен. Бер яктан, Шопен турында акыллы сүzlәр ишеттек, революцион-пролетар музыканы тыңладык. Ә менә, икенче яктан, Рәхимованың пионерларга, совет мәктәбендә укучыларга ниндидер баркаролла уйнавы бер дә ошамады.

Чайковский — дворян композиторы. Баркаролла — Италиядә феодаллар көеф-сафа кылып йөри торган көймә бит. Алар көймәдә рәхәтләнәп йөргәндә эшчеләр нишли, дип сорыйм мин сездән. Эшчеләр сыйныфы, пролетариат өчә таңнан караңгы төнгәчә бил бөгә. Череп таркалган буржуйларның ничек ял иткәннәрен безнен алда уйнау — сыйнфый сизгерлегенә югалту дигән сүз. Рәхимова — мулла кызы, шулар йогынтысында яши. Без аны тәрбияләргә, үз арабызга алырга тиешбез. Хәзер Рәхимова безнең белән бергә үзәбезнең революцион жырны жырласын.

Шулай диде дә пионервожатый, дирижер шикелле, кулларын болгый-болгый жырлап та жибәрде. Залда утыручы балалар барысы да аңарга кушылды:

Зур көрәшләрдә сыналган
Безнең данлы кораблар,
Зәңгәр дулкыннар өстендә
Балкый кызыл байраklar.

Дингездән дингезгә
Кайда да юл безгә,
Юл безгә, юл безгә,
Эх! Кайда да кин юл безгә!

Оятыннан кая барасын да, нәрсә эшлисен дә белмичә, Шәфика тораташтай катып сәхнәдә басып тора бирде.

Өйдә аны түземсезлек белән көтәләр иде. Ап-ак эскәтер жәйгән өстәлгә табын әзерләделәр. Кызыл агачтан бизәкләп эшләнгән матур буфеттагы саксон чынаякларын, вазаларны алып куйдылар. Кухняда бәләш, гөбәдия пешерәләр. Шәфика ярата торган кәләвә әзерлиләр иде. Аның беренче концерты хөрмәтенә кунаклар чакырылды.

Эмма Шәфика нишләптер озаклады. Инде көн кичкә авышты, ул һаман юк та юк. Менә бер заман юлда Елена Францевна күренде. Ул ялгызы иде. Юлдан күзен алмаган Фатыйма абыстай аңа каршы йөгәрде.

— Ленапа, ни булды? Кызым кайда?

Укытучы тотлыга-тотлыга:

— Ул дингез ярына китте... Чакырып карадым каравын, тик аның әле кайтасы килмәде...— дип җавап бирде.

Дингез жып-жылы иде. Дулкыннар кыз баланы гүя үз итеп, ягымлы гына аның ялан аякларын яларга тотынды.

— Кызым, Шәфика...

Әтисенен килгәннен күрми дә калды Шәфика.

— Әтием!— дип, кыз бала аңа сарылды.

Йосыф хәзрәт ягымлы гына тавыш белән:

— Кызым, балакаем, үзең нинди бүләк алганыңны беләсەңме соң?— дип куйды.

— Юк, әтием, белмим.

— Кая, бир әле кулыңны... Юк, син миңа сул кулыңны сүз.

— Сәгать икән бит. Рәхмәт яусын, әтием. Көтмәгән-уйламаган жирдән... Әй, дингез, минем сәгатем ба-а-ар... Әти-е-ем бүлә-ә-әк итте-е-е!..

Өйгә кайткач Шәфика, вакытны беләсегез киләме, дип өйдәгеләргә тыңгы бирмәде. Елена Францевна ярты сәгать узган саен вакытны сорап кына торды.

Мәктәптә укулар тәмамланып, каникулга чыккач та, көннәрдән бер көнне Камил абыйсы бик нык дулкынланып кайтты да ишектән керүгә:

— Мәскәү консерваториясендә рабфак ачыла. Фортепиано бүлегенә керүчеләр ике әсәр уйнап күрсәтергә, вокал бүлегенә керүчеләр ике җыр җырлап бирергә тиеш,— диде. Әлегә сынау 10—15 июльдә буласы икән.

Моны ишетү белән, Шәфика музыка укытучысының өенә йөгәрде.

— Ленапа, мин Мәскәүгә китәм, консерваториягә керәсем килә. Шуңа әзерләнәй әле,— диде.

Абыйлы-сенелле Рәхимовлар Мәскәү вокзалындагы шау-шуга, трамвайлар чырылдауга, халыкның күплегенә хәйран калдылар. Камил сенеелсенә:

— Извозчикка утырып барабыз,— диде.

Өстенә зәңгәр чикмән кигән, көрәктәй сакаллысы аларны Огарев урамына илтәп куярга ризалашты. Юлчылар тарантаска менеп утыргач, абый:

— Каян барабыз соң? Садовоейdanмы, әллә Покровскийдан китәбезме?— дип сорады.

Камил:

— Каян жайлырак булыр соң?— дип кызыксынды.

— Жайлысын Садовоейdan жайлы да бит, анда тыгынрак булыр, ахтамабилләр дә күбрәк шуннан йөрә. Кашка алаша трамвайга ияләште инде ияләшүен, ә менә ахтамабилдән коты алына.

— Алайса икенче урамнан барыйк...

Шәфикага Мәскәү урамнары бик кызык тоелды. Зур плакатта ап-ак тешле негр сурәте астына эре хәрәфләр белән: «Тешләрең яхшы дус.— «Хлородонт»,— дип язылган язуны күргәч:

— Камил абый, ул негрның исеме шулаймы?— дип сорар булды.— Тешләргә дус кеше бармыни ул дөньяда? Ник көләсәң?

— «Хлородонт» ул теш чистарта торган паста. Белдемме?

— Белдем, белдем. Күрчә, Камил абый, диварга нәрсә дип язганнар: «Моссель-промда...» Их, укып өлгерә алмый калдым... Нәрсә язылган булды икән? Күрчә, Камил абый! Күл бит, күл!

Извозчик:

— «Чистые пруды» дигән жир бу. Мәскәүдә иң чиста су шушында инде,— дип

төшендереп куйды.

Камил анардан:

— Еракмы соң өле барасы? — дип сорады.

— Хэзер менә Мясницкийга борылабыз да житә язабыз.

Бераз баргач, ул зур соры йорт янында атын туктатты:

— Менә килеп тә життек. Огарев урамы, жиденче йорт, — диде.

Камил аңа юл хакын түләде дә Шәфиканы ияртеп караңгы аркага юнәлдә. Аны чыккач, сорашырга уйлады:

— Әйтеп жибөрмәссезме, Хөсәеновлар кайда яши икән? — дип бер хатынга сүз кушты.

— Камил балакаем, безгә килүңмени?

— Арифә апа, менә сөңелемне алып килгән идем өле...

— Телеграмма сугасыгыз калган. Каршылаган булыр идек. Керегез, кер. Менә шунда яшәп яткан булабыз. Менә бу тәрәзәләр безнеке.

Өй аллары караңгырак икән. Бүлмәләрендә дә лампочкалары бик тонык яна иде. Тик инде хужаларның ачык чырай белән каршылавы барысын да жинде, яктыртып жибәрде. Арифә апа дигәннәре әниләренен күптәнге ахирәте иде. Икесе дә элеккеге Сембер губернасыннан чыккан, авыллары яп-якын, унбиш-егерме чакрым гына иде. Авылдан Мәскәүгә килгәндә Сергач станциясендә таныштылар да поездга утырып килгән арада дуслашып та өлгерделәр. Фатыйма абыстай Арифәләргә төшөп, бер атна аларда кунак булды. Икенче елны Кырымга аларның үзләрен кунакка чакырды. Арифә апа Яхъя исемле улын һәм Өммегөлсем исемле бөлөкәй кызын алып барган иде. Шуннан бирле дуслашып калдылар шул.

Чәйләр эчкөч тә, Камилләр консерваториягә бармак булдылар. Яхъя аларны озата барды.

Консерватория дигәннәре чатны борылгач та Герцен урамында гына икән. Бина алдындагы бөлөкәй генә бакчада алар шикелле үк яшә егетләр, яшә кызлар шау-гөр килеп сөйләшәләр, кайсылары жырлап та күрсәткәли иде.

Камил сөңлесенә:

— Шушында гына утырып тора, мин барып белешеп, килим, — дигән иде, Шәфика чытырдап ябышты:

— Мин синнән калмыйм, — диде.

Кабул итү комиссиясендә анардан кайда яшәве күрсәтелгән таныклык белән автобиографиясен яздырдылар. Нәрсә генә язсын инде кыз бала автобиографиясенә? Исем-фамилияләреннән соң 1910 елны мулла гаиләсендә туганын, Севастопольдәге урыс мәктәбенең жиде классын тәмамлаганын язды да: 1925 ел, 9 июль дип куйды. Ничек уйнаганын 12 июль көнне сәгать 11 дә консерваториянең Кече залында тыңлыйсылар икән. Документларын тапшыргач, Яхъя янына урамга чыктылар.

— Булды бу, Яхъя! Хэзер инде син безгә Мәскәүне күрсәт, — диделәр.

Сынау көне килеп житте. Шәфика үз фамилиясен ишеткөч тә елмаеп залга барып керде. Көннең нәкъ үзәге булуга карамастан, залда бәллүр люстралар балкып яна, аларны санап кына бетерерлек түгел иде.

Шәфика сәхнәгә менеп, рояль янына узды. Залга куелган озын өстәл тирәсендә зур дәрәжәле комиссия утыра, аның уйнаганын көтә иде. Арадан берсе, алтын пенсне кигәне:

— Туташ, нәрсә уйнарга исәбегез? — дип кызыксынды.

— Шопенның ике балладасын.

— Рәхим итегез.

Шәфика уйнап жибәрде. Унбиш яшьлек кыз бала ниләр уйлый ала иде соң өле? Тормышта һәммә нәрсә дә син дигәнчә генә булмый, хыяллар гамәлгә ашмый икән ләбаса, дип уйладымы, әллә бигрәк тиз үтә инде бу балачак, дип уйлады микән? Ни генә уйламасын, әмма кыз бала шушы карусыз инструменттан чыгарган авазлар тыңлаучыларның һәммәсен дә гүя сихерләп ташлады.

— Сөз безгә рус классикларынан да берәр әсәр уйнамассыз микән? Әйтик, П. И. Чайковскийны уйный алмассызмы? Туташ, әллә минем сорауны аңлап жит-кермәдегезме? Нигәдер уңайсызланып калдыгыз шикелле...

— Чайковскийны уйнарга ярыймыни? Безнең пионервожатый кебек, мине тир-гәп ташламассызмы соң?

— Мин сезне аңладым, туташ. Кем нәрсә әйтмәс, берсенә дә исегез китмәсен. П. И. Чайковский — бөек композитор, аңа берәүдән дә тел-теш тидертмәбез. Нинди әсәрен уйнар идегез?

— Баркаролланы.

— Рәхим итеп уйный күрегең.

Шәфика шундук уйнап та күрсәтте.

— Без сезне кабул итәбез, туташ! Сез кемнең кем икәнен сиземлисез, авторларның стилин аера беләсез. Инде сәяси яктан да комиссияне уңышлы үтсәгез, безнең рабфакта, дөресрәге консерваториядә укыйм дип хис итегез. Укулар 1 сентябрьдән башлана, соңармагыз.

Сәяси комиссия үзенң карарын игъланнар тактасына чыгарып элде. Кабул ителгәннәр тирәсендә күпме генә эзләсә дә Шәфика үзен таба алмады. Фәкәт «3 пункт» дигән бүлекчәдә 17 нче номерда тапты, анда: «Рәхимова Шәфика Йосыф кызы нәселе белән пролетар булмау сәбәпле рабфакта укырга лаек табылмады»,— диелгән иде.

— Камил абый, дим, нишләп мин болай бәхетсез икән?

— Кайгырма, сөңлем. Синнең ирешсә уңышларың алда әле. Син аңа һичшиксез ирешерсең. Сабыр төбе — сары алтын. Хәзергә елый гына аласың...

АХЫРЗАМАН ГАЛӘМӘТЕ

Симферопольдә 1923 елны барлыкка килгән Крым татар театры 1926 елның көзендә гастрольгә дип Севастопольгә килде. XIX йөз архитекторлары Шәрек стилиндә корган искиткеч гүзәл бинаны милли театр карамагына тапшырдылар.

Театрның баш режиссеры Жәләл Маинов труппаны Симферопольдә яшәүче татар үзешчәннәреннән туплаган иде. Аннары тагын Казаннан мәшһүр актерларны, ирле-хатынлы Байкиннарны китерткән: Сара ханым романтик рухтагы персонажларны сәхнәдә хәйран оста гөдәләндерә, Жәләл әфәнде исә гашиклар ролен башкара иде.

Крым татар театрында Казаннан килеп режиссерлар да эшләр әле: 1929 елда баш режиссер итеп Вахтангов шәкерте, Академия театрында режиссер булып эшләгән Гомәр Девишевны чакыралар; утызынчы еллар азагында халык дошманы дип Академия театрынан сөрелгән гажәеп талантлы режиссер Гомәр Исмагыйлев Крым театрына килеп, төрле афәтләрдән башын аралар әле.

1926 елны исә, Бакчасарайда матур гына спектакльләр куйганнан соң милли театр Севастопольгә килә. Шунда А. С. Пушкинның «Бакчасарай фонтаны» поэмасы нигезендә драматург Акчокраклы язган трагедия буенча романтик рухта куелган спектакльдә Зарема ролен Сара Байкина, Гәрәй хан ролен Байкин искиткеч зур осталык белән башкаралар. Шуларның эмоциональ тәэсиреннән соң Шәфиканың үзенң дә артист буласы килә башлый. Теләген әтиләренә дә әйтә. Хәзрәтләр, ни дияргә дә белмичә, өлкән уллары белән киңешләшәләр. Камил сөңлесенә:

— Артист булырга теләвең әйбәт анысы. Мин үзем хуплыйм. Тик әүвәл театрның башка спектакльләрен дә карыйк әле,— ди.

Бер дә каршы килми Шәфика, һәркөн театрга йөри. Йосыф хәзрәт:

— Ничегрәк соң, кызым, теге уеннан кире кайтмадыңмы?— дип сораша.

— Юк, әтием, театрны көннән-көн ныграк яратам.

— Алайса ул театрдагы иң баш кешеләрен өйгә чакыртып алырмын да шунда сөйләшербез. Ул ни әйтер бит әле.

Ике-өч көннән Рәхимовларга өстенә кара сюртук, башына фәс кигән, урта яшьләрдәге бер кеше килде. Бу шул милли театрның сәнгать житәкчесе Жәләл Маинов иде. Өйдәгеләрне сәламләгәннән соң ул, гадәттәгечә, дога кылырга утырды, Йосыф хәзрәтнең мәһабәт тавыш белән дога укыганын тыңлап, алардан соң гына амин тотты.

Шуннан инде гадәти хәл-әхвәл сорашулар китте. Хәзрәтнең жәмәгәте һәм бала-чагасы кунак бүлмәсенә жыелган иде. Ни дисәң дә, бүген һәммәсе яраткан, күз өстендәге каш дип караган кыз баланың язмышы хәл ителәсә көн бит. Хәзрәт үзе сүз башлап:

— Хөрмәтле Жәләл әфәнде! Сезне бимазалап өебезгә чакыруның сәбәбе, үзебезгә калса, хәйран житди, бөтен гаиләбезгә кагыла. Югыйсә үзем генә барып, гозеремне әйтеп кайткан булыр идем. Хикмәт менә нидә, Жәләл әфәнде. Кызыбыз Шәфика туташның артист буласы, бөтен гомерен театрга багышлыйсы килә. Ошбу өлкәдә олуг оста буларак, сезнең хөкемеgezне ишәтергә ниятләндек. Әгәр кыз баланың моңа сәләте бар икән — һич каршылык күрсәтмәячәкмен. Әгәр инде коры хыял гына икән — ул чагында юк-бар хыялдан ваз кичәргә туры килердер,— диде.

— Мөхтәрәм хәзрәт, без фәкыйрегезнең хезмәтенә шундый зур бәһа бирүгез өчен күп рәхмәт. Ә инде гозереgez мәсьәләсенә килгәндә, иң әүвәл театрга сезнең шәхси мөнәсәбәтеgezне ишетү зарурдыр.

— Мөхтәрәм Жәләл әфәнде, гыйбрәтле хәлләрне тамаша кылу — мөэминнәрне

әдәпкә вә инсафка өндәүдер.

— Хәзрәт, мәселман өммәтендә, бигрәк тә дин әһелләрендә театрға караш артык әйбәт димәс идем. Сезнең сүзләрегез...

— Аллаһы тәгалә шаһит, әйткән сүзләрем — каләбемнең көзгесе.

— Гөнаһтан да курыкмыйсызмы?

— Нинди гөнаһ булсын икән?

— Тамаша күрсәтүне Коръән бер дә мактамый бугай бит әле...

— Мөхтәрәм әфәндем! Коръәнне сабый чактан ук беләмен, Коръән хафиз дигән даным бар, әмма ошбу изге китапта театрға каршы, тамашага каршы әйтелгән бер генә сүрәне дә хәтерләмим. Аны гөнаһка чыгару наданлыктан киләдер.

— Димәк ки, сез, хәзрәт, театр яклы?

— Югыйсә мин кызымның язмышын сезнең белән хәл итеп маташмас та идем.

— Хәзрәт, сез инде фәкыйрь бәндәгезне шикләнгән өчен гафу кыйлгайсыз. Алла хакына, гафу итегез! Сездәй ак фикерле мулланы моңарчы очратканым булмады. Ә инде кызыгызның сәхнәдә уйнарга сәләте бармы, юкмы икәннен тәгаен әйтү өчен туташның үзе белән сөйләшү зарур булыр иде. Әлбәттә, шәригать каршы килмәгән очракта гына...

— Әллә мине кадимче мулла итәргә азапланасыз инде?— Йосыф хәзрәт көлеп жибәрде.— Совет жәмгыятендә бит һәммә кеше дә бертигез. Власть кушканга каршы барырга уйламыйм. Совет дәүләтенең законнарын гомеремнең соңгы көненәчә үтәрмен. Закон алдында туташ безнең белән тигез икән, хәзер үк тыңлап карау мәгъкуль булыр. Уңайлырак булсын өчен, рәхим итеп менә шушы креслога утырсагыз иде.

Кунакның жайлап утыруы булды, оркестр моңлы бер көйне уйнап та жибәрде. Бик тәэсирләнеп, кунак:

— Ич ишеткән нәрсәм түгел. Кем язды икән әлеге көйне?— дип кызыксынды.

— Үзешчән композитор Заһидулла Яруллин язган бу музыканы. «Тукай маршы» дип атаган. Шагыйрь Тукай бит үпкә авырыуынан 27 яшендә вафат булды. Габдулла Тукайның театрға махсус багышланган шигыре дә бар, ул сезгә мәгълүмдер инде:

Вә ул дарел-голүм, дарел-әдәптер,

Халыкларны төзәтмәккә сәбәптер.

Кунакның йөзе балкып китте:

— Сәхнәгә булган мөнәсәбәтегез менә хәзер аңлашылды. Кызыгызны кайчан күрербез икән?— диде.

— Менә ул сезнең алда.

Шәфика битенә юка шарф ябып чыкты. Бер генә минут тын алып торды да жырлап жибәрде. Абыялары музыка коралларында ана кушылдылар— өй эчендә борынгы озын моңлы «Тәфтиләү» көе яңгырады. Менә музыкантлар уйнаудан туктадылар, шунда инде ахыргы куплетны туташ үзе генә жырлады. Тавышының нәфислегенә кунак, әлбәттә, сокланмыйча кала алмады. Жыр беткәч, ул:

— Афәрин! Бу жырны моңарчы ишеткәнем юк иде әле,— диде.

Шәфика:

— Халык жыры шул үзе дә,— дип куйды.

— Туташ, тагын бер жыр жырламассыз микән?

— Мин сезгә Зөһрәнең беренче жырын жырламакчы булам.

Шәфика «Таһир белән Зөһрә» спектаклендә уйнаган артистканың бөтен хәрәкәтләрен кабатлады, нәкъ анычча башкарырга тырышты. Зөһрәнең кыланышлары бик самими булуын, аның шаянлыгын-шуклыгын күреп, тыңлаучыларның авызлары ерылды. Жәләл Маинов исә:

— Афәрин!— диде.— Сез әллә безнең репетицияләргә йөрдегезме?— дип кызыксынды.

— Юк, йөрмәдем.

— Алайса кем өйрәтте соң болай бии-бии жырларга?

— Берәү дә өйрәтмәде. Спектаклегезне ике мәртәбә күргәч, үзеннән-үзе хәтердә калгандыр. Мин әле тагын Зөһрәнең Таһирне зинданга ташлагач булган кичерешләрен уйнап күрсәтә алам.

— Уйнагыз соң.

Шәфика елый-елый такмакларга тотынмасынмы:

— Таһир бәгърем! Ник мин болай бәхетсез булдым икән?!— дип, ике кулын күтәрде дә идәнгә тәгәрәде, аннары торып, ашыкмыйча гына тәрәзегә якынлашты, югарыдан түбәнгә күз салды, коты алынып, тәрәзегә аркан борылды.

Шул чагында аның янына Жәләл Маинов очып килеп житте:

— Кызым, Зөһрә, сиңа ни булды?— дип сорады.

Шәфика аның каршына тезләнеп, кулына ябышты:

— Өткәй! Чыгарсана Таһирне шул зинданнан! Мин сөям аны!— дип ачыргаланып өйтә куйды.

Хан роленә кергән Маинов:

— Оятсыз, жир бит! Югал күземнән!— дип, аны тупас кына этеп жибәрде, читкә китеп барды.

Шуннан инде Зөһрә-Шәфика үзенә җәһаннамә мөһрәсе белән килгән кеңәсчәсенең килгән килешенә кушылып килә.

— Шәфика туташ, әгәр сез чынлап та спектакльгә ике генә мәртәбә күргәннән соң шушылай уйный аласыз икән, мин сезне тәбрик итәм. Сез артистка булып тугансыз. Сезгә уку, артист профессиясен ныгытып үзләштерү кулай булырдыр. Киләсе елга безнең театр каршында сәхнә сәнгате мәктәбе ачыла. Шунда кабул итәрмен үзегезне. Бер дигән артистка булырсыз. Димәк, киләсе елда кабат күрешәсебез бар әле.

— Нәрсә, бер ел көтәсе бармыни? Театрсыз үләм бит мин!

— Үлмәссез. Булыр сезнең театрыгыз. Үз театрыгыз. Халык йортында бер драм-түгәрәк оештырып, спектакльләр кую бер да авыр түгел. Үзем килеп булышкалармын. Әни белән апа монда яшиләр бит, барыбер килеп-китеп йөрим.

Хужалар исемнән Камил:

— Без риза,— дип җавап кайтарды.

— Килештек алайса. Хуш-сау булыгыз.

Йосыф хәзрәт:

— Чәй эчермичә жибәрәбезме соң!— дип каршы төште һәм кунакны култыклап алды, залга, табын янына әйдәде.

Чәйне көләвә һәм пәрәмәч белән бик күңелле итеп эчтеләр.

Севастопольдә 1924 елны Халык йорты ачыла. Анда жирле татарлар белән бергә Үзәк Россиядән чыгуучылар да яратып йөри. Атнага ике мәртәбә милли кичәләр үткәрелә: шигырь сөйләләр, төрле музыка коралларында милли көйләрне башкаралар, җырлыйлар, биюләр.

Көннәрдән бер көнне залның түренә үк эленгән игълан һәркемнең игътибарын үзенә җәлеп итә. Халык йортында драмтүгәрәк оеша икән дә, теләүчеләрне шунда чакыралар икән. Шәфика белән аның абыллары, тагын биш-алты кеше языла.

Симферопольдән чын режиссер килгәнче, театр һәм музыка өлкәсендә иң зур мәгълүмат туплаган шәхес буларак, түгәрәкне Камил Рәхимов җитәкли. Ул түгәрәккә Галиәсгар Камалның «Бәхетсез егет» һәм Мирхәйдәр Фәйзиниң «Галиябану» драмаларын алып килә. Укып чыгалар. Барысына да ошый, икесен дә куярга булалар.

Жәләл Маинов килеп кенә эшкә боза: әзәрбәйжан драматургы һәм композиторы Хажибәковның «Аршин мал алан» музыкаль комедиясен куярга тәкъдим итә. Әскәр исемле сәүдәгәр егетнең гыйшык тоту мажарасы һәркемнең күңеленә хуш килә, һәм иң әүвәл шуны куярга булалар.

Шәфикага чибәр кыз Гөлчәһрә ролен башкаруны йөклиләр, аның әтисе ролен Наилгә тапшыралар. Әскәрне уйнарга Шәфикага күптәннән бирле күз атып йөрүче күрше егет алына.

Спектакльгә өч айдан артык әзерләнәләр. Жәләл Маинов югында рольләренә өйрәнәләр, тагын әле яңа җырлар, яңа биюләр өйрәнәргә ниятлиләр. Концертмейстер буларак чакырылган Елена Францевнаны, Шәфикага ияреп, барысы да Ленага дип атый. Аз-маз татарча да сукалаучы Ленага җырчыларның ялгышларын төзәткәли. Түгәрәкнең рәссамы Наил Рәхимов спектакльгә декорацияләр ясау белән мавыга.

Менә көткән көн — премьерә көне килеп җитә. Кулдан язган афишаларны бөтен шәһәр буйлап эләр. Бушлай спектакльгә халык алдан ук килү җаен карый — зал шыгрым тулы. Ирле-хатынлы Рәхимовлар да килә, дус-ишләрен дә чакыралар.

Берзаман моңлы гына итеп оркестр уйнап жибәрә, пәрде ачыла. Рәхимовларның күрше егет җырлап жибәрә. Аның нәфис ачык тавышы һәркемне үзенә җәлеп итә. Әскәрнең тутасы Жиганга, кызы үзем күрәп сөйләшми торып бервакытта да өйләнмим, дигән сүзләре беришә тамашачыларга ошый, икенчеләренә ошап бетми. Чөнки әле Кырымда өйләнешү искечә бара: егет белән кыз фәкать никях укыганнан соң гына бер-берсен күрә ала. Гөлчәһрә исә тамашачыга мөрәҗғәгать итеп үзенә монологын сөйли:

— Безне кияүгә ничек бирәләр бит? Өлешенә кем элгәсен бөтенләй белмисен: әллә ул яшьтер, әллә карттыр, чәчә коелып беткән бер күрәксез бәндәдер, үзенә кыйнарға әзер явыз бер бәндәдер,— ди дә, бик нык дулкынланып, кияүгә бару мәсьәләсенә үзенә карашын белдерә: «Мин бит кыз көе утырып калырга,— димим.



Матур гаилә: Шәфика, Жәвид, Абдраим. 1930 ел.

Кияүгә чыкканчы егетне үз күзен белән күреп, ошыймы, ошамыймы икәннен белеп, шуннан соң гына чыгарга», — дим.

Шул чагында тамашачылар залыннан ниндидер бер хатын:

— Бик дәрәс әйтсәң, нәкъ шулай кирәк! — дип кычкырып жибәрә. Шуннан соң көлө-көлә һәммә кеше кул чаба.

Ничек уйнаганын да, ничек жырлаганын да хәтерләми Шәфика. Артистлар аны тәбриклиләр, ә инде Ленапасы әледән-әле:

— Плелестно, ләхмәт! Плелестно, ләхмәт! — дип кабатлый. Әмма Шәфиканың мактау сүзләренә исе китми. Ул залдан берәүнең үзенә текәп каравын абайлый, шуңа тәэсирләнә.

«Аршин мал алан» спектакле һәммә кешегә ошый, бөтен шәһәрдә сокланып сөйлиләр. Икенче көнне дә куялар спектакльне, ул көнне дә зал шыгрым тулы була. Шәфика тагын да үзенә текәп караганны абайлап ала. Шуннан ул тегенең нинди адәм икәннен белмәкче була. Залда утыручыларны юньләп күрә алмаса да, монологын шул тарафка карап сөйли:

— ... әллә ул яшьтер, әллә карттыр... — ди.

Спектакль тәмамлангач, тамашачылар алкышлап артистларны чакыралар. Залда люстралар кабына. Әмма күпме генә тырышмасын, Шәфика үзенә текәп караган теге кешене залда таба алмый, анда фәкать ике әби генә утыра. Теге карашны кыз бөтенләй икенче тарафтан тотып ала, тик шунда ук югалта да. Бигрәк аянычлы була бу. Кыз бала, сөмсере коелып, сәхнәдән чыгып китә. Әмма дүрт-биш көн узгач, Шәфиканы Халык йорты янында берәү туктата. Аның күз карашы ничектер таныштыр сыман тоела.

— Исәнме, Гөлчәһрә!

— Минем исемем Шәфика бит.

— Ә минеке Абдраим. Абдраим Котдусов. Күреп торасың, карт та түгелмен, чөчәм дә коелып бетмәгән, явыз да түгелмен, сина һичбер кул тидермәм. Гашыйк булдым үзеңә. Чык миңа кияүгә! — Шәфика чыркылдап көлеп жибәрә.

— Чыгар идем дә, әтием нәрсә әйтер бит әле, — ди.

Йосыф хәзрәт аларга никяхны үзе укый. Абдраим ВКП(б) сафында булганга, партия әгъзасына мәчеткә йөрүләр, никях укытулар тыелганга, кешегә белгертеп-нитеп тормыйлар. Кырым татары Абдраим Котдусовның Керчтә яшәп яткан

чагы. Әүвәл юрист булган, тора-бара Войков исемдәге металлургия заводына завком житәкчесе итеп сайлап куйганнар.

Өйләнешеп яши башлагач, беренче елның үткәнен сизмичә дә калалар. 1928 елны аларның олы малайлары Жәвид туа. Шәфика улын карап үстерә, дингезгә күтәрәп алып бара, анда аны коендыра, зирәк бала булуына сокланып бетә алмый. Яшь ана, улы белән бергә-бергә, төрле агачта үсә торган яфракларны караштыра, үзләреннән күп мәртәбәләр зур ташларга үрмәләүче төрле бөжәкләрне күзәтә, дингез дулкыннары белән шаяра, сабыена жырлар жырлый...

Шул рәвешле биш-алты ел вакыт уза. Икенче малайлары туа. Шәфика ара-тирә шәһәр радиосыннан тапшырган концертларга, олимпиадаларга катнаша, радиокомитетта, клубларда концертмейстер буларак чыгышлар ясый. Ләкин боларның берсе дә Шәфиканың күңелендәге иҗат дәртен баса алмый. Ире дә моны күреп тора, яраткан хатынының газапланып яшәвенә үзенә дә күңеле әрни. Көннәрдән бер көнне Абдраим канатланып кайтып керә.

— Шәфика, синең болай бикләнеп яшәвенә чик куела! Мине «Уңыш» совхозының директоры иттеләр. Дингез янында гына ул авыл. Жиләк-жимеш плантацияләре анда, йөзем үсә, шәфталу...

Яшеллеккә күмеләп утырган авылга Абдраим эссе жәй көнөндә килеп төшә. Акка буялган саклялар олы юлның ике ягына тезеләп киткән. Урамда кеше-мазар күренми. Котдусовны элеккеге директор өенә урнаштыралар: бер ягында аның гаиләсе яшәр, икенче ягында контора буласы икән. Абдраим үзен озата килүчедән:

— Элеккеге директор нишләп китте соң? — дип сорый.

— Хәленнән килмәгәч, китмичә нишләсән. Мәнә сезне кешеләр белән эшли белә диделәр. Шуннан райком сезнең кандидатурага тукталды. Ярый, сез урнашыгыз, минем әле кайтып житәсем, хужаларга хәбәр итәсем бар. Оныта язганмын: мәнә сезгә пичәт. Монда аның тылсымлы көче бар. Тик алай артык узынмагыз гына.

Райком вәкиле китте дә барды. Яңа директор авылны әйләнәп чыгарга булды. Бер читтә биш-ун кеше яңа хужаның нишләгәннен зур кызыксыну белән күзәтә иде.

Иртәгесен теге вәкил яңадан килеп, һәр йорттан артып калган ашлыкны, чикләвекне, кипкән жиләк-жимешне жыеп алырга, дигән әмерне кулына тоттырды:

— Берәрсендә мал-туар тапсагыз, шундук райкомга хәбәр итегез,— дип тө өстәде.

Әлегә әмергә ияреп болай үзе актан киенгән, нишләптер аягына кара итек кигән милиционер да килгән иде. Абдраим әмерне алганлыкка кул куйды да:

— Миңа милиционер кирәкми, аңа урыным да юк, кайтып китсен,— диде.

Вәкил моны ишеткәч:

— Теләсәгез нишләгез, тик мәнә әмерне шушы атнада үтәргә тиешсез,— дип кисәтте.

Директор:

— Үтәргә икән, милиционердан башка да үтәргә тырышырбыз,— дип жавап кайтарды.

Кичен Абдраим жыен жыйды. Карт-коры да бала-чага гына килде. Яңа директор хафалана калды:

— Ирләрегез кайда соң, ир-ат кайда? — дип сорады.

— Ягага эшкә дип киттеләр. Оланнарны ачтан үтермәссен бит.

— Нәрсә, артып калган ашлык-мазарыгыз юкмыни соң?

— Ниткән артып калган ди ул тагын? Халык ачтан кырыла. Шушы арада гына Якубныкыларны жирләдек, ачтан үлделәр, бичаралар, жаннары оймахта булсын инде...

— Райкомнан әмер килде бит. Ашлык, йөзем, мал-туар китерергә кушалар. Сез бирмәсәгез...

— Элеккеге директор шикелле сине дә алып ташлыйлар аннары.

— Алсалар алырлар, анда түгел хикмәт. Сезнең алдашмавыгызны үз күзем белән күрәсем килә.

— Йөрәп чык барыбызны да. Иң әүвәл әнә Бәйрәм саклясына сугыл. Әнә генә, пар чинар янында аның саклясы. Дүрт күз белән сине көтәләр. Алсаң, шулардан алырсың.

Икенче көнне иртән үк Абдраим ике төз чинар янындагы сакляга табан юнәлде. Ихатага барып керде—шылт иткән тавыш та юк. Ишек шакекы—анысына да жавап бирүче булмады. Хәер, ишекләре бикләnmәгән булып чыкты. Абдраим яктыдан соң берәз күрмичә торды. Аннары сәләмә киемле, котлары алынган тугыз-ун бала-чаганы шәйләп алды. Алар артындагы сәкедә коры сөяккә калган олы кеше ята иде. Көтмәгәндә сәке астыннан көжә тавышы ишетелде. Бала-чага үкереп еларга тотынды.

— Жыламагыз, жылама, тимим мин сезнең көжәгезгә. Мәнә шәһәрдән күч-

тәнәч алып килгән идем, сыйлыым әле үзегезне,— дип сөйләнә-сөйләнә, Абдраим портфеленнән бер бәйләм клиндер алып бирде.

Бала-чага күчтәнәчнә алырга бик теләсә дә, кыюлыклары житмәде. Авылнын яңа хужасы чыгып киткәч, куанычларыннан нишләргә дә белмәделәр, чыр-чу килделәр.

«Кайсы сакляга керим икән инде? Күчтәнәчем дә бетте, ичмасам. Әллә бүтән-нәре хәлләрәктер?»

Шул рәвешле Абдраим Котдусов райкомның да, өлкә комитетының да ышанычын акламады. Райком бюросы аны бертавыштан ВКП(б) сафларыннан чыгарып ташлады.

Абдраим Керчыка, хатыны һәм балалары янына кайтып егылды. Иске эшенә кабат урнашуны уйлыйсы да юк: партиядән чыгарылган кешене, гомумән, беркая да эшкә алмыйлар иде. Шулай итеп, Котдусов эшсез калды. Үзе болай артык хафаланмады: портта эшнең бетәсе юк, корабларга йөк төяү, йөк бушатуга алынып грузчик-ка әйләнәп китте.

Көннәрдән бер көнне үзен порт начальнигы янына чакырдылар. Киң, иркен кабинетка аяк басу белән туктап калды. Иләмсез киң өстәлнең теге ягында зур гына баш күренде. Абдраим кәргәнне абайлап, ул баш кыймылдый башлады, өстәлнең бу ягында карсак буйлы, юан гәүдәле түрә әйләнде.

— Үз әйдә, уз! Нәрсә төртеләп калдың? — диде.

— Минә чакырткан идегезме?

— Тартынып торма бер дә. Кил, менә якынарак утыр. Су эчәсезме?

— Юк, рәхмәт.

— Мин эчмә әле. Эссе бит.— Начальник бер стакан тутырып ниндидер суны эчеп тә куйды.— Чакырткан идем. Син бездә көнәнә күпме акча төшерәсез?

— Төрлечә була. Узган атнада көнәнә егерме сум түләделәр, бусында бишәр тәңкә тиде.

— Әзрәк икән шул. Биш тәңкәгә базарда бер булка гына алып була. Карточкаларыгыз бармы соң?

— Юк, безгә бирмиләр.

— Иһи, ничек көн итәсез соң алай булгач?

— Үзем эшләп азапланам, тагын хатын да ара-тирә клубта эшләштергән була.

— Нәрсә, артисткамыни?

— Юк, пианистка.

— Бик аз шул, аз. Ике малаегыз бар дип ишеттем.

— Бик жанлы, бик шук малайлар.

— Менә нәрсә...— Түрә ниндидер кәгазьгә күз салып алды.— Революциягә чаклы сине гимназиядә укыган дип ишеттем.

— Булды андый хәл, реальное училищеда укыган идем. Нигә кирәк булды әле ул сезгә?

— Менә нигә кирәк булды. Минем дә бит малай бар. Сантый малай, ташбаш. Мәскәүгә барып, университетка укырга керсә, яхшы булыр иде. Әллә ул Ломоносов шикелле булыр... Теге дә бит авылдан чыккан. Минем малай әле бөтен илләрдән кораблар килә торган зур шәһәрдә яши,— диде дә түрә кеше көлеп жибәрде.

— Бигайбә, иптәш начальник, мине эшемдә көтәләр, судно бушатабыз.

— Көтмәгәйләре, көтә бирсеннәр. Мин әйтсәм, бушатмый-нитми генә дә үзенә егерме сум язарлар.

— Бушка бер тиене дә кирәкми.

— Бушка бирергә жыенган кеше дә юк.

— Нишләтмәкче буласыз соң мине?

— Нишләтмәкче дип... Улымны университетка әзерләсәгез иде. Гозеремне какмасагыз, сәгатенә ун сум түлөргә әзермен. Атнага өч тапкыр өйрәтә алмассызмы дигән идем дә соң... Әле син дип сөйләшкәнгә үпкәләмәгез тагын. Мондагы жыен өтрәк-өләм белән гел кешелегенә югалтып бетерерсез. Югыйсә бит мин үзем дә гимназиягә йөргән кеше, ахырдан гына...

Абдраим аны тыңлап бетермәде:

— Мин риза,— дип бүлдерде.

— Булды, алайса. Иртәгә өйгә килгез. Менә сезгә визиткам. Портта мин сезне грузчик дип штатка алам, ичмаса, хезмәт хакыгыз булыр.

Абдраим рәхмәтен әйтеп чыгып китте.

Һай, бер дә риза булмас иде дә бит симез шайтанның тәкъдименә, ярамый— ике малай өйдә ач утыра, хәлләре мөшкел. Әнә шул сөйләшүдән соң Абдраим иртән иртүк эшкә китә дә караңгы төшкәч кенә кайта торган булды. Тик

инде бераз тернәкләнеп киттеләр шикелле.

Берзаман Шәфиканың башына әтиләрен күреп кайту фикере килә. Иренә ул:

— Начар төш күрдем... Хатлары да юк...— дип аңлата.

— Кайтып килегез соң. Әтиләр оныкларын күреп сөенсеннәр, ичмасам. Иртәгә иртәнге якта ук Севастопольгә «Володарский» пароходы китә. Капитаны минем таныш егет, бер каюта бирер әле үзегезгә.

Кызы белән оныкларын Йосыф хәзрәт үзе каршы ала. Бу хәлгә Шәфика бик тә борчыла:

— Әллә бер-бер хәл булдымы, әтием? Чыраең да киткән кебек. Әнием нигә килмәде, әллә чирлиме?— дип сорауларын яудыра.

— Әниң исән-сау, Аллага шөкер. Калганын кайткач сөйләшербез.

Остабикә оланнарын каршыларга дип урамга чыккан иде, кызын күрү белән, елап жибәрде. Өйгә керделәр. Өйләре таланган шикелле тоелды Шәфикага. Кызының аптырап калуын күреп, Фатыйма остабикә төшендереп бирүне кирәк тапты:

— Әтиенне мәхәлләсез калдырдылар. Хәзер мулла түгел инде ул. Фининспекторлар килеп, әүвәл һәммә нәрсәбезне язып чыккан иде, инде алып та киттеләр...— диде.

Шәфика ни әйтергә дә аптырап, тораташтай катып калды.

— Яшел плюш кәнәфи белән креслолар кайда соң?

— Алып киттеләр...

— Бизәкләп эшләнгән буфетыбыз, саксон чынаяклары кайда?

— Алып киттеләр...

— Айвазовскийның «Дингез»ен нишләттегез? Бигрәкләр ярата идем шул картинаны... Ничекләр генә яшәрсез инде?..

— Кызым, син безнең өчен бер дә хафаланма. Менә үземне каравылчы итеп эшкә алмакчылар әле. Бер көн эшләп, ике көн ял итәсе, икмәк карточкалары, йөз сум акча бирергә вәгъдә иттеләр. Әниң белән безгә инде күп кирәкми. Баш исән булса, иншалла, яшәрбез. Жан биргәнгә юнь биргән Аллаһы Тәгалә...

Шәфика ире янына бик нык төшенкеләккә бирелеп кайта. Әтиләренә бераз ярдәм итәр өчен эшкә урнашырга теләге барын белдерә. Озакламыйча «Колизей» кинотеатрына тапер булып урнаша. Бу профессия гаять кыска гомерле булып чыга— кинофильмнар телсез чагында гына яшәп кала. Шәфика бу эшкә бик яратып башкара: телсез фильмда мәхәббәт мажарасы күрсәтсәләр— ул иске генә пианинода берәр төрле лирик көйне уйный, әгәр инде экранда сугыша башласалар— шомлы музыканы сайлый. Вера Холодная белән Иван Мозжухин катнашкан фильмнарны Шәфика аеруча ярата. Алар гадәттә романтик рухтагы мәхәббәт мажараларын кызыклы итеп уйныйлар. Андый чакны Шәфика бик рәхәтләнеп Шопен, Шуберт, Мендельсон әсәрләрен уйнап жибәрә.

Ә бер мәлне Шәфика югалып кала. «Броненосец «Потемкин» фильмы барганда гадәтенчә үзе яраткан композиторларның әсәрләрен уйнап жибәрә. Эмма баш күтәргән матросларның эчке халәтен биреп бетерә алмавына бик тиз төшенә. Шуннан бөтен революцион җырларны искә төшереп, әнә шуларны уйнарга тотына. Икенче көнне бу фильм «Интернационал» музыкасы белән башлана.

«Шагыйрь белән патша» дигән фильمنى күрсәткән чагында Шәфика Глинканың Пушкин сүзләренә иҗат иткән романсларын, «Руслан һәм Людмила» операсының керешен— увертюрасын уйный, ә инде Пушкинның Николай беренче белән очрашкан чагына туры китереп Бетховен әсәрләреннән аерым фрагментларны башкара.

Вақыт уза тора. Менә берзаман шимбә көнне балалар янында Абдраим кала, Шәфика иртүк эшенә китеп бара. Халыкның күбесе ял итә, кинотеатрларда сеанслар иртән үк башлана. Китүенә ярты сәгать тә узмый, Шәфика әйләнеп тә кайта.

— Нишләп бик иртә кайттың әле? Бүген фильм күрсәтмисезмени?

— Фильмны миннән башка гына күрсәтәләр бүген. Минә эштән чыгардылар.

— Нишләп алай иттеләр икән? Әле күптән түгел генә үзегә Мактау грамотасы бирделәр ләбаса.

— Начар эшләгәнгә чыгармадылар бит мине, таперның кирәге калмаганга чыгардылар.

— Нишләп кирәге калмасын ди икән?

— Калмады шул менә. Бүгеннән башлап фильмнар тавышлы булачак. Андагы кешеләр үзләре сөйләшәләр.

— Моңарчы шуны белмәгән идеңмени?

— Белүен белдем дә бит... синең кәефеңне төшерәсем килмәгән иде. Бик үк ышанып та житмәгән идем әле. Кичә без үзегез тавышлы фильмны карадык та... директор миңа китәм дип гариза язарга кушты. Әле менә шуны илтеп кайттым. Бер дә исем китмәде әле. Таперның эше җиңел түгел аның, бик беләсең килсә... Фильмның эчтәлеген барыбер ачып бетерә алмыйсың... Тавышлысы аның бөтенләй үзгә

нәрсә. Әйдә карап кайтабыз! Бүген бик кызыклы фильм күрсәтәләр. «Путевка в жизнь» дип атала.

Кичен алар, малайларын Абдраимның әнисенә калдырып, ирле-хатынлы беренче тавышлы фильмны карарга баралар.

Шәфика эшсез калгач, хәлләре тагын да мөшкелләнә төште. Ач үлемнән гаиләне фәкать 1935 елның 1 гыйнварында карточкалар бетерелүе генә коткарып кала.

Абдраим Котдусов бу вакыт Мәскәүдә эш эзли. Революция музеена юрист булып урнаша, яшәвен апаларында яшәп ята. Яхшы гына хезмәт хақы алып, айның-аенда өйгә акча жибәрәп тора. Шул ук вакытта ул юридик курсларда укып белем ала. Аннары аны Симферопольгә адвокатлар коллегиясенә эшкә жибәрәләр. 1936 елны аңа эшлэгән жиреннән бер бүлмәле фатир бирәләр. Абдраим шунда гаиләсен үз янына алдыра.

Нәкъ шул ук 1936 елны Симферополь шәһәрәндә музыкаль училище ачарга жыеналар һәм студентлар кабул итү турында игълан чыгаралар. Шәфика Котдусова берьюлы ике—вокал һәм фортепиано бүлегенә гариза биреп, икесенә дә кабул ителә. Комиссиядә аның автобиографиясе бернинди шик тудырмый: әтисе каравылчы булып эшли, әнисе өйне карый... Чыннан да шулай лабаса: хәйран укымышлы, гарәп, фарсы, француз телләрен әйбәт белүче Коръән хафиз Йосыф Рәхимов инструментлар остаханәсендә каравылчы вазифасын үти, ә инде ул заманда төмам бетерелергә тиешле интеллигенциягә бернинди катнашы калмый...

Шәфиканы училищегә кабул ителүе белән тәбрикләп, өметле киләчәк теләп Уфадан Камил абыйсы телеграмма суга. Ул үзе биш-ун ел элек кенә Казанда музыкаль училищәдә А. Ключарев, З. Хәбибуллин, Н. Жигановлар белән бер дөвәрдә белем алган, композитор булып киткән. Уфада башлы-күзле кеше булган иде. Хәзерге вакытта Башкорт дәүләт театрында куела торган спектакльләргә музыка ижат итә һәм сөңлесенә ягымлы гына хатлар яза. Шәфикага ул, гомумән, искиткеч зур табигый талант дип карый һәм олуг өметләр баглый.

Котдусовларның да көнкүреше акрынлап жайга салына башлый. Көләч күңелле Шәфика бәләкәй генә фатирны көмеш кыңгырау чыңлагандай матур тавышы белән яңгыратып тора. Көннәрдән бер көнне ул, кош тоткандай шатланып кайтып керә дә иренә:

— Бүген бит Мәскәүдә Советларның VIII съезды ачыла!...— дип яңалык әйтә.

Эмма Абдраим тыныч кына:

— Сина нинди куаныны бардыр, аңлай алмыйм,— дип куя.

— Ник булмасын! Анда бит яңа Конституцияне тикшерәселәр. Әтиләргә берәз жиңеллек килмәсә дияем...

1936 елның ноябрь кичендә Котдусовлар һәм аларның якин дуслары бик игътибар белән радиодан юлбашчының сөйләгәннен тыңладылар. Иптәш Сталин яңа Конституциянең эчтәлеген баян итте. Даһи юлбашчы урыс телен бозыбрак, акцент белән сөйләде. Хәер, Симферопольдә яшәүче татарлар һәммәсе—зур түрәләр дә, гап-гади кешеләр дә—нәкъ шулай, акцент белән сөйләләр иде. Шуңа радио тыңлаучы хужалар да, аларның кунаклары да иптәш Сталинның нотыгын бик яхшы аңлап утырдылар. Бүлмәдә тынлык хөкем сөрдә, фәкать даһи шөхәснен ягымлы матур тавышы агылды. Ул совет халкына безнең илдә халык хужалыгының барлык өлкәләрендә дә социалистик системаның жиңеп чыгуын, кулакларның сыйныф буларак юкка чыгарылуын, социалистик жәмгыятьтә кризисның, ачлык-хәерчелекнен, эшсезлекнең бетерелүен, эксплуатациянең юк ителеп, һәркемнең тигез хокуклы булуын гади генә, аңлаешлы иттереп кенә әйтте дә бирде.

Иптәш Сталин әле тагын Советлар Союзының халкы сыйныфый яктан үзгәрүен дә сөйләде. Пролетариат эксплуатациядән азат ителгән эшчеләр сыйныфына әверелеп житте, диде. Яңа крестьян хужалыклары—колхозлар үсеп чыкты, диде.

Даһи Ленинның эшен дәвам иттерүче әйткән бер генә сүз дә игътибарсыз калмады.

— СССРда интеллигенция дә үзгәрде...

Моны ишеткәч, Абдраим:

— Шәфика, тизрәк кил, сине сөйли!—дип хатынын чакырды.

Салмак тавышлы юлбашчы сөйләде дә сөйләде:

— Үзенң массасында ул бөтенләй яңа интеллигенциягә әверелде. Аның күпчелеге эшчеләр һәм крестьяннардан чыкты. Ул инде, элеккеге интеллигенция шикелле, капитализмга хезмәт итми, бәлки социализмга хезмәт итә... Кешелек тарихының мондый интеллигенцияне күргәне юк иде әле...

Оратор тынып калды. Ниндидер аңлаешсыз тавышлар ишетелде. Абдраимнарның күршесе:

— Иптәш Сталин су эчә,— дип төшендереп бирде.— Эчсен, эчсен. Күнелгә ятышлы сүзләр сөйли бит. Әллә, бәлкем, бездә дә суга кытлык бетәр...

Төн уртасына чаклы радио тыңладылар. Иптәш Сталин сөйләп бетергәч, алкышлау башланды. Шәфиканың моңа исләре китте:

— Дингез шаулаган шикелле!.. Чынлап та шулай бит,— диде.

Алкышларны бүлдереп әллә ничә мәртәбә «Яшәсен бөек юлбашчыбыз Йосиф Виссарионович Сталин!», «Ленин-Сталин партиясенә дан!», «Бөтендөнья пролетариатының даһи юлбашчысына комсомоллардан сәлам!», «Яшәсен Сталин Конституциясе!»— дигән хатын-кызлар тавышы яңгырады. Бу лозунгларның һәркайсыннан соң «ура» кычкырдылар, кул чабулар галәмәт көчле давилга әйләнде. Кремль курантлары сугып, «Интернационал»ны уйнаганда Симферопольдә төнге сәгать ике иде инде.

Абдраимнар үзләре дә, кунаклары да әле бик озак сөйләшеп утырдылар — әкияткә тиң нотыкта әйтелгән фикерләргә, юлбашчы авызыннан чыккан сүзләргә бер-берсен бүлә-бүлә, дөртләнеп кабатладылар, шулай таң атканны да сизми калдылар.

Иртәгесен урамнарда кызыл материягә: «Яшәсен Сталин Конституциясе!», «Эшләмәгән — ашамый!» дигән кебек лозунглар язып эленгән иде инде.

Абдраим иртәнге чәйгә пирожныйлар, жиләк-жимеш алып керде. Шәфика табын әзерләгәндә:

Нинди иркен минем туган илем —
Елгалар күп, урман, кырлар күп...—

дип жырлап та жибәрде.

1936 елның декабре житте. «Барыгыз да — сайлауларга!» — дип язылган зур-зур транспарантлар һәм даһи юлбашчының шундый ук зурлыктагы портретлары белән шәһәр тулды. Олырак урамнарда, мәйданнарда куелган репродукторлар Мәскәү тапшыруларыннан бушамады. Береннән-берә уздырырга тырышкандай, Мәскәү радиосының дикторлары совет кешеләренә көнүзгә күкләргә чөеп мактадылар. Һәркөнне: «Тормыш яхшыланды, яшәү ямьләнде», — дигән сүзләргә ишетергә мөмкин иде. Пятницкий хоры көнгә әллә ничәшәр мәртәбә чыгыш ясады. Чәрелдәүек тавышлар яңа жырларны жырлады:

СССРның төп законын
Үзе язган Сталин,
Син яшәсәң — безгә рәхәт,
Мәңге яшә, Сталин!

Ул жырдан соң икенчесен башлап жибәрәләр:

Нинди иркен минем туган илем —
Елгалар күп, урман, кырлар күп.
Кеше болай иркен сулай торган
Башка илләр әле жирдә юк!

Анысын да тәмамлаганнан соң тагын яңасын сузалар:

Су буйлап отряд бара, бара бик ерак,
Командир алдан бара, кулында байрак.
Башыннан бертуктаусыз кан агып бара,
Командир үткән юлда кан эзе кала.
Эх, кан эзе кала...

Музыкаль училищедә сайлаучылар өчен оештырылган концертларда Шәфика бик теләп, бик шатланып катнашты. Шатланмаслыкмыни: тормышлар жайлана, матур гына укып килә, аны алда зур уңышлар көтә, сәхнә көтә. Өмет белән яши жырчыбыз! Ихлас дөртләнеп китеп, ул Дунаевскийның кинофильмнарда язган музыкасыннан өзекләргә бергә кушып уйнады — попури ясады.

Сайлаучыларның балалары өчен үткөрелгән музыкаль иртәдә яшь тамашачылар «Капитан Грант балалары» дигән кинофильмнан «Дингез жиле» дигән жырны жырлавын үтенделәр. Шәфика аларга:

— Кушымтасын бергә жырларга риза булсагыз гына,— диде.

Залдан балалар:

— Риза, риза! Жырлайбыз аны! — дип жавап кайтардылар.

Шәфика артык кыстатып тормыды, гажәеп матур яңгыравык тавыш белән жырны башлап та жибәрде:

Йәле безгә жырлап жибәр, дингез жиле,



Шәфика Котдусова беренче тапкыр Казанда. 1940 ел.

Дингез жиле, дингез жиле!

Урамда кыш булуга карамастан, Шәфиканың күңелендә яз иде инде. Кызлар-малайлар арасында үзенң ике сабыен—Жәвид белән Ирекне күрәп алгач, күңеле бигрәк тә үсенде. Башкалар белән бергә аның үз сабийлары да жырлап маташа түгелме соң:

Жинәр өчен алга омтылганнар
Безгә кушылып жырлар.
Көләч йөзлеләр көләр,
Дөнъяны шулар бизәр,
Эзләгән һәрчак табар!

1936 елның 8 декабрендә музыкаль училищеда зур жыелыш булып узды. Ул жыелышка укытучылар белән студентлардан тыш бөтен техникаларга хәтле килгән иде. Училищениң парторгы сөйләде.

— Иптәшләр!— диде ул.— Партиянең Үзәк Комитеты барлык сайлаучыларга мөрәжәгать итте. Үзәк Комитетның мөрәжәгате матбугатта басылып та чыкты. Мин сезгә шул мөрәжәгатьне укымакчы булам,— диде дә кычкырып укып жибәрде.

Ул укып бетергәннән соң барысы да кул чаптылар. Парторг:

— Бәхетле балачагыбыз өчен иптәш Сталинга рәхмәт!— диде.

Залда утыручылар «ура» кычкырып алдылар, кул чаптылар. Шуннан соң училище директоры унсигез яше тулган һәммә кешене сайлау участогына барып, СССРның Югары Советына депутатлыкка кандидат өчен тавыш бирергә өндәде.

Аннары сүзне райком вәкиленә бирделәр. Ул вәкил пинжәгенә эчкә кесәсеннән кечерәк кенә китап шикелле бер нәрсә чыгарды да шуннан укырга тотынды:

«1936 елның 12 декабрь көне СССР халыкларын, барлык хезмәт ияләрен Ленин-Сталинның жиңүче байрагы астына берләштергән бөек бәйрәм көненә әверелергә тиеш». — Райком вәкиле китап кесәген кесәсенә яшерде дә үз сүзләре белән:

— Без барыбыз да коммунистларның һәм партияселәрнең сталинчыл блогы өчен тавыш бирәчәкбез, — диде. — Хәзер, иптәшләр, бергәләшеп «Интернационал»ны җырлыйбыз, — дип тә өстәде.

10 декабрың иртәсендә Шәфика үзләренәң почта яшигында матурлап бизәлгән ике открытка табып алды. Аларга кызыл байраklar, урта бер жирләренә Советлар Союзы гербы төшерелгән, аска: «12 декабрь. Барыгыз да — СССР Югары Советына сайлауларга!» — дип язылган иде.

Сайлау көнен якшәмбегә туры китергәннәр иде. Бу аяз иртәдә Абдраимнәр бала-чаганы да ияртеп сайлау участогына юнәлделәр. Участок музыкаль училищеда иде. Ишек янында — Сталинның галәмәт зур портреты. Юлбашчы елмая. Эчкә кергәч — Сталинның скульптурасы. Каяндыр китергән булсалар кирәк, элек монда ул юк иде. Юлбашчы өстенә шинель, башына фуражка кигән, уң кулын чак кына күтәреп гүя ул һәркемне каршылап тора иде. Бюллетеньнәр биргән залда Шәфика Ленин белән Сталинның Горкидагы сурәтләрен ясаган картинага тап булды. Аның урынында элек диңгез тасвирланган картина тора иде.

Бюллетеньнәр алып, Шәфикалар тартмага табан юнәлделәр. Анда һәр тартманың ике ягында башларына испанка кигән ике пионер баскан.

Жәвид ялварулы караш белән:

— Кәгазьне мин салыйм әле, әни? — диде.

— Мә, саласың бик килгәч, сал инде.

Ул арада беләгенә кызыл тасма бәйләгән ир-ат аларга якынлашты:

— Гражданка, совет законың бозмавыгызны үтенәм. Улыгызга унсигез тулмаган бит әле, аның хокукы юк. Бюллетеньне алыгыз да тартмага үзегез салыгыз, бу сезгә уен-муен түгел, — диде.

Шәфика гажәпсенеп аңа карады, улыннан бюллетеньне алып, тартмага үзә салды. Аның кәефен кырырга шул житә калды.

Абдраим:

— Исең китмәсен лә, Шәфика, — диде, хатынын һәм улларын буфетка алып китте.

Буфетта Мәскәүдән китергән конфеттыр, печеньеда ише нәрсәләр тулып ята иде. Абдраим боланлы зур тартманы сатып алды. Аның эчендә шоколадтан ясалган арысланнар, боланнар, башка хайваннар, кошлар булып чыкты.

Шәфика иренә:

— Әллә баедыңмы? — диде.

Ире көлдә генә:

— Баедем шул. Ике улым — олут байлык. Шоколадтан авыз итсеннәр, ичмасам, — диде.

Ә бер атна узгач Севастопольгә Фатыйма ханым килеп төште. Кызына ул:

— Төнлә килеп әтиңне алып киттеләр... — дип шомлы хәбәрне әйтте.

Кешеләрне әдәп-шәфкаткә өйрәтү, балаларга белем бирү кебек изге эшкә бөтен гомерен багышлаган, зур укымышлы, зыялы, олут гуманист Йосыф Рәхимовны шул көннән соң күрүче дә, ишетүче дә булмады... Фатыйма остабикә исә кызы янында торып калды.

Янә бер атнадан Уфада яшәүче Камилнең хатыныннан мондый хат алдылар: Камил Рәхимов кулга алынган, тегесенә халык дошманы хатыны булып яшисе килми икән, аңардан ваз кичкән...

Хөкем ителгәч, Камилне Башкортстан читендәге карангы бер авылга җибәрәләр. Ул шунда балалар укыта. 1943 елда аны фронтка озаталар. Сугыштан соң да әле Камил озак яши. Җитмешенче елларда хәлне аңлап житкәргән улы Эмил аңардан гафу үтенә. Камил Рәхимов 1978 елда вафат була.

(Дәвамы бар.)

Халит КУМЫСНИКОВ,
сәнгать фәннәре кандидаты.

Сөембикә ханбикә һәм

ИВАН ГРОЗНЫЙ

(Тарихи роман)

— 4 —

Хак тәгаләдер, Искәндәрнең Мәскәүгә барасы килмәде. Дүртенче Иваннан куркудан түгел, һич юк, аның гомумән ханбикә яныннан китәсе килми иде. Ул инде аннан башка яшәүне күз алдына да китерми, гәрчә Сөембикә ханбикә аңа һичнинди мәхәббәт хисен белдермәсә дә, Искәндәр һаман нидер өмет итте, нидер көтте. Ул аны тәүгечә еш кына төшендә күрә, хыяллана башласа, күз алдыннан куалмый интегә. Менә хәзер дә, озын юлга чыккач та, арба тәгәрмәчләре дыңгырдауга, сиртмәле кибетнең рәхәт тибрәтүенә оеп, аның белән булган мизгелләргә күз алдына китерә. Алар еш кына ялгызлары калдылар, чөнки ул аның мөгаллиме иде. Укучы буларак Сөембикә урыс телендә сөйләшәргә бик тиз өйрәнде, бик тиз урысча укый-яза башлады. Искәндәр аңа урыс телендә китаплар табып бирде. Ләкин ул китапларның күбесе дини иде. Руханилар тарафыннан Казан христианнына бушлай өләшәп йөрелгән китапларда христиан динен күккә чөеп мактыйлар, ә Сөембикәгә ошамый һәм ул Искәндәргә көтелмәгән вә искитмәгән сораулар куяр иде. Хәер, Искәндәр үзе дә татарча бик оста сөйләшә, аңа берәү дә урыс димәс, төрки халыкларының дини вә шигъри китаплары белән таныш, хәтта үзе дә татарча да, урысча да шигырь язарга тырышып карар иде. Сөембикә ханбикә кушкан елъязманы да ул шигырь итеп, көйләп язарга кереште. Күп вакытта Искәндәр, гәрчә хаклы булмавын белсә дә, үзе дә сизмәстән христиан динен якларга керешер иде, хәтта кызып китеп, гелән сизми, берничә тапкыр чукунып та алды бугай. Моңы Сөембикә күрдә, әмма көлмәде, киресенчә, шиккә калуын сиздерде. Әйе, ихлас күңелдән ислам динен кабул иттеме ул? Кабул иткән булгач, нигә онтылып китеп, чукунып куя? Хак, ул бу хакта руханиларга да, ире Сафа Гәрәйгә дә әйтмәде, иллә мөгаллименә карата булган мөнәсәбәтә дә күзгә күренеп үзгәрде. Ул аңа еш кына: «Искәндәр, дин иман белән керә, жан белән чыга»,— дияр иде. Искәндәр аны аңлады да, шул ук вакытта бик үк аңлап та житкерми иде. Шул хәлгә килеп дингә ышанып буламы?!

Мәскәүгә озатканда ул аңа Дүртенче Иванның теләк-уйларын белергә кушты. Нигәдер илчегә Сафа Гәрәй хан түгел, илче йөген Сөембикә бирде. Моңың янына Искәндәр Тәфтиләү морзаның кызлары турында да сорашырга тиеш иде. Бу хәл илчелек вазифасына кермәсә дә, Сөембикә әйткәч, Искәндәр янә баш тарта алмады. Әгәр дә мәгәр Искәндәр Өченче Василий тарафыннан Нугайга шымчы йөзәндә жибәрелгән булса һәм Казанга килгәч тә шул йөкне үтәп килгән итсә — кайтуга аны үлем көтә иде. Шунның өчен Искәндәр чын йөзән ачмаска булды. Ул Искәндәр, ул Сафа Гәрәй ханның илчесе, ул патшага ханның хатын китергән. Ә хат аның куйнында, Сафа Гәрәй ханның мөһере сугылган. Нә язылган хатка? Искәндәр белми

иде. Мәгәр шикләнә: Сафа Гәрәй хан Мәскәү патшасы белән тиң булуын расларга тырышып, кайчандыр бөөк кенәз Василий Олуг Мөхәммәд ханга язган хатны жибергән булуы бар иде. Анда инде харап, явызлыгы ашып киткән яшь патша аны нишләтергә белер. Тора-бара чын йөзен дә ачып бирсәләр, әйтик, шушы ук янәшәсәндә гырылдап йоклап барган Семен; ул чакта яңадан Казан вә Сөембикә ханбикә йөзен күрәм димә. Котыла ала идеме ул бу бәладән? Котыла ала иде. Әйтик, Нугайга килгәндә үк чын мәгънәсендә мөгаллим булып килгән булса?.. Ә бит баштан шулай сөйләшкәннәр иде, юк, арага митрополит Даниил атакай килеп кысылды һәм аңа иңе күтәрә алмастай йөк салды—шымчы итте. Илче Петр Тургай—муенына төрә таккан карт кыпчак хур итте аны. Бәхәссез, игътибарга лаек кеше, хәтта чынлап та чыбыгыч булса да, кардәш кисәге бугай, иллә ул бит аны. Нугайга китерде, ул Сөембикәнең мөгаллиме итте. Килмәгән булса, күрмәгән булса Йосыф бәк алиһәсен, ихтимал, үз җае белән агар иде әле гомере. Ә бүген Искәндәрне сынау өчен шушы алиһә Семен атлы сатлык жанны тагып жиберде. Бу кеше аның һәр адымын күзәтеп, аны озатып, саклап йөрергә тиеш иде. Һәм ул аны саклар да, ихтимал. Сәерә шул булды: Искәндәр бу хакта юлга чыгар алдыннан гына белде. Семенны аңа Сөембикә китерде һәм әйтте:

— Искәндәр, ошбу адәм сәнен җансакчың булыр. Бу хакта үзең генә белсәң иде, Искәндәр,— диде.

Искәндәр ни әйтергә дә белми аптырады да калды. Бер мендәргә ятып йоклагач, житмәсә өч хатынын аерып жибереп, бер аның белән генә калып, гомер итә башлагач, ханбикәнең Сафа Гәрәй ханнан сәре юктыр, дип уйлый иде. Бар икән, Семенны ханнан башка аңа ябыштырып жиберде. Бу ни инде? Хансарайда ханбикәнең үз кешеләре, ханның үз кешеләреме? Бу очракта Искәндәр кемне тыңларга тиеш була инде?..

Бу—Казанда. Ә Мәскәүдә кемгә баш ияргә тиеш булачак? Бит аны митрополит Даниил жибергән иде, ә хәзер анда митрополит Макарий утыра. Аның исә Искәндәрне хәтта күргәне дә юк. Аңа барып егылырга тиешме ул? Юк. Ул башта дъяк Сильвестрга барып төшәр, нигездә Искәндәр шул кеше белән элемтәдә торды. Шул ук вакытта Искәндәрнең Сөембикәне дә рәнҗетәсе килми иде. Ханбикә аның өчен алиһә, әулия, изге зат, мәхәббәт алласы. Ниһаять, ничәмә еллар буена яратып йөргән кешесе, гәрчә ханбикә үзе белмәсә дә, сизмәсә дә. Ә бәлкем сизәдер дә...

Владимир каласына житеп киләләр, тик әллә нигә күнелдә туган илгә кайту шатлыгы юк. Югыйсә туган якларына кайтып килә ич. Әллә соң иң якын кешесе Казанда калганга шулаймы? Уе-хисе, хыялы-теләге вә мәхәббәте генә калмады аның анда, йөрәге дә; әсир итте ул аның йөрәген, тышаулады, йөгәнләде. Бәлкем, шуңадыр, Мәскәүгә жиберәләр дигәч тә, күнелен әллә ниткән курку биләп алган иде. Ул куркунуң әле дә киткәне юк. Кемнән курыкты ул? Сафа Гәрәй ханнанмы, әллә булмаса яшь патшаданмы? Яшь булса да патшаны гаять явыз, диләр. Ә бит аңа нибарысы унтугыз яшьтер. Шуңа карамастан, Казанга килгән бер кеше яшь патшаны явыз, диде.

Семен гыр-гыр йоклый, ат тотучы да дилбегәсен бушатып, ял итеп бара. Алдан баручы, арттан озатучы азамат егетләр генә зарланмыйлар. Аларның бер өлеше Сүрә елгасы аръягында калды, болары Мәскәүгә үк барып житәчәкләр; жидесе арттан бара, жидесе алдан элдерә. Сафа Гәрәй хан илчесе Искәндәрне саклыйлар. Нинди дә булса тиле беткән исерек баш кенәз дружинасы килеп чыкса, ундүрт азамат егет кенә аны коткарып кала алмас, әлбәттә. Ләкин Казанда илче вазифасын үтәгән кенәз Юрий Булгаков аның турында хәбәр итте бугай инде. Имеш, 1549 елның февраль аенда бөөк кенәз Иван Васильевичка Сафа Гәрәй хан илче юллады. Кем йөзендә? Менә ул турыда әйтмәгән булырга тиеш. Бер уйлаганда яшь кенәзгә барыбер түгелмени? Барыбер. Шайтан үзе килсә ни булган. Изге хәбәр генә алып килсен. Ә Искәндәр яшь патшага изге хәбәр алып бармый. Эче белән сизә—изге хәбәр итми. Яшь патша Сафа Гәрәй ханны угланы итеп күрергә теләде,—патшага егерме яшь тирәсе бугай, ә Сафа Гәрәй ханга кырык ике яшь китте. Шул кеше аның улы, имеш. Яшьлек тилелегеме, әллә булмаса, яшь патша чынлап та берәз тегеләй-рәкме... Кем-кем, Искәндәр Сафа Гәрәй ханның кем икәннән белә, куәтен, гайрәтен, баһадирлыгын, каһарманлыгын, төвәккәллеген һәм тапкырлыгын, моның янына горурлыгын. Юк, бу хан Жангали дә, Шаһгали дә түгел, Сафа Гәрәй хан—ханнарның ханы. Тикмәгә генә әнә шул ир-затны Аллаһы Тәгаләнең илаһи алиһәсе Сөембикә яратмады һәм аңардан Үтәмеш атлы углан тапмады. Берәү булса, Сафа Гәрәй ханга кыз бала табар иде, ә бу аңа уй-теләген белгән шикелле ир бала тапты. Тапты һәм күп тә үтми тагын да матураеп китте. Менә гелән изге Мәрҗам ана үзе инде. Гүзәл булса булыр икән адәм баласы, әй! Бирсә бирер икән бер кешегә Ходай Тәгалә дөнья чибәрлеген вә акылын..

Ә шулай да, кем йөзендә ул яшь патша каршына барып басарга тиеш? Шымчы йөзендәме, әллә булмаса илче сурәтендәме?.. Бәхәссез, илче сурәтендә. Бу турыда уйлады ич инде.

Митрополит Макарий дәшеп алса, нә әйтер. Башында чалма, ә йөзе-күзе чиркәүдәге иконада. Чалмасын алып атып, тезенә төшөп, чукуна башласа? Казанга кайткач, сатлык Семен ни әйтер? Шул хәлләрдән соң ничекләр ханбикә күзенә күренер?! Димәк, митрополит Макарий янына керергә ярамас — таш яуса да...

Мәскәүгә кергәндә ат тотучылар дуга башындагы кыңгырауларны чишәп жибәрделәр. Аларга тамаша кылырга халык чыкты, кайберләре каһәрләделәр, хәтта бусурманнар дип кычкырдылар, әмма берсе дә юлга аркылы төшмәде. Чөнки ул — илче. Ә илчегә үлем юк, дигәннәр борынгылар. Ошбу язылмаган канунны Чыңгыз хан раслап калдырган бугай. Чыңгыз ханның оныгы моны дәвам итә — Батый хан. Нәкъ шул кеше Идел буенда Алтын Урда империясен төзи. Ә Рәсәй исә Алтын Урда империясенен кыйпылчыгыдыр. Димәк, илчегә кул салу — гәнаһ, ярамаган нәрсә. Хәер, Казан да Алтын Урда кыйпылчыгы ич... Шулай булгач, нигә соң әле бу ике дәүләт бер дә тынышмыйлар? Ни житми үзләренә? Жирме? Йа хода, ике якта да буш жирләрнең исәбе-хисабы юктыр. Ни житми соң?.. Бик тә гади нәмәстә житми — икесе ике дингә табыналар: мәселманнар һәм христианнар, гәрчә икесе дә бер дин тамырынан чыккан булсалар да. Игезәкләр кебек күршеләр дөньяга сыймыйлар. Димәк ки, бүген бу ике дәүләт халкы түгел, диннәр сугыша икән ләбаса! Әйтик, шул хакта яшь кенәзгә аңлатырга теләсә?.. Борынгы Владимир-Суздәл һәм Идел бие Болгар дәүләте гомер-гомергә сәүдә итеп күрше яшәгәннәр. Дөрес, бер-берсенә яу йөргән чаклары да булгалагандыр, ләкин нигездә ил-дәүләт нигезен беркайчан да жимермәгәннәр, бер-берсенә яуларга тырышмагандыр, бар кәсепләре — талау булган, хатын-кызларны әсир итеп алып китү. Бәлкем әле Сөембикә белән аның бабалары бер тамырдан чыкканнардыр? Бик ихтимал ич. Казан кала-мәркәзенә генә игътибар ит: төс-кыяфәтенә күз ташлауга ук төгәенләп була — борынгы Бөек Болгар дәүләте дәвам. Таштан уелган гарәби бизәкләр, төркиләргә хас нәкышлар гына түгел, утыртылган мәчет манараларына, моржа төтенлекләренә кадәр хәрәбә Болгарны хәтерләтә. Бәхәссез, Казан сәнгате бөтен мирасны Болгардан алган. Хәер, борынгы Болгар осталары Владимир каласын да салышканнар, анда да төрки Болгары мәркәзенен чалымнарын күрергә була. Борын заманда Владимир каласына нигез салган кенәз Андрей Боголюбның әнисе кыпчак ханы Әюп кызы Күркә Андрей угланына үз халкының исемен куша — Китан. Кенәзнен дружинасында кыпчаклар да була. Кыпчак-төрки халкы, горөф-гадәтләре һәм иманнары бердәр, телләре дә, Баярлар төркеме кенәз Андрей Боголюбны үтергәч, кыпчаклар һәм кенәз яклы урыслар мәрхүм кенәзнен хатынына ияреп, Болгарга күчеп киләләр. Болгар ханы аларга жир бирә. Күчеп килгән халык ниндидер елга буена утыра. Соңнан бу елганы да, үсеп киткән каланы да Боголюб-Бөгелмә дип атый башлыйлар. Боларның барысын да Искәндәргә шәех Колшәриф сөйләгән иде. Искәндәр бу халыкның язмышы белән кызыксынды. Алар матур гына һаман шул төбәктә көн күрәләр икән. Кеше санында ясак түлиләр, гаскәр санында ханга хезмәт итәләр, гәрчә күбесе христиан булса да. Моңа ышанырга була иде, ихтирамга лаек шәех Колшәриф беркайчан да, берәүне дә ислам динен кабул ит дип әйтмәде, үгетләмәде. Владимир белән Мәскәүдә исә башка диндә булганнарда көн күрсәтмиләр, мәселманнарны — бусурманнар, мәжүсиләрне — поганийлар, дип орышчалар. Көчләп чукуындыру Макарий атакай митрополит булып килгәч бигрәк тә көчәеп китә. Бу хакта Искәндәргә хәбәр итә тордылар. Чөнки митрополит Макарий Константинополь белән Рим көчләрен жуйгач, христиан диненен байрагын Мәскәү күтәрәп чыгачак, дип оран салды. Дүртенче Иванга патша титулы бирүе дә шуңа йөз тотудан булды, күрәсәң. Әнә кая төгәри башлады кайчандыр бер халык рәвешендә күрше яшәгән урыс белән төрки болгары, Олуг Мөхәммәд хан Казанга күчеп килгәч, татарга әверелгән казанлылар язмышы. Йа Хода, ни генә кылмый бу дин дигән йола адәм баласы белән. Ә бит ике мең ел элек кенә ошбу диннәрнең йөзләре дә булмый. Һәр дин күршене — күршедән, халыкны — халыктан аера, аны бер-берсенә дошман итә, ул гынамы, дәүләтне — дәүләттән, адәмне — адәмнән читләштерә.

Искәндәр үзалдына куырылып куйгандай итте. Ә бит ул үзе теләп дияргә була әнә шул ике явызлык уртасында калды. Күптәнме әле икона алдына тезләнеп, маңгаен ташка ора-ора чукуна иде, хәзер әнә атна жомгасы килүгә, мәчеткә йөри. Хәзер аның аты-исеме генә түгел, йөрәге дә икегә ярылды бугай инде. Александр да ул, шул ук вакытта Искәндәр дә. Ни эшләптер, ике исем дә ят түгел, икесен дә үз итә тагын. Ул янә шуңа инанды: ике дин дә адәм баласын игелеклелеккә өнди, адәм баласына инсафлы, әдәпле, шәфкәтьле, мәрхәмәтле бул, ди, кешене рәнжетмәскә,

мыскыл итмәскә, кан коймаска куша. Әмма митрополитмы ул, олут имаммы кулында һәрчак кылыч тота, кемнәндер саклана, кемнәндер курка.

Арбаттагы татарлар кәрвансараена туктадылар. Искәндәр Семенны дьяк Сильвестрга жибәрде. Күп тә үтми теге дьяк Сильвестрны ияртеп кайтып та керде.

Аның йөзәндә дьяк Сильвестр кемне күрергә теләгәндер, Искәндәр белмәде, ә менә ана дьяк ошамады. Авызы алга чыгып тора, борыны бөтен битен каплаган, эчкә баткан яңаклы, сирәк кәжә сакаллы. Тавышы нечкә, зәгыйфь, хатын-кызныкы сыман жылак.

Сильвестр ана башта митрополит Макарийга күренергә кинәш бирде, аннары Адашевка керербез, диде. Патша бүген өйдә юк икән, хатыны белән Троиц-Сергей монастырена киткән. Искәндәр риза булды. Ул белә иде, үзенә үгет-нәсихәте белән митрополит Макарий Дүртенче Иванны: «Сиңа ошбу тәхет Аллаһы тәгалә тарафыннан бирелгән»,— дип ышандырырга тырыша һәм, ниһаять, үз дигәнә ирешә. Хәзер Иван патша явызлык кыла-кыла да гөнаһларын жую өчен монастырьдан монастырьга гыйбадәт кылып, ярлы-ябагага хәер өләшеп йөри. Моның өстенә митрополит Макарий соборның «Йөзбаш» реформасыннан соң монах һәм монахинәләргә укурга бары тик дини китапларны гына калдыра, калганнарына — дөньяви китапларга табу сала. Митрополит Макарийның уй-хыялын тормышка ашыручы Аләксей Адашев диндарлык ягынан Дүртенче Иванны да уздырып жибәргәли. Баярлар хәрәкәтенә нәкъ менә шул өч кеше — Митрополит Макарий, дьяк Сильвестр һәм патшаның уң кулы Алексей Адашев аркылы төшәләр һәм янә үз дигәнә ирешәләр. Илләр арасындагы аралашу хәлләрен митрополит Макарий үз кулына ала, ана бу эштә Сильвестр белән Адашев ярдәм итәләр һәм баярын Захарын аларга ярдәм итә. Дума үзенә мөстәкыйльлеген югалта, Дума баярлары белән исәпләшми башлыйлар. Макарий исә мөселман илләре белән элемтәгә керә һәм алардан килгән илчеләргә үзе кабул итә башлый. Сильвестр турында ишетеп белә иде инде Искәндәр. Дүртенче Иванның рухи атасы, карагүһ, акылын жуяр дәрәжәгә житеп, иләси халәткә керү — гадәти хәле була. Сарай изге атакаена Аллаһы Тәгаләдән төрле кинәш-сабаклар ишетелә, ул аларның булганын-булмаганын шәкертә Дүртенче Иванга сөйли һәм шундый иттереп кайнарланып сөйли ки, самимиләнәп елап жибәрә. Дьяк Сильвестр шәкертә Дүртенче Иванны диндар итүгә бик күп көч сала һәм шуның белән мактана, кинәнә. Бу хакта ул Искәндәргә үзе сөйләде, үзе мактанды.

Шуларның барысын да дьяк Сильвестр авызыннан ишеткәч, Искәндәр хатны митрополит Макарийга бирергә кирәк дигән фикергә килде һәм Сильвестрга аны изге атакайга алып барырга кушты. Һәм күп тә уйламый алар Успен соборына таба кузгалдылар. Семен алардан бер адым да калмады, ни сәбәпләдер капкадан узганда да аны туктатмадылар, Сильвестр булгач, Искәндәргә дә берсүзсез уздырып жибәрделәр.

Митрополит Макарийга житмеш яшьләр тирәсе иде инде: ап-ак сакаллы, мәһабәт гәүдәле, калын тавышлы. Ул Искәндәргә таба үзе кузгалды, кулын үбәргә ирек бирде. Менә шунда Искәндәргә башы әйләнәп киткәндәй булды, аның күзе кырын күз белән үзәккә карап торган Гайса пәйгамбәр сурәтенә төште. Ул каушый калды, ләкин зигәнә жуймады, аның башында чалма иде, чукунып зур хата кылачак иде, чөнки артында бер адым кала Семен басып тора. Хак, ул аны Сильвестрга әйтеп, алып та ташлатыр иде, тик аның Казанга кайтасы бар бит әле. Мондагы хәлләргә күргәч, кайбер хикмәтләр белән танышкан, аның Мәскәүдә каласы килми башлады.

Искәндәр куйыныннан хатны чыгарды һәм изге атакайга сузды.

— Йомышың әйт, — диде изге атакай.

— Изге атакай, галижанәпләре Сафа Гәрәй хан бөек кенәзнен уй-фикерләрен беләсе килә — ары таба да Казанга яу йөрергә исәбемә, әллә булмаса, сәүдә итеп, тату-дустанә көн күрергә теләгемә? Патша галижанәпләре дустанә яшәргә вәгъдәсен бирсә, Сафа Гәрәй хан Мәскәү тарафына хөрмәткә ия кешеләрен солах төзәргә жибәрәчәк.

— Сафа Гәрәй хан әүвәл үзе яу йөрүдән туктасын иде, — диде митрополит сакалын сыпыра-сыпыра. — Димәк, тәкәббер ханның бөек патшабызның угланы буласы килми?..

— Килмидер, владыка. Хатны укыгач, галижанәпләре патша барысын да аңлар, шәт.

Митрополит Сафа Гәрәй хатының авырлыгын үлчәп карагандай учына салды һәм тиз арада патшага житкер, дип Сильвестрга бирде.

— Ә сиңа, илче-хәбәрче, берәз көтәргә туры килер, — диде изге атакай һәм көлемсерәп карап куйды. — Миндә берничә көн кунак булырсын. Бөек кенәздән

жавап килгәнче.

— Минем тагын бер йомышым бар иде, владыка?

— Йә,— диде митрополит.— Мин сине дикъкаты белән тыңлыйм.

— Сызгә таныш Хөршидә байбикәнең туганнан тугры Тәфтиләү морзаның кызларын кенәз Горбатый әсир итеп алып китә. Тарафдарыгыз Хөршидә байбикә кызларның язмышларын беләсе килә иде.

Митрополит Макарий кам таягын дык итеп идәнгә куюга, ян яктан бер дьяк килеп керде.

— Варлам, кенәз Горбатый сарай корты Шигоняга кызлар алып кайткан иде, күренекле морзаның кызлары, диделәр. Кемнәргә сатты икән? Белеп кил әле. Тиз йөрә!

Дьяк чыгып китте, Искәндәр ни әйтергә белми аптырап калды. Ничек инде сатты? Шулай ук Мәскәүдә әсир итеп алып кайткан хатын-кызны сату-алу бара микәнни?

— Изге атакай,— диде Искәндәр.— Сорарга кыям, кызларны сату...

— Кызларның бары тик чукынмаганның гына сату булса булгандыр, илче. Борчылма. Мин ишеттем, син, хөрмәткә ия Александр, Сафа Гәрәй хан табынында утырасың икән дип?

— Әйе, владыка, мин Сафа Гәрәйнең кинәшчесе, мәжлес әһеле.

— Изге, изге, кем, Искәндәр илче, изге эш кылгансың.— Митрополитның күзе Искәндәр артында басып торучы Семенга төште.— Бу кешене кем дип белик инде, илче Искәндәр?

— Жансакчым, владыка, жансакчым.

— Православный христианин?..

Изге атакай авызыннан бу сүз чыгуга, Семен идәнгә тезләнде, кат-кат чукунып алды.

— Хуш-ш, хуш-ш.. Фатихам бирдем...

Семен чукуна-чукуна килде дә изге атакайның кулын үптә, аннары төпен-төпен артка чикте дә үз урнына басты. Митрополит Макарий янә кам таягын дык итеп идәнгә төшерде, янә бер дьяк килеп керде.

— Сына господа благоверного накорми, устрой ночлег,— диде изге атакай дьяк ягына карамый гына. Дьяк ияк кагып кына Семенны дәшеп алырга иткән иде, әмма теге гүя аны ишетмәде дә, күрмәде дә, ничек басып торган булса, шунда калды. Ахыр дьяк анын жиңенә кагылды, әмма монда да Семен ана игътибар итмәде, гелән сүз анын турында бармый иде.

— Иди, сын мой! — диде изге атакай.

— Ул бармас, атакай,— диде сүзгә кушылып Искәндәр.— Ул мине сакларга куелган, владыка.

Митрополит дьякка кул селтәде, теге ян як ишеккә кереп китте.

— Яратам бирелгән кешеләрне,— диде изге атакай, үзалдына сөйләнгәндәй.— Инде бар, ял итегез, кич белән сезне килеп алырлар...

* * *

Өч көннән түгел, ике көннән дьяк Сильвестр Искәндәргә патшадан жавап китерде. Искәндәр төргәкнең мөһеренә игътибар итте — мөһер Дүртенче Иванныкы иде.

— Сиңа, Искәндәр, тизрәк Мәскәүдән чыгып китү хәерлерәк булыр,— диде хатны китергән Сильвестр.— Сафа Гәрәй ханны хатын укыгач, яшь патшаның бумасы тотта. Ахыр, газаплануыннан арынгач, сине үз тарафына китерергә куша. Алексей Адашев көчкә сине йолып алып кала. «Яшь патша хатны Алексей Адашев белән язды»,— дип башлаган иде Сильвестр. Искәндәр:

— Син читтән карап тордыңмы? — дип сорады.

— Без барыбыз да патша галижанәпләренә хезмәт итәбез, илче Искәндәр,— диде дьяк Сильвестр.— Минә син дәрәс аңласаң иде.

— Кайчан да булса ул сезнең барыгызны да дар агачына асып куяр шикелле миңа, хөрмәтле дьяк Сильвестр. Митрополитны да, сине дә, Адашевны да. Мин патшаның Сафа Гәрәй ханга нә язганын белмим, әмма яман хат язган булса, Сафа Гәрәй хан да минем башымнан сыйпамас, мәгәр башымны да кистермәс, дар агачына да астырмас, моңа минем иманым камил, атакай.

— Туган илне теләп алмыйлар, Искәндәр, туган ил ата-анадан кала. Бөек кенәз Василий Темный Олуг Мөхәммәдкә язган хатында дәрәс әйткән, урыс халкына

гомер-гомергә чыбыркы-камчы тоткан патша кирәктер. Һәм менә ул табылды — Дүртенче Иван йөзөндә. Мин үз язмышыма зарланмыйм, Искәндәр.

— Мин дә зарланмыйм, Сильвестр, гәрчә синен чын йөзөң белми китсәм дә, сиңа мин бары тик игелек теләм. Мин ишеттем, син олан патшаның мөгаллиме булгансың икән, рухи атасы. Кыен булыр сиңа аның кулыннан китүең дип хәлеңә керүем генә.

— Ниңә алай дисең, Искәндәр. Без икебез дә урыс халкына хезмәт итмибезме-ни?

— Юк, Сильвестр, без икебез ике кешедер. Син — мин, мин — син булалмам-дыр. Чөнки син бер мохитта, мин бөтенләй икенче мохитта яшәгем уздырдым. Ошбу дөньяга карашым башкадыр. Мин шуңа инандым: кешенең барлыгы бер диндә генә түгел, мәхәббәттә дә икән. Менә нәрсәне аңладым мин. Һәм мин шуның белән синнән күп тапкыр бәхетлемендер.

— Мин дә бәхетсез түгел, Искәндәр. Кенәз Горбатый алып кайткан кызларның берсенә мин өйләндем, гәрчә хакым булмаса да. Ул чукуынды. Аты Варвара булды. Чибәр, ләкин явыз.

— Син аны көчләп чукуындырдыңмы?

— Кенәз Горбатый алып кайткан морза кызлары барысы да кенәзләрдә, куштан баяр углиннарарында кияүдә, Искәндәр. Изге юлга салган өчен Аллаһы тәгалә безне оймакына алып, иншалла.

— Алып! — диде Искәндәр. — Төмугына алып сезне, барыгызны да, хәтта патшаны да. Баш баласын күлгә төшерүе хакмы?

— Бала кулдан ычкына, Искәндәр.

— Ычкындыргач. Патшадан жүнле бала тумас, дьяк Варлам патшаны көжә чире белән чирли диде.

— Ул дөваланды.

— Изге атакай Сильвестр, без каланы чыктык инде, сиңа калырга вакыт. Без әле, Аллаһы Тәгалә боерган итсә, очрашырбыз.

— Очрашырбыз, Искәндәр-Александр, очрашырбыз. Белеп кит, син миңа ят кеше түгел, христианин: киләсе кышка яшә патша Казанга яу кузгалачак. Казан безнең йорт...

— Барысы да Аллаһы Тәгалә кулында, Сильвестр, — диде Искәндәр. — Инде хушлашык. Язганы булыр, Сильвестр, язганы булыр, атакай...

* * *

Хан капкасыннан узгач, Колшәриф мәчетен күргәч, Искәндәр чак кына елап жибәрмәде. Аның күңеле чынлап та тулышкан иде. Ни өчен? Үзе дә белмәде. Аның тизрәк хансарайга житәсе һәм Сафа Гәрәй ханнан битәр, ханбикәне күрәсе килә иде. Ул аның йомышын үтәде, Тәфтиләү морзаның кызларының кемнәрдә кияүдә булуларын белде, моның өстенә ханга патшадан жавап хаты да алып кайта. Ул илче түгел, бары тик хәбәр йөртүче сурәтендә йөрәп, исән-сау әйләнәп кайтты, бер генә озатучысы да урыста калмады, атларына кадәр исән-имин кайттылар.

Сафа Гәрәй хан әллә инде берәз кызмача да иде, аны колач жәеп каршы алды, түрдән үз янәшәсеннән урын бирде. Искәндәр сузган хатны алды, мөһеренә игътибар итте һәм тылмачка бирде, ул хатны тиз арада татарчага аударып бирергә тиеш иде.

Мөселман дөньясы Рамазан аена аяк баскан иде инде. Шәгъбан аенда Мәскәүгә киткән Искәндәр исән-имин Рамазан аенда Казанга да кайтып төште. Ул да түгел тәхет ягына гаскәрбаш Ходайкол, шәех Колшәриф, вәзир Нурғали килеп керделәр. Ул арада тылмач хатны аударып килде һәм ханга бирде. Сафа Гәрәй хан хатның төржемәсен укырга вәзиренә тапшырды. Әмма ни сәбәпләдер соңгы мәлдә хатны кире үзенә алды.

— Мин беләм, — диде Сафа Гәрәй хан. — Яшә патша Дүртенче Иван миңа игелекле хат язмаган. Мин хатның дүрт-биш күчәрмәсен яздырырмын һәм һәм-мәгезгә дә бирермен. Укып чыгыгыз һәм жыелып сөйләшербез.

Хансарайга жыелган куштаннар хан белән килештеләр һәм таралыштылар.

Икенче көнне Сафа Гәрәй хан Искәндәрне ауга алып чыгып китте. Арча кырына юнәлделәр. Искәндәр хан белән янәшә барды. Каланы чыгып, бертын баргач, Сафа Гәрәй хан атын адымга күчәрде һәм Искәндәргә карады.

— Бөкрәне кабер турайтса, турайтыр, дигәннәр, хак икән, — диде ул башка

берәүгә сөйләгән кебек.—Яшь патша үзен Аллаһы Тәгалә илчесе итеп күрә. Кем аның мөгаллиме, Искәндәр?

— Атакай Сильвестр дигән дъяк. Мин аны беләм, миңа ул кеше ошамады. Ул кеше минем жаным жылыта алмады, тормышның асылынан аерылган, хода хыяллары сукмагынан саташып бара. Саташкан кешене иртәме, соңракмы афәт кәтәр, ди.

— Пәйгамбәребезнең хәдисләрендә булмаган, дингә яшеренеп гамәл ителгән хәлләрнең саташу икәннән мин беләм, Искәндәр. Иллә яшь патша белми булса кирәктер, тәрәгә инану, ырымчылык, күрәзәлек, багучылыкка әсир төшкән Дүртенче Иванның фажиғәгә баруын мин аңлыйм вә күрәм. Мәгәр мөселман буларак йөрәк кәлбем, гақылым моны кабул итми. Кеше шул дәрәжәгә житеп попларга ышана вә иман итә аламы? Яшь патша арасында арадаш булып поп Макарий тора, диләр. Минем белгәнәмчә, нәсари вә нәсрани кеше нинди яманлык кылса да, Аллаһы Тәгаләгә гозере төшсә, үз гозерен Аллаһы Тәгаләдән түгел, поптан йә булмаса почмакка куелган Гайсә пәйгамбәр сурәтеннән сорыйдыр. Алла исемнән патша өчен арадашчы булган ул поп адәм баласыннан нә белән аерыла икән соң? Хәрам хәлдәр бу, Искәндәр?

— Хак, хәрам хәлдәр, хан! Аллаһыбызның барлыгына, берлегенә, хаклыгына һәм бөтенлегенә инанып, Хак-Тәгалә дөнъяга сөбхәнәнү инануга зикер кылып, ихласи мөселманнарны күрсә, бик ихтимал. Шайтан коткысынан арылган да булып иде яшь патша. Тик кем аңа күзен ачып, якты күк йөзенә карарга бирер? Шул ук сукур булып туган поплармы?..

— Сөбханалла, Искәндәр,—диде хан гажәпләнүен яшермичә.—Сәнен карашларың мәне төмам исраф итте. Ихлас күңел белән жомга намазына йөргән мөселманнар шаһит—ислам дине адәми затны адаштыруга вә саташтыруга йөз тотмый—дөнъяныкын дөнъялыкта Аллаһы Тәгаләдән сорый. Яшь патша миңа яный, яу киләм, ди. Мин аңа сине тыныч яшик дип жибергән идем, инде безнең юлларны Аллаһы Тәгалә хәл итсен. Мин үз гамәлемне вә мәркәз-халкымны саклар өчен кулымнан килгәнне барысын да эшләрмен вә кылырмын. Яшь патша мине хәзер укланы булырга сорамай, ә тиң күрәп яный. Пәйгамбәремез андыйларга болай дигән: «Әжрәә икүм гәләл фәтүа, әжрәә икүм гәләннәр, ягъни кылыр эшен батыр утка сикереп расласын». Адәми зат үгетенә жанны жылытырдай илаһи куәт салынмаса, ахыры үкенечле бетүе бар, Искәндәр.

— Мин сезнең белән килешәм, хан. Сүзенез растыр.

Сәер кеше иде Сафа Гәрәй хан. Кайчак үтә дини жанга әверелеп китә, кул астындагы чебенне дә рәнжетмәс, вә ләкин күп очракта Гали кылычы белән кеше йөзенә ора. Бит моны артык салкын йөрәкле, коры-хиссез, мәрхәмәтсез кеше генә кыла ала. Хәер, Сафа Гәрәй хан тынгысыз кеше, аның буш вакыты юктыр. Ул һәрчак хәрәкәттә, аңа кемдер комачаулый, сулыш алырга ирек бирми кебек. Уен-көлкене яратмый, хансарайда һәвәс кешеләр булмаудан түгел, алар бар, мәгәр аларны карамас, кай тарафкадыр китеп югалыр, беркайчан да вакытын юк-барга әрәм итмәс. Искәндәр ошбу кешедә бер көч-куәт кенә күрми, бу кеше фәлсәфи уй йөртүгә, әңгәмәдәшен шаккатырып, тирән мәгънәви фикерләр әйтергә дә сәләтле. Ул, гүя, үз-үзе белән бәхәсләшә, әңгәмәдәшен тыңламый да кебек. Күп вакыт көтмәгәндә: «Акыл хистән өстенме, хисме өстенлекне даулай?»—дигән сорау куя, янә әңгәмәдәшеннән җавап көтми үзе үк: «Һичшиксез акыл өстен, тик күп очракта без хискә биреләбез»,—дип әйтер иде.

Аудан Искәндәр авыр тойгы белән кайтты. Сафа Гәрәй хан аңа янадан бер кәлиәм сүз дә әйтмәде, гомумән, кәефе юк иде ханның. Аннары шуның өчен дә кәефе юк иде, ау уңышлы булмады, ханның аты ниндидер чокырга басып, аягын сындырды, ә туры күк айгыр аның яраткан аты иде. Атны кырда ук суйдылар, ә хан күз яше белән елады, әйтерсен, иң якын дусты белән сабуллаша иде. Башыннан кочты, маңгай ялыннан сыйпады, йөзен маңгаена терәп, бик озак торды. Йөзләрчә орышларда катнашып, уннарча ат югалткан ханның күк айгырын югалткан кыланышына ышану кыен иде.

Бу хәлнең асылына икенче көнне төшенде Искәндәр. Ниндидер юраучы аңа әүвәл атың, ә бераз торгач үзең вафат булырсың, дигән икән. Бу хакта бары тик жиһангиры Көнчак белә икән, хәтта ханбикә дә белми булып чыкты. Жиһангир авызыннан ишеткән сүзләргә Искәндәр ни сәбәпләдер ханбикәгә әйтте. Мәскәүдән кайтканнан бирле аның ханбикәне күргәнә юк иде әле, күрдә дә йөрәге туктагандай булды. Сөембикә ханбикә ике яшьлек улын житәкләп чыгып килә, ә ул аларга каршы булды. Улы белән ханбикәне күрдә дә Искәндәр нә кылырга белми катып калды. Шул тамаша гүзәл була аламы хатын-кыз?! Житмәсә баласын житәкләгән яшь ана?! Юк, гөлҗимеш чәчкәсә генә түгел, чәчкә елмая белми, күзләре дә

шатлыктан көлми һәм күктәге йолдыз кебек жемелдәми, ә монда үзе елмая, үзе көлө, үзе күргән бер кешегә мул итеп бәхет өлөшә. Искәндәр түзмәде, ханбикәнең аягына егылды.

— Мөгәллим абыйсы, мөгәллим абыйсы,— диде аның янына ук килеп Сөембикә, үзе түгел, бала теле белән дәшә иде, бала теләген белдерүе иде.— Тор, мөгәллим абыйсы, тор. Син юк арада менә без ничек үстек, мөгәллим абыйсы.

Үтәмеш кулларын күтәрде, зур үсеп күрсәтте. Искәндәр торды, балага уң кулын сузды.

— Әссәламүгаләйкүм вә рәхмәтуллаһи, мөгәллим агай,— диде бала. Искәндәрнең исе китте, ике яше тулып узган бала аның белән төп-төгәл итеп сәламләшә түгелме!

— Зирәк углан булырсың, Үтәмеш хан,— диде Искәндәр.

— Без хан түгел әлегә, без ханның угланыбыз, мөгәллим агай. Аннары безнең абыебыз бар— Мөбәрәк абый.

— Мөбәрәк сезнең янда? — дип сорады Искәндәр гажәпләнә калып.

— Анасы вафат булгач та миндә калган иде. Мин аны Японча атакайга биреп жибәрдем. Үзе теләде. Үскәчтен без дә Японча атакайга шөкерт булып китәрбез, мөгәллим агай, Мөбәрәк абый кебек атта йөрербез, уктан алырбыз... Үтәмеш ана өйрәнгән иде, юксына, беренче сүзләрен аңардан өйрәнде... Искәндәр, рәхмәт сиңа, Тәфтиләү морза кызларының иминлекләре хакында сөенче алып кайткан өчен. Хөршидә бикә Мөхәммәдъяр утарында бит, безне чакыра, тик әллә нигә вакыт кына табып булмый. Баланы калдырып китәсем килми, куркам... Бер дуска ике дошман, Сафа Гәрәй хан да авырып тора, нигәдер кәефе юк, йөрәгенә зарланды.

— Юл озын булды, кайткач та тиз генә күрешә алмадык. Тагын бер жәйдән оланга сабак бирә башлыйм, боерган итсә.

— Башларсың, исән-имин торсак, мөгәллим агай.

— Нигә алай дисез, ханбикә?

— Син ханга нидер әйтеп бетермәгәнсең, Искәндәр, шуна рәнҗедем. Соңыннан елап та алдым. Мин сине тәгаен туганым итеп күреп йөридер идем...

— Мин хан йөген жиренә житкереп үтәдем, ханбикәм.

— Яшь-патша Иван Васильевич киләсе елга яуга хәзерләнә икән ич. Сиңа шул хакта дьяк Сильвестр әйткән; ә син аны ханнан яшергәнсең...

— Мин ул шарлатан дьякның сүзләрен житди нәрсә итеп кабул итмәдем, ханбикәм. Кеше сүзе кеше үтерер, ди.

— Ана әйтмәгән хәлдә миңа әйтергә идең...

— Бу хакта Семен житкердеме?

— Ул булса соң?!

— Болай гына, белергә генә теләгән идем, ханбикәм.

— Казан тарихын язып бетерәсеңме инде?

— Тормыш дәвам итә, димәк, тарих та дәвам итәдер, ханбикәм.

— Язып бетергәч, миңа укытырсың,— диде Сөембикә һәм баласын житәкләп китә башлады.

Бала күндәм-генә анасы белән янәшә атлап китте. Нәни учы анасының кулында. Менә ул Искәндәргә әйләнеп карады, балаларча самимилек белән кул изәде, янәсе сау бул, мөгәллим.

Тәхет ягына кәргәндә Искәндәр буыла-буыла ютәлләгән тавыш ишетеп, ишек яры торучы Тимбайга карап, туктап калды.

— Хан каты авырып китте, табиб Мөстәкыйм килде... Әйе, кәрмәвен хәерлерәк булыр, Искәндәр.

Ханга ни булган, салкын тигергәнме, әллә булмаса, бер-бер чир эләктергәнме? Кылт итеп ханның аты белән сабуллашуы күз алдына килде. Атның күзләреннән яшь ага, Сафа Гәрәй хан да елый, гүя ат иясе белән мәңгегә сабуллаша иде. Ат елаганны Искәндәрнең күргәне юк иде әле, күрдә дә коты алынды. Жан иясе пычак тоткан кешене күрми, мәгәр тәне-жаны белән тоя иде, күрәсең. Аннары ырымчы картның юравы: атың үлгәч, озақ тормассың... Аты үлми ич, хан аны суйдыра?.. Соң, барыбер түгелмени?!

Өенә таба кайтканда, Искәндәр ихатага сөялеп, сиздерми генә чукунып алды. Аллам сакласын, типсә тимер өзәрдәй кырык ике яшьлек Сафа Гәрәй хан... Йа Хода, бу хакта хәтта уйлавы да куркыныч иде.

(Дәвам бар.)



БЕЗ КҮПТӘННӘН МОНДА
(Язучы Жәмит Рәхимовка ачык хат)

Сезгә бу минем икенче хатым. Хәтерегездә булса, моннан бер ел элгрәк мин сезгә хат язган идем инде. Сез ул чакта миңа хат белән җавап кайтардыгыз. Безнең бу төбәкләрдә Болгар дәүләте чорында авыллар булганмы, биредә ата-бабаларыбыз тормыш корып яшәгәнме — аларда шул хакта сүз барган иде.

«Мирас» журналының чираттагы 12 нче санында (1992 ел) сезнен Шөгәр авылы тарихына караган мәкаләгез басылган. Мәкаләгез яхшы тәсир калдырды. Ләкин журналның «Мирас почтасы» бүлегендә Солтан Асылровка каршы булган язмагаз гына кәефемне кырды. Сез анда бер Асылровка гына түгел, аның белән фикердәш булган кешеләргә дә (шулар исәбенә мин дә керәм) ризасызлык белдерәсез. Узган ел бер автор «Ватаным Татарстан» газетасында Нәдер авылында (Татарстанның Әлмәт районы) кагылышлы бер язма белән чыккан иде. Анда ул, Нәдер авылының дөньяга килүенә 800 еллар чамасы булырга тиеш, дип белдергән иде. Әмма сез бу фикерне дә шик астына алган идегез: Нәдер авылының гомерен 200—250 еллар белән түгәрәкләдегез. Гомумән, Сез, минем аңлавымча, Зәй елгасының үрге агымнарында урнашкан татар авыллары 18 нче гасырның 30 нчы елларынан элгәре барлыкка килгән дигән фикерне тирән саташу, олы ялгышу, дип уйлыйсыз. Бу фикерегез белән һич килешә алмыйм, мин Солтан Асыллов ягында. Сез бит язучы кеше, тарихи романнар язасыз. Менә «Батырша» романыгыз дөнья күрдә. Анда сурәтләнгән вакыйгалар нәкъ менә шул чорларга туры килә бит. Сез тарихи фактларга таянып эш итәсездер. Моңа минем шигем юк. Мин дә бу тарихи шәхеснең тормыш юлы белән беркадәр хәбәрлар.

Габдулла Гали улы Әлиев (кушаматы — Батырша) 1710—1715 еллар тирәсендә хәзерге Башкортстанның Балтач районы, Карым авылында туган, башлангыч белемне авыл мәдрәсәсендә алган. 1734—1744 елларда ул Казан губернасында булган. Батыршаның 1734—1737 елларда Тайсуган авылында (Татарстанның Әлмәт районы) Габдрахман мулла мәдрәсәсендә укыганы мәгълүм. Ә сезнең фикерләвегез буенча, Зәй елгасының үрге агымнарында 18 гасырның 30 нчы елларында авыллар булмаган. Ярый, Тайсуган авылы 1732 елда төзелә башлаган дип фараз итик, авылда 2—3 ел эчендә даны еракларга мәгълүм булган мәдрәсә барлыкка килде, ди. Ләкин моңа Әбүгалисинаның әфсен укуы белән генә ирешергә мөмкин бит. Шундый кыска вакыт эчендә авыл, мәдрәсә даны еракларга тарала алмый. Бу адәм ышанмас эш.

Инде Тайсуган авылы булган, ә башка авыллар булмаган дип әйтер идек, монысы тагын да ышандырмый. Халык гадәттә динле, алга киткән авыл тирәсенә ышшыбырак утыра. Бәс, шулай икән, Солтан Асылловның, Карабаш авылы Болгар дәүләте чорында ук булган, дигән фикер белән мин тулысынча килешәм. Болай уйларга тулы жирлек бар. Югары һәм Түбән Мактама (Татарстанның Әлмәт районы) авылларының иске зиратлары Болгар дәүләте чорына карый дигән бер фәнни-тарихи китап укыган идем мин. Сез моны янә шик астына алдыгыз; имеш, аерым каберләр һәм каберлекләр кеше яшәми торган Себер кинлекләрендә дә очрый. Юк, монда, хөрмәтле Жәмит әфәнде, сүз аерым каберләр һәм каберлекләр турында гына бармый, ә аркылысы 90, буе 135 метр булган, тирә-ягы кайсы заманнардадыр тирән чокыр белән әйләндереп алынган, игътибарлап карасан, чокыры бүгенге көндә дә төсмерләнеп торган зират турында бара. Мин үсмер вакытта, 1935—1938 елларда, зиратның читән ихатасы, ә зират уртасында борынгы бер кабер ташы да бар иде. Кызганычка каршы, ул таш бүгенге көннәргә кадәр килеп җитмәде һәм аның язмышы билгесез. Әлеге зират бүген хәрабә хәлендә. Әлбәттә,

зират ихаталап алынган алынуын, өмма аның байтак төшен үтеп-сүтеп йөрүче машина-тракторлар жиимергән. Борынгы бабаларыбызның рухы сонгы чиккә житкерелеп рәнжетелгән.

13—14 гасырларда, минем инануымча, Зәй һәм Шушма елгалары башында, аларның үрге агымнарында, Бөгелмә калкулыгының урман-дала өлешендә кешеләр яшәгән. 14 гасыр азаларында Урта Азиянең куәтле һәм дәһшәтле хакиме Аксак Тимер белән Алтын Урда ханы Туктамыш арасында узара низаг башлангач, алар торган жирләрен ташлап, Кама елгасы аша чыгарга, шул тирәдәгә үзәкләргә урнашырга мәжбүр булалар. Ләкин бөтенләйгә түгел. 15 гасыр башларында алар кире кайтканнар һәм Зәй, Шушма елгалары буйларында, ата-бабалары жирләрендә янадан тормыш корып яши башлаганнар.

Ә сезнеңчә тарих бөтенләй башкача барган. Сез бит бу тирәдә кешеләр төпләнгә һи бары 200, иң күбе 300 еллар гына бирәсез. Әлбәттә, бу фикереgezнең төп нигезе архивларда сакланып калган төрле документларга, авыллар турында язылган башка чыганаclarга корылгандыр. Әгәр дә ул язмаларны хакыйкаткә туры килә дип уйлассаң, Зәй һәм Шушма елгаларының үрге агымнарында татар авылларының тарихы әллә һи еракка китми. Ләкин минем янә сезгә каршы киләсем килә.

Тарихка бер яклы гына карамасак иде. Ул гасырларда халык күтәрелешләре, кан коюлы һөртөрле вакыйгалар еш булып торган. Менә 18 гасырның 30 елларында да халык күтәрелешләре бастырылгач, баш күтәрүчеләрнең авыллары рәхимсез рәвештә юк ителгән. Мәсәлән, Башкортстанның хәзерге Ишембай районында 1736 елда гына да Татар Юрматы олысында 276 йорттан торган 18 авыл яндырылган. Телтим Юрматы олысында 302 йортлы 16 авылның, Кармыш олысында 140 йортлы 5 авылның көле күккә очырылган. Тора-бара алар урынында яна авыллар калкып чыккан. Алар тарих дәфтәренә янадан һәм янәча теркәлгәннәр, күрәсен. Моңарга охшаш дәһшәтле сугыш өермәләре, төрле фажигале хәлләр, коточкыч афәтле еллар дөнья илләренә барысында да булган, әле дә булып тора. Аларның тарих битләренә эләккәннәр күпме дә, эләкмәгәннәрә никадәр? Безнең бу төбәкләрдә дә шуның ише давыллы дәверләр, сугыш гарасатлары, мөхшөрле еллар булмаган дип кем икеләнмичә генә әйтә ала?

Заманнар агышында адәм балаларының гомерләре чакма ташыннан күзгә чалынып калган очкын кебек кенә. Без күбрәк кулыбыздагы кәгазьгә карап фикер йөртәбез, шуны укып нәтижә чыгарабыз. Әйтерсәң, шул язма документка кадәр авыллар да төзелмәгән, тормыш та гөрләп тормаган, кешеләр дә яшәмәгән. Юк, мин сезнең белән: «Ул алай булмаган, болай булган йә тегеләй булган»,—дип дөгьвалашырга жыенмыйм. Өлешчә сез дә хаклыдыр. Сүз дә юк, барча авыллар да бер үк чорда барлыкка килмәгәндер. 200—300 еллык тарихлы авыллар да, алардан яшрәкләре дә бар. Шулар арасында борынгылары да юк түгел, мин моңа ихлас күнелдән ышанам.

Менә шул хакта әйтәсем килгән иде Сезгә.

Сәгыйть Минһажев.
Әлмәт шәһәре.

* * *

Халыкара ижтимагый-сәясәи, әдәби-нәфис һәм фәнни-популяр журналыбыз «Мирас»ның баш мөхәррире
Әхмәт Сәхаповка

Мөхтәрәм Әхмәт туган!

Сезнең 11 майда язган, баш мөхәррире буларак аны житәкләүче, авыр заманнарда саклап дөньяга чыгаруны дәвам итә торган «Мирас» журналы редакциясе шурасына мине әгъза итеп тәкъдим итүгез һәм шуңа ризалык бирүемне сорап язган хатыгызны алдым. Иң яраткан журналның редакция шурасы әгъзасы булу минем өчен сөенечле хәл. Шатланып риза.

«Мирас» журналын мин татар телендә чыга торган барлык журналлардан әһәмиятле дип саныйм. Чөнки «Мирас» үз өстенә иң изге эшне алды. Аның төп максаты—халкыбызның оныттырылган, тибелгән, пычратып күрсәтелгән рухи мирасын барлау, туплау, халыкка кире кайтару. Ә бу халыкның тарихын, аның мәдәниятен, рухи байлыгын күтәрү генә түгел, ә халыкның милли аңын, милләтебезнең тарихта тоткан БӨЕК ролен, аның КЕШЕЛЕК тарихындагы урынын билгеләүгә барып тоташа. Безнең халыкның мәдәнияте шулкадәр бай, шулкадәр төрле, үзенчәлекле, ул үз милләтебез өчен генә түгел, башка күп төрки һәм башка этносларга да күп хезмәт иткән. Бу турыда төрле халыкларның күренекле зыялылары, галимнәрә дә зур рәхмәтләр әйткәннәр, әйтеп киләләр.

«Мирас» башкара ала торган эшне «Казан утлары» да, «Идел» дә, «Татарстан» да масштаблы, дәвамлы, даими рәвештә башкара алмыйлар, алмадылар, алуларына да ышана алмыйм. Чөнки аларның максатлары икенче төрләрәк.

«Мирас» журналы битләрендә нихәтле тарихи, милли яктан актуальләрәк материаллар бастыра, чыгара алсаң, журналның дөньякүләм авторитеты тагын да үсәчәк. Мин үз көчемнән килгән хәтле бу яктан автор буларак та журналда катнаша алырмын, редколлегия шурасы әгъзасы буларак Сезнең эшеgezдә ярдәм итә алырмын дип тә ышандырасым килә.

Игътибарыгыз, ышанычыгыз өчен рәхмәтемне белдерәм.

Ихтирам илә Кәримуллин Әбрар.
16 май 1993 ел.

ХРОНИКА,



ВАКЫЙГАЛАР,



ФАКТЛАР

Татарстан җөмһүрияте Президенты Минтимер Шәймиевкә Халыкара информация академиясенең Мактаулы академигы дигән исем бирелде. Моңа ул Татарстан турында хакыйкый мөғлүматлар тарату, чын хәбәрдарлык өчен мөмкинлекләр тудыру өлкәсендәге хезмәтләре өчен лаек булды. М. Шәймиевкә Мактаулы академик дипломын Халыкара информация академиясе вице-президенты, академик Э. В. Евреинов тапшырды.

Татарстан Премьер-министры М. Сабиров Иорданиянең Мәрей Захран җитәкчелегендәге транспорт-сүдә компаниясе делегациясен кабул итте. Бу компания Африкада иң зурлардан санала һәм 25 фирманы берләштерә. Шуңа күрә аның белән икътисади элемтәләрнең ныгытылуы ике як өчен дә файдалы булачагы бөхәссез. Аерым алганда, өңгемә барышында Захран өфенде Түбән Кама «Нефтехим» берләшмәсен реконструкцияләү, Казан аэропортын бүгенге таләпләргә җавап бирерлек итеп үзгәртеп кору, нефть продуктларын ташу проблемалары белән кызыксынуын әйтте. Бу мәсьәләләрне белгечләр ярдәмендә тирәнтен өйрәнергә кирәк дип килешенде.

Саратов өлкәсендә борын-борыннан ук төрле милләт кешеләре, төрле дин тотучылар яшәгән. Совет хакимияте елларында бик күп милли традицияләрнең төрәккый үсеше ясалма тоткарланды, дин тотучыларга карата эзәрлекләү чаралары кулланылды, милли-мәдәни үзәкләр, гыйбадәтханәләр ябылды, җимерелде. Соңгы елларда бу өлкәләрдә уңай якка үзгәрешләр булды. Гасырлар буена тупланган дини-әхлакый кагыйдәләренә һәм кыйммәтләренә халыкка кире кайтару буенча да кайбер эшләр башкарылды. Мөғлүм булганча, Саратов төбегендә ислам — иң

киң таралган диннәрнең берсе. Шуны истә тотып, өлкәнең башкаласында Ислам үзәге булдырылды һәм ул әйбәт кенә эшләп килә. Шәһәрдә мәчет салына башлады, татар мәктәбе ачылды. Өлкә архивындагы китаплар фондын төртипкә китергәндә гарәп, татар һәм башка төрки телләрдәге байтак әдәбият табылды. Хәзер алардан гарәп әлифбасын белүчеләр иркен файдалана алалар.

Ижау шәһәренең Ленин районында татарлар бик күп яши. Хәзер бу төбәк Татар бистәсе буларак төзекләндерелә. Бу эшләрне башкару проектын төзү буенча конкурс игълан ителгән. «Татар бистәсен»дә меңгә якын гаилә яшәячөк. һәр 10 гаиләгә бер гектар җир бүлеп бирү карала. Төзекләндерү планында бу төбәктә мәчет, чөйханә, кунакханә, татарча башлангыч мәктәп, кибетләр, музей, медицина пункты, мунча, ягулык салу станциясе, ГАИ посты һ. б. төзү күздә тотыла.

Магнитогорск каласында «Магнит» дигән яңа китап нәшрияты оешты. Нәшрият чыгарган беренче басмалар арасында үзешчән татар композиторы Р. Бакировның «Уралда туган моңнар» дигән җыентыгы да бар. Аңа ноталары белән 30 дан артык җыр тупланган.

Үзбәкстан Республикасы башкаласы Ташкенттагы үзәк урамнарның берсенә татар халык шагыйре Габдулла Тукай исеме бирелде. Бу үзбәк халкының татар халкына олы ихтирамын раслаучы дәлил булып тора һәм, һичшиксез, ике тугандаш халык арасындагы дуслыкны тагын да ныгытуга ярдәм итәчөк.

РЕЗЮМЕ

Под рубрикой «Литературное наследие» журнал продолжает публикацию поэмы Фирдауси «Шахнамэ». В этой же рубрике: статья «Инкыйраз через двести лет» Газиза Губайдуллина и др.

В рубрике «Поэзия» публикуется стихотворение «Абулькасима Фирдауси» поэта Гамиля Афзала.

В рубрике «Проза» печатается роман «Султан Киремет» писателя Фанила Мансурова.

В рубрике «Национальное искусство» печатается статья «Художник» искусствоведа Лилии Саттаровой.

Под рубрикой «Татары зарубежья» приводятся стихи Саида Газраила Габиды.

В постоянной рубрике «История национальной государственности» публикуется статья «Мамай мирза» известного философа и историка Ризаэддина бине Фахруддина.

В рубрике «Историческое наследие» печатается эссе писателя Миргазияна Юнуса.

В рубрике «К 750-летию образования Золотой Орды» публикуется статья «За историческую правду» профессора Вахита Хакова.

В рубрике «Национальная политика» выступает со статьей «Конституция Татарстана и политическая борьба» кандидат исторических наук Касыйм Фасахов.

В рубрике «Национальное просвещение» выступает со статьей «Народность в педагогике и в просвещении» министр народного образования Республики Татарстан, профессор Васил Гайфуллин.

С этого номера журнал «Мирас» выходит с приложением. В приложении «Религия и нравственность» выступают известные ученые, религиоведы, религиозные деятели. Здесь же публикуются религиозные произведения.

В традиционных рубриках «Народное творчество», «Национальные анекдоты», «История деревень», «Народная медицина» публикуются материалы кандидата филологических наук Ленара Замалетдина, народного писателя Гумера Баширова, историка Галины Середы и табиба Мухаммеда Хасана бине Хусаина.

Международный журнал продолжает рубрику «Библиотека «Мирас»а». В этой рубрике публикуется продолжение исторического романа «Суюмбикэ ханбикэ и Иван Грозный» писателя Мусагида Хабибуллина.

Традиционно в «Почте «Мирас»а» выступают наши читатели. В своих письмах они поднимают острые проблемы нашей действительности.

В заключение «Мирас» знакомит читателей с короткими сообщениями, рассказывающими о разнообразных событиях в жизни татарского народа, проживающего в разных странах мира.



SUMMARY

In the «Literary Heritage» we continue publishing Firdausi's poem «Shahnamah». Here one can also read Gaziz Gubaidullin's article «Inkiyraz after Two Hundred Years etc.

In the «Poetry» rubric Gamil Afzal's poem «Abdulkasim Firdausi» is published.

In the «Prose» rubric Fanil Mansurov's (writer) novel «Sultan Kiremet» is placed.

In the «National Art» we place Lilia Sattarova's article «The Artist».

In the «Tatars Abroad» Said Gazrail Gabid's poems are published.

In the regular «History of the National State-Power» rubric we give the «Mamai Mirza article by the well-known philosopher Rizaetdin bine Fahrutdin.

In the «Historic Heritage» readers can find Mirgazian Younis's essay.

In the rubric called «Towards the 750 — Anniversary of the Generation of the Golden Horde» we publish Prof. Vahit Hakov's article «For the Historic Justice».

In the «National Policy» Hist. Cand. Kasim Fasahov appears with his article «The Constitution of Tatarstan and Political Struggle».

In the «National Education» rubric Minister of Education of the Republic of Tatarstan Vasil Gaifullin offers his article «National Character in Pedagogy and Education».

Beginning with this number the «Miras» magazine will have supplement. This time it will be «Religion and Morals». Here readers will find religious works by famous scientists, religion critics, religion agents.

In our traditional rubrics, such as «National People's Art», «National Anecdotes», «History of Villages», «Folk Medicine» different articles by many authors are published (e. g. Lenar Zamaletdin — Philol. Cand., Gumer Bashirov — people's writer, Galina Sereda — historian, Muhammad Hasan bine Husain etc.)

The magazine continues its «Library of the «Miras» rubric. Here you can read «Suyumbike-Khanbike and John (Ivan) the Terrible» — Musagid Habibullin's novel (continued).

As is our tradition the «Mail of the «Miras» publishes letters of the readers discussing keen problems of modern life.

In conclusion the «Miras» informs its readers about various events in the life of Tatars here and abroad.

МӨХТӘРӘМ УКУЧЫЛАР!

1994 ЕЛНЫҢ БЕРЕНЧЕ ЯРТЫСЫ ӨЧЕН ХА-
ЛЫКАРА «МИРАС» ЖУРНАЛЫНА ЯЗЫЛЫРГА
ОНЫТМАДЫГЫЗМЫ?



Ф. СП-1

Министерство связи СССР
„Союзпечать“

газету **73955**
на журнал (индекс издания)

АБОНЕМЕНТ
(наименование издания) **Международный журнал**
» **МИРАС** «

Количество комплектов

на 19__ год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

газету **73955**
на журнал (индекс издания)

ИЗ место литер **Международный журнал**
(наименование издания) **» МИРАС «**

Стоимость подписки пре- адресовки руб. коп. Количество комплектов:

на 19__ год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12



Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия инициалы)

МӨХТЭРЭМ УКУЧЫЛАР!

ХАЛЫКАРА «МИРАС» ЖУРНАЛЫ ГАЗЕТА
ҺӘМ ЖУРНАЛЛАРНЫҢ ҮЗӘК КАТАЛОГЫНА
КЕРТЕЛДЕ. ИНДЕКСЫ—73955. АҢА БӘЙСЕЗ
ДӘҮЛӘТЛӘР БЕРЛӘШМӘСЕНЕҢ БАРЛЫК
ЭЛЕМТӘ БҮЛЕКЛӘРЕНДӘ ҺӘМ БДБ ДӘҮ-
ЛӘТЛӘРЕ ИЛЧЕЛЕКЛӘРЕНЕҢ МАТБУГАТ АТ-
ТАШАТЛАРЫНДА ЧИКЛӘНМӘГӘН КҮЛӘМДӘ
ЯЗЫЛЫРГА МӨМКИН.



ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонемента должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонемента проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ—МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Союзпечати.



Рәссам
ИСКӘНДӘР РАФИКОВ.

Ана.

Кунакка...

Кызлар.

Ана һәм бала.

Артистка
Мәрьям РАХМАНКУЛОВА
портреты.



Суратлар 8 - 55 1944-45

